

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1987 — Ч. 7-8 (315-316)

Ю. Коломиєць: КОЛОВОРОТ ОКА (II)

Дарія Даревич: ГРИГОРІЙ КРУК —
СПІВЕЦЬ СЕЛЯНСЬКОЇ ДОЛІ

Клавдія Буревій-Сапоровська: УКРАЇНСЬКА
ТЕАТРАЛЬНА СТУДІЯ ІМЕНІ КУРБАСА В МОСКВІ

І. Шагак: «ЖИТТЯ СМЕРТИ»

О. Воронин: І СВІТЛО В ТЕМРЯВІ СВІТИТЬ...

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIŠT». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчости Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерти

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости..."

Ціна: 5 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1987

Ч. 7-8 (315-316)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUCASNIST» — JULI-AUGUST 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Юрій Коломиєць*: Коловорот ока (II).
10 *Віталій Бендер*: Свої (III).
18 *Р. Личаківський*: Обабіч муру.
27 *Ю. Шевельов*: Без назви/sans titre/ohne Titel/untitled.

МИСТЕЦТВО

- 59 *Дарія Даревич*: Григорій Крук — співець селянської доли.
66 *Клавдія Буревій-Сапоровська*: Українська театральна студія імени Курбаса у Москві.
81 *Василь Витвицький*: Львів радянський.
99 *Дарія Маркус*: Фільми Лариси Шепітько.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 105 *Люїс С. Фоєр*: Конфлікт поколінь серед радянських марксистів (II).
122 *Ізраїль Шагак*: "Життя смерти" (Обмін думок).
137 *Олександр Воронин*: І світло в темряві світить...

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 150 *Роман Купчинський*: В окопах перебудови.

СПОГАДИ

- 164 *Давид Таксер*: Українці — люди особлагу.
177 *Іван Франко*: Мій жидівський знайомі.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 187 До джерел. Розмова з Євгеном Штендерою, редактором «Літопису УПА». — *Провів Тарас Гунчак*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 196 *Павло Кампов*: Роки переслідувань і знущань.
201 Про заходи Ради Народних Комісарів від 1923 р.
210 Злочин проти вірменського народу.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 215 *Марта Калитовська*: До 131 річниці з дня народження Івана Франка.
221 *Ліда Палій*: Конференція історії українсько-німецьких взаємин.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 233 *Анна-Галя Горбач*: Микола Горбаль — по-німецьки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 236 *Юрій Соловій*: АНУМ — у чому справа?
238 *Святослав Гординський*: За відповідальність у мистецькій критиці.
240 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

КОЛОВОРОТ ОКА (II)

Юрій Коломиєць

III

До райдуги
присів причілок
річки,
де в позолоченій
позором
ноші
ти з долею —
з наперсток
вбільшки.

А око било
зранку
до узлісся, —
переполох зажуреного
поля.
Палахкотіло жменями
волосся
в преображеннім вітрі
долі.

І чей же світ,
немов
гніздо лелеки, —
торішньої западини
рогозу.
Із м'яти плід
невимовний,
далекий,
заплетений у сині
грози.

Прощай
несамовита пошесть
пнів,
щоб шелест уст

тихцем
пішов в успіння,
бо ще до вас
в манищі прадід
млів
на здичавілім полі
піднебіння.

IV

Женуться вулиці в крутому
розі.
В погроззі небо нового
предтечі.
Краєчок місця
пришуливсь на дорозі,
щоб мури з вікнами узять
на плечі.

І кинуть жереб вулицями
на щастя,
до зір розралених на пошесть
броду,
щоб місто вікнами до губ
прикласти
для хрещення чола
чужого роду.

Ти тут переподібнений
у трунку. —
перепоївшись
жалем і хулою,
де проросли по мурах
порятунки
між ліхтарями сивою
габою.

Перебери смоли і стін
молитву,
щоб розум вріс і склався
в пальці.
І намість пагубного
світу

на роздоріжжі виплач
місяць.

Тоді приниження уступить
тризні,
де зрогозіле кодло
у лелеки,
аж на верхах,
де думи спіють
пізні,
щоб око бачило коловорот
здалека.

V

Під крехіт
збитого натомість
світу, —
граки подоїдали слід
окутий,
куди збиралось тіло
відлетіти,
на позолочену устами
кручу.

Пробилась вістка
жалю
голубино,
аж до воскової покрови
м'яти.
Та на прохання рос
моя причина
прошальний крик
схотіла взяти.

Бо не проріс
на підвіконні яструб,
що суть прогоничів
у стіни ріже,
аж до говіння хресний
зруб
коловорот нуртує
оком ніжним.

Пристольний сажень
скаже
зроденіло,
що аж на небі сонце,
як суниця.
Блаженна пам'ять
хресному
похміллю
березам хай
полоще
птиці.

VI

Цей світ із див
занепокоїв:
притворний сад і спокій
лісу.
Амвон безумний не постоїть
життям,
що в небі оком
висить.

А храм жовтіє в
печериці.
На згарищах погасла пам'ять
свіжа,
в пожарах тіл
костриці,
де землю меч тилійний
різав.

Вже вище горю зась
летіти, —
покою не збереш
і в жмені.
Приречено не бачить світу
дітям
його умом погублять
навіжені.

І жаль,
що глина
ожила колись,

надихана червоним
з крові гадам.
Якби в причасті
люди обнялись,
бодай
коловороту ока
ради.

VII

Що спіє в проповіді
проса? —
де тріскою псаломщик
піє,
аби уста не всохли
постом
на криласі серед
неділі.

А херувим, мов віск
із ока,
свічу ронить на вівтар
тишком...
Душа без духа німо
цока:
"дійти до неба можна
й пішки".

Лиш око в серце
заховати
нашесерце, коли нарциз
не гасне
в картатій на долоні
плахті,
і обійнять чесноти
вчасно.

І заповідно виховать
вінець,
і змилосердившись над
полем,
щоб мирові не виродивсь
кінець
у жалюгідну пору
горем.

СВОЇ (III)

Віталій Бендер

Двоє червоноармійців, але не тих, що перейняли нас у лісі, попровели нас, дещо сп'янілих і цілковито безтурботних, в запілля. Йшли вони, закинувши паски рушниць на плече, так що не виглядало, ніби ми були під арештом. Наші проводирі охоче говорили з нами, дуже цікавилися обставинами на "тій стороні".

— А куди ви нас ведете? — поставив лейтенант питання руба.

— Спочатку до лазні. Викупастесь, вас відвошивлять, дістанете свіжу одержу.

— А тоді?

— А опісля спитають вас дещо в О. О.

Ба, а ми вже й забули про нього, про Особий Отдел, який мав повновласті польового НКВД. Ця установа функціонувала при всіх дивізіях і окремих спеціалізованих формаціях, а її відпоручники сиділи в штабах полків і батальйонів. До обов'язків О. О. входили нагляд за надійністю військового персоналу, провадження контрозвідувальних міроприємств і операцій, цензурування пошти.

В авті ми пересікли річку Орель і прибули в місто Черняшина, яке знаходилося вже в Дніпропетровській області. Там вперше за пару місяців ми випарилися в справжній, а не польовій лазні й отримали поношені, але свіжі однострої, включно з шинелями й шапками-ушанками. Повечеряли при якійсь штабовій кухні, а потім в школі, яка тепер була перетворена в касарню, впали на нарах спочивати. Гм, О. О. Що вони могли у нас питати?

— Ви сказали мені, що Ритар поділився з вами своїми спостереженнями про німецький полон. А про перевірку в О. О. не згадував нічого? — тихенько спитав я лейтенанта, який лежав поруч.

— Уяви собі, не сказав ні слова, — зосереджено відповів Грудько. — Знаєш, його чи їх може й не перевіряли, бож вони вийшли з оточення більшою формацією. Наші довіряють товпі більше, ніж окремим особам...

— Ви думаєте, що вони перевірятимуть нашу льоаяльність? — напосідав я.

— Ми доказали льоаяльність своїм поверненням. Ні, я думаю вони будуть більше цікавитися розвідними даними — чи ми бачили ворожі аеродроми, або танкові з'єднання, де саме. Може питатимуть про настрої серед населення. Більше по цій лінії.

Закінчення з попереднього числа.

І ми поснули. А вранці, після сніданку, за нами з'явився добре виплеканий, напихканий одеколоном особовець. В його петлицях не було ніяких відзнак, але на рядового він не скидався. Та й сумнівно чи в О. О. взагалі були рядові. Він чемно, але холоднувато привітався, пояснив звідки він і попросив нас слідувати за ним.

Разом з ним ми зайшли до дещо занедбаного, але добротного будинку, з вигляду ще дореволюційної, солідної архітектури, в якому в мирні часи напевно містилася якась місцева установа. Звідусіль доносився цокіт друкарських машинок. У великій приймальні-почекальні ми побачили кілька столів всілякого розміру й фасону, за якими щось пильно писали військовослужбовці.

Наш проводир підійшов до крайнього стола і, злегка схилившись, тихо заговорив. До мене донеслось лише:

— ...вчорашні двоє, повернулися "звідти"...

Грудька залишили при цьому ж столі, а мене повели далі, до іншого крайнього столу, мабуть, щоб ми не чули голосу один другого. Службовець за столом, десь Грудькового віку, нагородив мене усмішкою-блискавкою, а далі серйозним тоном сказав, що він мусить заповнити анкету з моїх власних відповідей. І почалося. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, суспільний стан батька, освіта, дата покликання до армії, номер дивізії й полку, де формувалися, прізвища дивізійного, полкового, батальйонного, ротного і взводного командирів, де прийняли перший бій, як попав у полон, як втік, чи мав якісь контакти з людьми на окупованій території, якщо так, то з ким, в якому селі, про що говорили, чи маю червоноармійську книжку, а також партійний чи комсомольський квиток.

Падав запит, я коротко відповідав, службовець записував. Ніяких уточнень чи доповнень не жадав. Виповнивши анкету до кінця, він посунув її до мене і я розписався, не читаючи. Вся процедура тягнулася з півгодини.

Вставши з-за столу, я зашарив очима по залі, але Грудька вже не було, його кудись випровадили. Мене з приймальні вивели крізь інші двері, не на вулицю, а в двір, де я побачив, що будинок мав довгу прибудівку, яка тягнулася в сад. Службовець завів мене в довгий коридор, на одній стороні якого були вікна, а на іншій — ряд дверей. Він відімкнув ключем одні двері і ми опинилися в невеликій келії з одним вікном, великим, але густо заґратованим.

Мій конвоїр сухо сказав:

— Якийсь час перебуватимеш під слідством, але не бійся нічого, все це рутина. Страву будеш діставати тричі на день. Якщо будеш мерзнути, бери з ліжка накривала і накидай на свої плечі. Ось тобі півпачки махорки й цигарковий папір. Сірників нема, стукатимеш в двері, як захочеш прикурити...

Вийшов, зачинив двері, повернув ключем і його кроки розтали. Під арештом я ще ніколи не був, тож поворот справи в цей бік мене сильно пригнітив і навіть прилякав. З одного боку я розумів, що перевірка необхідна, бо інакше ворог під видом втікачів з полону міг легко закидати сюди безліч своїх пасивних і активних агентів. З другого боку, оця провізорична камера переконливо свідчила, що мене вже трактували не тільки як підозрілого, а до певної міри й винного. Що злочинного я вчинив?

Найбільше турбував мене характер питань при заповненні анкети. Всі запити стосувалися виключно моєї особи, розвідні дані їх не цікавили. Зрештою, може слідство так і починається? Насамперед вони мусять установити мою автентичність, а тоді вже зацікавляться й інформацією про ворога. І я трішки заспокоївся.

На допит мене викликали вранці. В кімнаті з забитими наглухо вікнами, освіченій двома електричними лампочками, сиділи троє особовців. Я негайно ж помітив, що, звертаючись до мене, вони уникали слів "товариш" і "боєць". Говорили вони приблизно так:

— Слухайте, а скажіть нам...

Або:

— А не могли б ви переповісти ще раз...

Незабаром я усвідомив, що не так їх цікавила моя особа, як Грудько. Як він поведився в час подорожі на фронт? Чи я помічав у його поведінці й висловах щось "незвичайне", "особливе", "підозріле"? Коли саме він постриг голову і переодягнувся в однострій рядового? Чи він заохочував бійців до відсічі, чи наказав піднести руки?

Отут вони мене притиснули. Що Грудько вже допитували, не було ніякого сумніву, бо інакше звідки вони могли довідатися про всякі подробиці? Але як він все сформулював у своїх відповідях, я не мав ніякої гадки, тим більше, що з наївності ми такої перевірки не передбачили і на шкodu собі не домовилися як і про що говорити. В обличчі цього я вирішив говорити так, як було, щоб не заплутувати справи і не обернути прості речі в тяжкі обтяження проти нього і проти себе самого.

— Підносити руки він не наказував, але білу шмату просив, бо танки вже майже лізли нам на голови, — говорив я, а один з них все записував. — Голову йому стригли вже в кінці бою, і я теж помагав, хоча зовсім не знав, з якою метою все це робилося. Але я гадаю, що вдіяв він добре, розумно, бо з усіх командирів один він врятувався...

— Слухайте, — різко рубнув особовець, — добре він зробив чи погано, дозвольте про це судити нам. Ваш обов'язок — давати точні відповіді на питання...

Я потупив очі долу. Якби був хоробріший, то міг би запитати: як вони можуть судити про характер тих чи інших дій людини чи людей, коли вони там не були?

А як вони вчепилися ножиць! Звідки вони взялися? Чи я їх не бачив раніше серед речей лейтенанта? Ні, не бачив, фальшиво твердив я, розуміючи, що над головою Грудька збиралися чорні хмари. Я робив несміливо припущення, що може вони належали тому бійцеві, що стриг його в калабані, а особовці недовіриливо зглядалися.

Тут мені пригадалося дитинство, 1933 рік, і моя спроба обернути материні ножиці в зашіпку, щоб відкрити двері до комори, де вона берегла глечик меду. Ножиці переломилися і я тоді дістав доброго прочухана від матері. Віщий Олег загинув від коня, а мене, мабуть, прикінчать ножиці... І ледь помітно, одним кутиком уст я посміхнувся.

— Чого скалиш зуби? — визвірився особовець. — Ач герой який! Нічого, ще наплачешся...

І я розказав їм про пригоду з ножицями в 1933 році. Вони вислухали, але холодні вирази з їхніх облич не зникли.

Чим довше вони мене допитували, тим більше мене осилював страх. Мені було дивно, що їх не цікавило, чи потрапив до полону командир полку, комісар та інші високі чини із штабу, кого саме я розпізнав серед вилучених німцями командирів і політруків, як вони поводитися, як з ними обходилися німці. Весь процес сортування, властиво, найдраматичніший епізод у всьому нашому досвіді, вони цілковито зігнорували.

Зосередилися на чубові й ножицях і, як виглядало, довкола них намірялися розвалкувати "справу", показати свою пильність, кудись відрапортувати, що спійманий ще один "шпигун".

На наступних допитах я розказував, як сміливо Грудько заініціював втечу і що без нього я напевно на щось подібне не насмілюся б. Але вони слухали змуджено і я не був певний, чи ці розповіді допомагали Грудькові.

Чотири дні минуло відтоді, як ми повернулися до *своїх*. В думках я починав жалкувати за свою лояльність. Починав шкодувати, що ми поспішили, не обдумали як слід усіх альтернатив.

Новий допит. Цього разу серед слідчих появився зубр, справжній професіонал. Спочатку він сидів осторонь, курих цигарку за цигаркою і не виявляв ніякого зацікавлення мною. Слідчі наново перевіряли мою історію, пильно слідкуючи в протоколах за тим, що я вже сказав раніше.

Раптом зубр скочив на ноги, підбіг до мене і на всі груди закричав:

— Вирішили добровільно здатися, га? — і з таким презир-

ством дивився на мене, неначе я був найгіршим боягузом у всій армії. — Радянський боєць не здається ворогові, він б'ється до останньої кулі! Ти що, забув? Ти знаєш, хто ти є, здавшись в полон? Зрадник!

Мене кинуло в піт, мокрота виступила на всьому тілі, а в грудях забракло повітря. Я щось лепетав в своє оправдання, ковтаючи кінцівки слів.

— А, зміни ти свою платівку! — обривав мене зубр. — Перестань плести легенду, а краще широко признайся, чого повернувся назад? І навіщо вибілюєш Грудька? Ти думаєш, що ми простаки, повіримо твоїм казкам? Втекли! Чому лише вам двома так пошастило, га? Ти думаєш, що ми не знаємо, що німці прислали вас сюди для розкладницької роботи? І ти сподіваєшся, що ми зустрінемо тебе хлібом-сіллю? Аякже! Таких субчиків ми вже бачили!..

Він микався по кімнаті, рвучко обертаючись біля стін. Тоді налітав на мене.

— Який же ти патріот, коли в першій скруті отак взяв і викинув червоноармійську книжку і комсомольський квиток? Виходить, що ці документи для тебе нуль без палички, отак собі папірці, щоб ними підтиратися? Як же тобі можна довіряти, коли ти при першій нагоді готовий відмовитися від почесних звань, підтверджених отими святими документами?

Я сидів як заєць, загіпнотизований роззявленою пашею удава. Що вони хочуть? Невже для них було б краще, якщо б мене зловили з комсомольським квитком і повісили? Адже ж я вернувся, готовий знову взяти зброю в руки, значить, хоч на одного бійця, але сили наші збільшилися! Чому в них таке дивне, збочене мислення? Серед тих приголомшуючих викриків я сидів, як зацькований шур. Ось зараз він садоне мене в шелепу і почнуться фізичні катування. Цього я боявся найбільше. І я трясся.

— Іди й подумай, бо ми з вами, як з кисейними баришнями лише до пори й до часу. Ми, субчику, знаємо, як виціджувати правду з отаких, як ти!

Повертався я до камери як інвалід, ноги підкошувалися, в грудях холоднеча й порожнеча. Пропав апетит, спав погано, весь час схоплювався, у відрізках сну клубочилися якісь страхітливі види. Ще з вечора завісний дощ, який дріботів уже п'ять днів підряд, перестав. На даху більше не стугоніло. Зрідка доносився глухий розкат вибухів — фронт ніколи не спав. А вдосвіта, шойно засіріло, все довкруги задрижало, загуділо. Суцільний нероздільний гул нагрянув на Черняшину, як здавалося, з усіх сторін. Супроводжувані специфічним присвистом, над містом летіли стрільна і їхні вибухи зливалися в безкінечний землетрус. В небі заревли мотори.

Німці знову перейшли в наступ і відразу ж загорнули назад все перед собою.

Вже й розвиднілося, а пекло продовжувалося; скрізь довкруги все вирувало, гупало, вибухало, на дах падали якісь уламки. А перегода почало ніби втихати. Тут мені вчулося, що двері якоїсь камери відчинилися і хтось щось сказав скоромовкою. Потім ще одні, і нарешті ключ заскреготів в моїх дверях. Непоголений старший червоноармієць, що виріс в одвірку, насмішливо кинув:

— Дарую тобі свободу, хлопче. Начальство накивало п'ятами. Так спішили, що навіть ключ на столі залишили. Виходь, браток, і більше їм не попадайся...

Підвір'я вже було запруджене такими як я, "підозрілими під слідством". Я зрадів, побачивши на древетні Грудька, який мружився до сонця, що вперше плеснуло теплом з небес за останні п'ять днів. Вимощений бруком двір швидко просихав. Я підступив ближче до нього. Його обличчя було вкрите саднами й пухлинами, під очима синяки, під носом запекла кров.

— Невже били? — сів я поруч нього на древетні.

— Дали, брате, прикурить. Знатиму, як обрізати чуба, і дітям закажу...

Закуривши, ми вийшли на вулицю, яка була надиво порожньою, всі запільні служби як язиком злизало, всі вивтікали до ноги. Чернящина опинилася в перехідній зоні, в зоні безвладдя.

— Ну, що ти надумав? — якимось байдуже запитав Грудько.

— За ці п'ять днів, товаришу лейтенант, я дійшов до висновку, що у радянського бійця нема друзів ні тут, ні на тому боці. Там морять голодом, а тут з-під вій поглядають як на потенційного зрадника і можуть пустити в "розход" просто, щоб доказати собі й вищим чинам, що і вони роблять корисний внесок до боротьби...

— Ти, Мартюк, як хочеш, а для мене війна скінчилася. Класти свою голову за нічем, які скрізь і у всьому вбачають зраду, відмовляюся раз і назавжди. Я, брате, залишаюся тут, в Чернящині. Проміняю шинелю й однострій за цивільний лах, пересиджу поки відросте волосся, а тоді назад до Липовця. А там як буде...

Трішки помовчав.

— Може дорогою якась молодичка зглянеться, поставить на ноги.

Обоє ми усміхнулися.

— Не хочеш зі мною? — спитав він якимось в'яло, без вогню.

Я зрозумів, що питав він так, для годиться, видно не хотів брати відповідальності за мою долю. Його вибір теж був ризикованим, небезпечним кроком, який завтра міг скінчитися смертельним полоном. А полону я таки боявся більше, ніж *своїх*. І так відверто я сказав лейтенанту.

Він вхопив мою долоню своїми двома, стиснув її і з відчуттям сказав:

— Або обоє ми помиляємося, або хтось один з нас. Коли наздоженеш наших, нікому не заїкайся, що ти вже побував у полоні, бо інакше накличеш на свою голову нову біду. А ці голодранці-особовці всі папери залишили тут, для німців. Якщо на цьому боці хтось зраджує, то насамперед вони, і напевно найбільше. У всякому разі, їм тепер не до нас. Ну, прощай, друзяко! Як переживеш війну, навідайся в Липовець, дізнайся, яка доля випала мені, привітна чи чорна... Бувай!

Бігом він перетнув вулицю і зник в одному з дворів. Із звільнених арештантів на подвір'ї залишилася лише жменя, інші непомітно розтали, хто куди. Цих кількоро щось перебалакували, нараджувалися, мабуть не могли вирішити, що робити, куди податися, а німці вже напевно вступили в західні околиці міста.

Я обкрутнувся на місці. Над містом висіла якась дивна, незвичайна тиша. Вичувалося, що вона ось-ось скінчиться, її враз захлисне голосний людський віддих, як після тяжкої ноші. З вікон уже починали визирати нетерпеливі обличчя. Розстебнувши шинелю на грудях, я пустився бігом по порожній вулиці. З завулка з шаленою швидкістю вискочила повозка, на передку якої сидів боєць-їздовий і вимахував батогом над парою ошалілих коней. Я загував йому на бігу, але сумнівно, чи він почув мій голос, бо й не оглянувся...

Сягнувши східніх околиць, я зупинився, щоб віддихатися. З інших вулиць і вуличок бігли бійці, по два, по три, мабуть ті, що втримували передову лінію, бо всі вони були озброєні й обвішані кулеметними стрічками й гранатами. Тут уже бруку не було, земля була ще сирувата, втікачі сковзалися й падали. Швидко ставали на ноги і знову бігом. Деякі з них зиркали на мене запитливо, але більшість шодуху мчала в степ. Один лейтенант на бігу зривав кубики з петлиць, не звертаючи ні на кого уваги.

Я теж пустився бігти по дорозі разом з ними, а позаду нас уже нікого не було. Кілометрів зо два від міста ми наздогнали хвостові підводи обозів, з колес яких їздові зчищали липку багнюку. Але сонце кропило землю щедро і вона просихала прямо на очах.

Збоку дороги, вичовгавши поле своїми гусеничними підшвами і полишавши глибокі сліди, стояли танки, з два десятки, а на них сиділи бійці. На одному з них танкіст, вистромивши голову з відкритої башти, перекикувався з командиром іншого танку. Не довго думаючи, я виліз на танк і прилаштувався біля прикріпленої бочки з запасовим бензином. Ніхто з бійців на танку не запротестував, не поцікавився, хто я і звідки. А танкіст, мабуть, і не помітив нового пасажира. Бійці пили з фляг розведений спирт і вже були

легко п'яні, а пізніше й мене почастивали. З їхніх перемовок я зрозумів, що ми відкочувалися на Павлоград. Враз танки завили і рвонули вперед, обганяючи кінні обози. Ми їхали майже назустріч сонцю.

Про дальшу долю молодого бійця читачі зможуть довідатися в книжці *Фронтіві дороги*, яка незабаром вийде заходами СУЖЕРО і ДОБРУС в Канаді. Ця повість, хоч є самостійним твором, є до деякої міри продовженням попередньої повісті Віталія Бендера *Станція Пугаловська*.

ОБАБІЧ МУРУ

Р. Личаківський

- Закінчив?
- Закінчив.
- Ану, читайте.

Ївга запалила свіжу цигарку від тількищо докуреної та примістилася вигідніше в кріслі. Сиділи вони біля білого столика під білим парасолем на терасі перед Нью-Йоркською публічною бібліотекою. Внизу дудоніла-двигтіла П'ята авеню, але тут було надиво затишно.

- Курите ви аж-аж забагато, — зауважив Юрко.
- А хіба тільки чоловіки мають право курити забагато?

— О, вражений фемінізм обізвався. Але, повірте, увесь той феміністичний "визвольний" рух — це лише наслідування чоловічих звичок. Тільки ж, скажіть, будь ласка, чому наслідувати чоловічі погані звички, а не їхні вартісні?

— Які, наприклад? — посміхнулася Ївга з лукавинкою. Але Юрко промовчав, і вона врешті струснула нетерпляче своїм буйним каштановим волоссям. — Ну, та годі нам теревенити. Читайте, що написали.

— Казав Борис Олександрів: коли хочете позбутися небажаних гостей, почніть їм читати якийсь свій літературний твір — самі повтікають. Я ж не тільки не хочу вас позбутися, а навпаки...

— А навпаки, цією розповіддю про Олександрова ви хочете мене примусити, щоб я терпляче вислухала ваш твір до кінця, правда ж? — Ївга засміялася дзвінким альтом.

"Ловко відгризлася", — подумав Юрко, добув з портфеля зшиток і почав читати.

*

Склочистні мітелки невтомно змітали мжичку, що без угаву застувала переднє вікно їхнього авта. Під гірляндами ламп виднівся напис: "Ви виїжджаєте тепер з американської зони". Тут же височів мур.

— Ось вам горезвісний "мур ганьби". А там он Checkpoint Charlie: сцена вашого вже недалекого дійства, — сказав Остап.

Вадим мовчав, і Остап поклав йому руку на плече:

- Ще можете відмовитися від усього.
- Відмовитися? Чому?

— Кажу це тому, щоб іще раз підкреслити, що ви йдете на це діло добровільно, без жадного примусу.

— Ні, я не відмовляюся.

— Гаразд. Тоді може у вас є ще якісь запитання?

— Тільки одне, але ви не схочете мені відповісти. Я ж уже питав вас...

— Про те, хто така ця дівчина?

— Еге ж, мені цікаво. Не розумію, чому ви не хочете мені сказати.

— Для вашого добра. На випадок провалу, вам краще не знати. КГБ має свої дуже успішні методи видобувати від арештованого відповіді. Майже ніхто не витримує тих метод довше, ніж кілька днів. А не знатимете, то й відповісти не зможете, хоч би й хотіли, правда ж?

Остап добув з кишені фотографію:

— Але гляньте лишень іще раз на неї, щоб добре запам'ятати обличчя.

Вадим дивився хвилину на знайому вже фотографію:

— Вродлива і молода ще. Скільки їй років?

Остап не відповів.

— Чи вік її це також велика таємниця? — посміхнувся Вадим.

— А невже ви не знаєте, що вік це найбільша таємниця, яку жінки зберігають дбайливіше, ніж деякі держави свої атомні таємниці?

Оттон Гартвіг, молодий торговельний підприємець з Мюнхену (він же наш знайомий Вадим), здавалося, цілком поринув у журнал "Der Spiegel". Насправді ж, він його не читав, тільки держав перед очима, а сам раз-у-раз повторяв подумки свою дату народження, мюнхенську адресу — все те, що було написано в його паспорті. За винятком фотографії, паспорт був непідфальшований — справжній паспорт Федеративної Республіки Німеччини, з наклеєною Вадимовою фотографією і майстерно відтвореною на ній частиною печатки з колишньої фотографії якогось Оттона Гартвіга. І хоч Вадим уже чи не всоте вивчав свої нові персональні дані, все ж він повторював їх у тямі ще і ще. Бо це ж був би найдурніший провал: забути в критичний момент своє прізвище чи адресу. Крім свого паспорта, Вадим так само пильно вивчав паспорт своєї дружини Гельги. Лише вряди-годи він позирав на своїх співпасажирів в автобусі. Це були здебільшого старші німецькі подружжя, що їхали до Східної Німеччини відвідати свої родини.

Досить несподівано автобус зупинився, і Вадим здивувався, побачивши за вікнами знайомі йому вже контури Checkpoint Charlie.

З автобусного гучномовця залунала команда:

— Grenzkontrolle, alle Reisepässe vorweisen, bitte!*

На шастя, перевірка була поблажлива: підстаркуватий Воро** байдуже перевіряв паспорти, не зупиняючися довше ні над ким, а його помічник нашвидкуруч переглядав багажі. Добре казав Остап, що дістатися туди набагато легше, аніж звідтіля.

Автобус рушив. Гучномовець, що досі мовчав, тепер горланив безуगавно. Саме припадало 25-річчя берлінського муру. Тож комуністичні господарі вважали за потрібне пояснити несвідомим закордонним гостям, що уряд Німецької Демократичної Республіки аж ніяк не хотів ніколи жадного муру. Одначе, нахабні західні імперіялісти роззухвалилися були вже до тієї міри, що вели одверту антикомуністичну пропаганду в радянській зоні Берліну. Щоб припинити цю підривну діяльність капіталістичних паліїв війни, німецький уряд звернувся до свого вірного союзника, радянського уряду, з проханням про допомогу. З типічною для нього дружелюбністю, радянський уряд поспішив з негайною підтримкою. І ось, упродовж однієї ночі (з 12 на 13 серпня 1961) спільними силами збудовано мур між східньою і західньою зонами Берліну. Це— нарешті! — поклало край розбешеності капіталістів. Щоправда, їхні пропагандисти прожогом підняли репет, нібито справжньою причиною збудування берлінського муру була масова щоденна втеча населення із східнього в західній сектор міста. Але ясно, що в таку очевидну брехню ніхто не вірив. Справді бо: хто б повірив, що люди втікають від комуністичного добробуту до капіталістичних злиднів?

Прокинувшись, він спочатку не міг збагнути, де він. Та ось уже зринають у пам'яті вчорашні картини: перехід кордону і їзда автобусом, і самотня мандрівка похмурими вулицями Східнього Берліну, і, врешті, невеличкий готель, у якому він винайняв оцю кімнату.

Крізь нешільні жалюзі просочувалося соняшне світло. Вадим злякано глипнув на годинник. Ну, до зустрічі ще багато часу. Він неквапно одягнувся й зійшов униз, до готельної їдальні. Поснідавши несмачно, Вадим вийшов на вулицю.

До зустрічі було ще три години — час саме потрібний, щоб

* Прикордонний контроль, прошу пред'явити всі проїзні паспорти.

** Воро (Volkspolizei) — Народна поліція.

замести за собою сліди, тобто вислизнути з-під уваги тих, хто йшов би за ним назирці. Зустріч призначено в ресторані "Гайгеркаффе" на бічній вулиці Алеї Леніна. Тож Вадим пішов у протилежному напрямі. Він ішов з виглядом неспішного гаволова, зупиняючися перед вітринами крамниць, зокрема таких, у яких були дзеркала, що давало йому можливість глянути позад себе. На ходу він усакував у трамвай, пильно стежачи, чи не скочив туди ще хтось після нього. В останній хвилині виплигував з автобуса, знову ж таки слідкуючи уважно, чи не вискочив звідти ще хтось, крім нього. Знадоблялися також будівлі з подвійним виходом: ресторани, кінотеатри, церкви тощо. Маршрут до "Гайгеркаффе" Вадим докладно вивчив раніше з пляну вулиць. Знав бо, що розпитувати про дорогу в зустрічних прохожих не можна, бо це залишає слід. Переконавшись, нарешті, що ніхто за ним не стежить, — Вадим підійшов до "Гайгеркаффе".

Крізь широкі вікна було видно простору ресторану залю. Вадим увійшов і сів біля столика при задній стіні, навпроти головного входу. Таким робом він міг обсервувати кожного, хто тільки входив до ресторану. Із задоволенням побачив також поблизу свого столика другий бічний вхід чи пак вихід з ресторану. На випадок халепи — може пригодиться. Вадим замовив у кельнерки склянку пива й заслонився газетою.

Точно о годині другій у вхідних дверях появилася жіноча постать. Вона! У цьому не було сумніву. Вадим упізнав її відразу з фотографії: та сама злива каштанового волосся, ті самі ямочки біля уст. Чомусь тільки здалося йому, що на зріст вона буде вища.

Захожа метнула бистрим поглядом по всій залі, і тут же до неї підступив, уклоняючися, старий лисий кельнер (він намагався закрити принаймні частинно свою лисину т. зв. "позичкою", тобто зачісуючи рештки свого волосся з потилиці допереду). Кельнер повів дівчину до столика неподалік Вадимового.

Почекавши й упевнившись, що за дівчиною ніхто не зайшов у ресторан, Вадим підійшов до її столика і, без запрошення, присів. З другого боку надійшов кельнер з кавою.

— Ну, що ж, одержала ти свої косметики? — запитав Вадим байдуже.

— Ні, їх нема в тутешніх крамницях, — відповіда дівчина звучним альтом.

— Нічого, не турбуйся, ми їх знайдемо.

Так вони обмінялися пізнавальною кличкою, а далі в них пішла звичайна банальна розмова — обоє бо знали, що підслухові апарати часто бувають у столиках. Дівчина попивала каву й повсякчас смоктала цигарку, а Вадим усе водив очима по присутніх — нібито бездумно, а насправді уважливо стежачи за

всім. Врешті він запропонував:

— Що ж, може підемо?

— Гаразд, — погодилася дівчина.

Вадим розплатився, і вони вийшли на вулицю.

— Як вас звати? — поцікавився Вадим.

— Зіна.

— Гарно, а я Вадим. Але до завтра я для вас Оттон, а ви не Зіна, лише моя дружина Гельга Гартвіг. Ось зараз ми підемо до готелю, в якому я зупинився, переночуємо, а завтра переїдемо до Західнього Берліну.

Дівчина глянула на нього пишно:

— А чи замовили ви у вашому готелі кімнату для мене?

— Кімнату для вас?

— Еге ж, кімнату для мене.

Вадим усміхнувся:

— Ні, не замовив. І не замовлятиму. Не забувайте, що ви моя дружина, а подружжя звичайно живуть разом і не замовляють у готелі окремих кімнат. Це викликало б здивування й зайві балачки, а то й небезпечні згоди. Тож візьміть мене тепер ніжно під руку, як і личить новоодруженій молодичці, а я в той же час непомітно вкладу у вашу торбинку ваш новий паспорт. У готелі ви покажете його дижурному портьє. І ще одне: в моїй кімнаті ми не зможемо говорити про наші справи. Треба бути дуже обережним, бо в готельних кімнатах тут скрізь вставлено підслухові апарати.

Вони йшли по майже безлюдних вулицях серед хмурих непривітних будинків.

— Якийсь невеселий цей Берлін, правда? — сказав Вадим.

— Правда. Наш Львів куди краший.

— Ви львів'янка?

— Так.

— Львів відомий як веселе місто. Але Київ, кажуть, краший.

— Більший розмах у Києві.

— На те ж він і столиця.

— Я жила в Києві чотири роки під час моїх університетських студій.

— А я, на жаль, не був ніколи ні у Львові, ні в Києві, ні взагалі в Україні. Але годі про це. Нам треба говорити про нашу завтрашню переправу на той бік, бо в готелі, як я вже згадував, ми не можемо про це говорити. Зате в готелі ви зможете вивчити докладно ваші персональні дані з вашого нового паспорта, а це дуже важливо.

Вадим з'ясував Зіні всі формальності при переході кордону, передбачав небезпечні "підхопні" запитання контрольних урядовців і правильні відповіді на них тощо.

До готелю вони прийшли надвечір. Зіна без труднощів

заресструвалася як Вадимова дружина. Вони повечеряли в готельному ресторані й подалися нагору до своєї кімнати. Там Вадим насамперед подер на дрібні шматки Зінин радянський паспорт та інші її документи й спустив їх з водою у кльозетній мушлі.

На ніч Вади примістився на невеличкій отоманці. Але, не зважаючи на втому, сон його не брав. Зіна також не спала і при світлі надліжкової лампки вивчала свій західнонімецький паспорт. Урешті вона погасила світло. І ось Вадим, на своє здивування, відчув знічев'я якусь особливу й особисту відповідальність, а навіть тривогу за долю тієї незнайомої дівчини, яка лише кілька годин тому опинилася на його життєвому шляху. Та, кінець-кінцем, удосвіта сон зморив і його.

Вони викликали таксі й поїхали з готелю до станції Фрідріхштрассе, де був прикордонний контроль подорожніх, які виїжджали до Західньої Німеччини поїздом. Біля входу стояла вже черга, до якої Зіна й Вадим приєдналися. Хоч людей не було аж надто багато, проте урядовці воловодили справу надто довго. Лише з великими інтервалами відчинялися вхідні двері, і вартовий Воро пропускав усередину декілька осіб. Нарешті Зіна й Вадим пройшли також туди. Це був вузький довгий коридор з вікном наприкінці, де сидів урядовець. Він мовчки простягнув до Вадима руку по паспорт і так само мовчки став розглядати паспорт, раз-у-раз переводячи порівняльний погляд з фотографії на Вадимове обличчя. Врешті він кивнув головою на двері навпроти вікна і сказав:

— Проходьте туди.

— Поверніть мій паспорт, — відповів Вадим.

— Там вам повернуть, — злісно відрубав урядовець, а вартовий при дверях відчинив їх і владно вказав Вадимові напрям. Погане передчуття охопило Вадима: чому в нього затримано паспорт? Але міркувати було ніколи, бо ось він уже опинився в невеличкій залі, де після паспортного контролю подорожні проходили митну перевірку. Одначе Вадимові не довелося проходити тієї перевірки, бо тут же за ним знову відчинилися двері й увійшла Зіна, а з нею два кремезні чоловіки явно поліцейського типу. Один держав у руці два паспорти — імовірно Зінин і Вадимів. Другий звернувся до Вадима:

— Ви підете з нами.

— Куди? Чому? Хто ви такі?

— SSD,* — відповів той і блискавично провів Вадимові перед очима своєю службовою виказкою.

Вони вчотирьох вийшли на другий поверх і ввійшли до просторої, непогано мебльованої кімнати. За хвилину порт'єра на задній стіні відхилилася й увійшов... це була для Зіни й Вадима неймовірна несподіванка, бо ввійшов не хто інший, а їхній учорашній кельнер з ресторану "Гайгеркаффе". Вадим зразу впізнав його по комічній зачісці — "позичці". Кельнер радісно реготнув:

— Несподіванка, га, га, несподіванка! Ніяк не чекали появи кельнера, правда ж? Але в житті такі несподіванки бувають. Ну, я, очевидно, не кельнер, а, дозвольте відрекомендуватися — Аврам Мойсейович Кацнельсон, майор КГБ, до ваших послуг, га, га!

Не меншою несподіванкою було те, що він говорив до них... по-українському. Все ж Вадим відповів йому по-німецькому:

— Ви не маєте права нас затримувати. Я буду жалітися консулярному представникові нашого уряду. Вимагаю від вас негайно звільнити мене й мою дружину...

— Кого?

— Мене і мою дружину.

— Покиньте комедії. Вона така ваша дружина, як я берлінський кельнер. Насправді вона радянська громадянка Зінаїда Роговська, народжена у Львові й жителька того міста. Між іншим, я також народився у Львові. І ось я особисто стежу за Зінаїдою вже цілий тиждень, відколи вона виїхала зі Львова. Щож до вас, то ви, хоч і не наш громадянин, але затримати вас ми маємо повне право, бо дипломатичного імунітету у вас нема, а ввіймали ми вас на гарячому.

— На чому гарячому?

— На чому? Адже ви допомагаєте фальшивими документами радянській громадянці перейти нелегально кордон. А це ж протизаконне і за це ви відповідатимете. Правда, можливо, що наш уряд обмінє вас за когось з наших громадян, яких ваш уряд держить безпідставно у своїх тюрмах під вигаданим обвинуваченням шпигунства. У такому випадку вам поталанило б. Очевидно, що громадянка Роговська таких можливостей не має. Її судитиме радянський суд за шпигунство й обман фальшивими документами.

— Я не шпигунка, — гостро відповіла Зіна.

— Це ви розкажете вашому слідчому. А покишо... — він кивнув на одного з агентів: — Прошу відвести арештовану.

* Staatssicherheitdienst — Служба державної безпеки (назва східнонімецької політичної поліції).

У дверях Зіна обернулася, глянула на Вадима і... усміхнулася до нього. І в цьому моменті Вадим збагнув, що цієї усмішки він не забуде до кінця життя...

*

— Читайте далі, не зупиняйтеся.

— Далі нема, це вже кінець.

— Кінець?

— А так, усмішка Зіни це пуанта мого оповідання.

— Така трагічна?

— А ви прихильниця happy-end* -у?

— Певно ж. Нічого поганого немає у щасливому закінченні. Навпаки. У нашій літературі самі тільки сердешні Оксани й безталанні Петри. Занадто сумна така література.

— Бо й доля наша невесела.

— Це ніяк не означає, що й література наша повинна бути плаксива. Ще ж Яновський обурювався на авторів, які хочуть завше одягати наших людей у драні свитки й вишивані сорочки. Страждання, злидні, соловейко і постійні мандри у каторгу, в ярмо, в перевертні, — писав він...

— Я пам'ятаю Яновського "Майстра корабля", з якого ви цитуєте.

— Можливо, пам'ятаєте, але нічого не хочете в нього повчитися.

— Наприклад, що ви могли б запропонувати?

— Цілком просто: викиньте фінальну сцену, хай Вадим і Зіна без перешкод переїжджають до Західного Берліну, а звіди приїдуть сюди до Нью-Йорку й одружаться.

— А як же з моєю пуантою?

— Що ви? Адже подружжя — це найкраща пуанта. І герої ваші будуть щасливі, і читачі.

— Невідомо. Дехто твердить, що подружжя — це неначе фортеця: хто її облягає, хоче якнайшвидше дістатися всередину, а хто всередині, хоче щонайшвидше вирватися звідтіля геть.

— Е, ваш жарт недотепний.

— Ну, гаразд, я подумаю над вашою пропозицією. А покищо запрошую вас піти зо мною в ресторан повечеряти.

— Добре, тільки ж наперед я хочу потелефонувати. Почекайте тут, будь ласка, я швидко повернуся.

* Щасливе закінчення (англ.).

- Галло, Мотре.
- Галло. Чи це Ївзя?
- Я.
- Ой, кажи ж бо мершій: як справа?
- Мабуть непогано. Він прочитав мені своє оповідання. І уяви собі: він свою героїню списав буквально живцем з мене: і голос у неї такий, як у мене, і волосся, як моє, і курить вона багато, як і я.
- Цікаво. Значить, діло наклюовується.
- Так я надіюся. А тепер він запросив мене до ресторану на вечерю.
- Це прекрасно.
- Ну, але мені треба бігти, бо він там жде мене.
- Біжи, біжи, не затримую. А покищо бажаю успіху. Дай Боже!
- Дай!

БЕЗ НАЗВИ/SANS TITRE/OHNE TITEL/UNTITLED

Юрій Шевельов

Я знаю, про що хочу писати (мене ще в дитинстві вчили: ніколи не починай своїх писань з *я*), і знаю, як я хочу писати, і знаю, що хочу сказати. Відкриваю карти: пишу про недавно видану книжку поезій Наталі Лівницької-Холодної, перекрій її творчості від часу з-перед 1934 р. дотепер; не в формі суворо-академічної міні-дисертації, а від себе, як я ту творчість бачу, сприймаю, відчуваю. Можу уточнити, що писатиму майже виключно про другу, більшу й, як на мене, безмірно вартіснішу частину її книги, частину, що обіймає поезії від 1944 р. А в сторінках — 104 проти 54 першої частини.

Видається, що сама поетка підказує такий поділ, хоч і не зв'язує його з *оцінкою* ваги й вартости кожної частини. Наведу ці свідчення. Книжка зветься "Поезії, старі і нові" (Видання Союзу українок Америки. Нью-Йорк, 1986, 238 стор.). Думається, що мова тут не про те просто, що одні вірші написані раніше, а інші пізніше, це була б істина самоочевидна. І навіть не лише те, що "старі" були видані двома збірками 1934 і 1937 років, а пізніші — досі ні. Тих збірок однаково сливе ніхто не має, і всі вони для сьогоденішнього читача — новина. Виглядає, що протиставлення двох груп поезій підкреслене й спеціально деякими деталями. "Старі" поезії виступають циклами, де кожний вірш несе свій номер і здебільша не має назви, натомість "нові" не гуртуються в цикли, кожний вірш, хоч який короткий, несе свою назву, багато з них — і підназву — "Листки з шоденника", підкреслюючи тим їхню епізодичність, завершеність у собі, самодостатність, самоцінність. Під "новими" поезіями ретельно поставлені дати років, чого нема під "старими". За цим ховаються два підходи до часу. Річ у тому, що "старі" поезії — в дійсності молоді, а "нові" — старі в сенсі старости, старечости. Для молодости, для молоді час не існує, життя вічне і кожне переживання безконечне, не те в старому віці, коли людина відкрила для себе неперворотність часу і минушість усього, включно з самим собою. І, нарешті, контраст двох груп поезій викриває також і факт, назовні не підкреслений, що між двома групами творів пролягає сім років мовчання, 1937-1944 (який повториться, цей мертвий час, у інші сім чи вісім років, 1956-1963). Для нас тут немає значення, чи в ці роки творчої перерви поетка справді не написала нічого. Ми тут маємо справу не з її архівом, а зі збіркою, як вона воліла ту збірку, те своє поетичне обличчя, бачити і бути баченим.

Так, отже, думаю, що двоподіл книжки це не тільки акт

критикової сваволі (на яку я, зрештою, теж застеріг собі право), але й об'єктивний факт, стверджений самою авторкою і покладений нею в основу структури збірки. "Старі" поезії — тут ніби пролог, "нові" — сама дія. Можна виставляти Шекспірове "Приборкання гострухи" без прологу і навіть Гетів "Фавст" можна розглядати, оминувши його "Передгру в театрі".

Головне тут у тому — вже згаданому, — спостереженні, що "нові" поезії Наталі Лівичької-Холодної — це поезії її старечого віку, що почалися, коли їй було 42 роки, і набирали чимраз більшої напруги, пружности, досконалости й викінчености в тому довгому шляху від сорок другого року життя до теперішнього вісімдесят четвертого.

Буває старість різного типу. Буває осліпла й застигла в давно минулому. Така вона була в восьмому десятку його років у Івана Нечуя-Левичького, збайдужіла й охололо-закукурічена. Лев Толстой і Бернард Шов так само втратили контакт з життям і молоддю і бачили остаточно й безапеляційну істину тільки в собі. А в інших саме й тільки старість приносить мудрий розквіт або навіть перше зародження й народження таланту, як було з генієм Леоша Яначка, що лише по шістдесятці відкинувся рутини вчителювання й вибухнув полум'ям творчости несамоговитого напруження, оригінальності й розмаху. А то буває, що й молоді роки й старечі приносять визначні твори, але зовсім відмінного характеру. Це випадок, приміром, Гете і Ріхарда Штравса. Випадок Наталі Лівичької-Холодної близький до Яначкового тим, що вершинні осяги, справжній вибух таланту припали в неї на старші роки. Як я це бачу, між її молодого поезією й пізньою відмінність як між гусеницею й многобарвним метеликом, з семирічним перебуванням у стадії лялечки, невидимо захованої в коконі. А в самому характері "нової" поезії Наталі Лівичької-Холодної найбільша подібність з останніми роками творчости Ріхарда Штравса з його трагічно-спокійними й стриманими "Метаморфозами" й "Чотирма останніми піснями"; а де в чому і з старим Гете. Та про це докладніше далі.

Підсумовуючи, отже, цей свого роду пролог до моєї статті (не обов'язковий, як усі прологи!), — знаю свою тему, знаю свої свідомо вибрані обмеження, бачу свій намір і плян. Але одного мені рішуче бракує. Не можу знайти назву. Звичайно для писань про чиюсь поетичну творчість знайти назву — не важко. Її підказує сам поет. Скоріше чи пізніше він дасть формулювання, в якому сам, свідомо чи несвідомо, схоплює найяскравішу рису, власне, сутність свого бачення світу, своєї виокремлености з нього, коротко — своєї творчости. Так я зробив, писавши про Олену Телігу ("Без металевих слів і без зідхань даремних"), про Василя Стуса ("Трунок і

трутизна”), так зробив Юрій Лавріненко, писавши про Оксану Лятуринську (“Князівна, що обходить шатра”) і десятки інших. Засіб поширений і звичайно ефективний. Так зробив і Богдан Рубчак, що відкрив “Поезії, старі і нові” докладною і в-глибини-проникливою статтею, що зветься “Серце надвоє роздerte” — цитата з Наталі Лівицької-Холодної. Так пробував зробити й я в цій статті. Присягаюся, — мало не кожний рядок і старих і нових поезій я зважував, чи не надасться він на назву моєї статті. І ні одного знайти не спромігся. Шукання ці, правда, були корисні. Вони відкрили мені очі особливо виразно на одну з значущих особливостей поезії Наталі Лівицької-Холодної.

Якщо не говорити про збірку “старих” поезій, 1937 р., “Сім літер”, поезія Наталі Лівицької-Холодної послідовно не-програмова. (Та навіть у “Сімох літерах”, якщо зважити на те, що ці сім літер означають “Україна” і “Петлюра”, програмовість далеко менше послідовна, ніж можна було б сподіватися). Вона, ця поезія, існує в безконечній мінливості, — не тільки тем, мотивів і настроїв, але, так здається, й світобачення. Чи може навіть світобачень. Під формулу, вибрану Рубчаком, можна підвести чимало поезій Наталі Лівицької-Холодної, але далеко не всі і, либонь, і не більшість. Скільки серед них є віршів, сповнених спокою й гармонії, безмежно далеких від кровоточіння, роздертості душі, трагедії безнадійності. Не кажу вже про те, що стилістично вона існує в річищі Олесевої поезії, яка виразно позначилася на “старих” поезіях нашої авторки і якої вона так рішуче й успішно позбулася в “нових” (хоч цей рядок трапився саме в одній з “нових”).

Не мігши знайти в поезіях книжки нічого відповідно-всеохопного, мавши перед очима Рубчаків досвід, я зважився лишити цю статтю неназваною. І то демонстративно неназваною. “На всіх язиках”. Якщо поетка не хотіла або не могла дати формули до своєї творчості, вшануймо її волю. Хай назвою буде тиша. Мовляв Борис Пастернак: “Тишина — ты лучшее из всего, что слышал”. Та пощо ходити до далеких цитат і прикладів. Ось сама поетка бачить тасмницю зародження поезії — в тиші:

Знов тиші оксамитний клапоть
Упав на слів стогранне скло,
А серце раптом, наче папороть,
Чудесним цвітом зацвіло.
(“Усміх”)

Два

Наталія Лівицька-Холодна в “нових” поезіях майже завжди пише про себе. Але про себе в зустрічах з усім довкіллям і в реакції на це довкілля. Тому ми знаходимо в її поезіях портрети сучас-

ників — бачимо Олену Телігу ("Лист"), Євгена Маланюка ("Ліричний спогад"), Оксану Лятуринську ("Півонії"). Маємо також образ через коротку цитату з їхніх творів. Рубчак розкрив цитату з Олега Ольжича, а є й інші, приміром з Юрія Липи ("Де ж та світлість, що колись була?" — "З минулого"), ще раз Теліги... Маємо реакції на літературне життя, наприклад, сорокових років у Німеччині й Австрії: "Деся зводять арки, б'ють в літаври", — звичайно ж відгук на літературні журнали тих часів "Арка" в Мюнхені й "Літаври" в Зальцбурзі, згадка про "гнилизну" веде до мого виступу проти не завжди чесного байкаря тих років Івана Манила, а словечко *ніщота* ("бруд ніщоти" в тій таки поезії "Самотність") було типове для літературної манери Юрія Косача.

Кілька разів знаходимо образ Петра Холодного, в подружньому коханні і в родинному конфлікті, — як Ріхард Штраус не побоявся зробити власне подружнє життя в дрібних буденних конфліктах, непорозуміннях і примиреннях сюжетом опери "Intermezzo" і симфонії "Sinfonia Domestica". Бачимо порозкидані тут і там деталі щоденного побуту — кухня і варення, сусіди й вулиця перед вікном, нахил чоловіка до рибальства й до малювання жуків і риб ("Над твоєю труною"), часом такі приватні, що не піддаються коментареві сторонньої людини, як от, у вірші, присвяченому, мабуть, Олені Телізі (Ол. Т.), згадка про нестертий слід її "зради". Звісно, не політичної, а інтимної, але якої?

Є часом і трохі "політики" з особистої перспективи — безжальний глуз на адресу демократії, насаджуваної примусово ("Чортополохи") та ін.

Багато помічає спостережливе й критичне око поетки, і охочий міг би відтворити з цього сторінки її та її покоління біографії. Хоч завдання це було б не легке, бо все це дано ляпідарно, непомітно, натяком, блискавичним скісним поглядом. Не легке й чи варте заходу? Бо особливість поезії Наталі Ливицької-Холодної в її "нових" віршах є те, що вона не цурається, здавалося б, найпрозаїчніших речей — і цим вона дуже сучасна, — але не нагромаджує їх у дусі голляндського малярства Яна Стеена чи Давіда Тенірса з їх "строкатим сміттям" як самоціллю, не затримується увагою своєю й читача на них, а тільки черкає їх, як ластівка в стрімкому леті може черкнутися крилом якоїсь речі, але ніколи на ній не зупиниться й не спочине.

Прикладів можна наводити безліч. Ось два, з відмінною технікою й задумом, але обидва зроблені маршрутом знизу вгору, від поверхні вглиб.

Руки твої невільниці, живаві й старі... —

це те, що бачить око, це дійсність будня. Руки невільниці, бо

запродані господареві фабрики, метонімічно — вони образ змарнованого життя, наближення старости. Але не така душа. і безпосередньо продовжується:

... а серце гоном весни налляте.
Кричать у ньому дикі гуси,
що вертаються з-за морів.
("На фабриці")

Ластівка злетіла вгору, хай не в майбутнє, а в минуле. Людина невільна, але не скорена. Почалося поглядом на жилаві свої руки, виросло в тему поневолення — волі, дійсності — мрії, прози — поезії. І все тільки в натяку, в деталі, в начебто малому. Є світи за морями, є гуси, що не дають себе приборкати, що зберігають свою дикість.

А ось інша поезія, на чотирнадцять років старша (1952):

На печі шкварчить у ринці масло,
стіл неприбраний, бите скло...

— майже голландський малюнок, але з американським деталем — злиденні околиці американських міст усипані битим склом, у сліпій люті молоді й розбещені безробітні негри трощать шибки будинків... Неприглядна дійсність людини з руками-невільницями. У продовженні такий самий контраст, як у перед тим наведеному вірші:

Деся далеко — його Переяслав,
під Шевченком — моє село.

Його — це чоловікове. Ми тепер у родинному мешканні-притулку. Далі йде діалог:

"Ти вікно відчинив? Навіщо?" —
"Ось метелик. Хай залетить..
Бач, скрадається ближче й ближче.
Він маленький і сірий, як ти".

Ти — тепер це я, і ти-я сіре. Це деталь такої ж наснаги й концентрації, як у попередній поезії "Жилаві" руки. Діалог триває:

"Адже й він з нью-йоркського бруку!" —

Тепер перед нами тема великого міста ще раз і взагалініше — то було бите скло занедбаної дільниці, тепер перед нами Нью-Йорк, Америка, чужий світ. Але це не кінець, іде деталь зачиненого тепер вікна —

Стук вікна і мовчанки мить

(звернім увагу на деталь: вікно американське, що спускається згори вниз, вікно на Україні, зачинаючися, не стукає!) і далі пуанта:

Чую усміх, тепло і руку:

"Ти б навчилася рибу ловить!" —

перед нами, всупереч усьому, родинна ідилія, щастя людського розуміння й тихої втечі на природу: "він", "з Переяслава" — рибалка. Зникла сірість, не хрумтить під ногами бите скло. Щастя на світі все таки є, щастя Філемона й Бавкіди (до яких я ще повернуся далі).

Два спостереження загальнішого характеру впливають з цього короткого вгляду в дві короткі поезії.

Рубчак дуже влучно помітив, що короткі поезії Наталі Лівицької-Холодної попри всю їх підкреслену уривчастість, їхню підкреслену шкіцовість нібито тільки вражень, свого роду імпресіонізм і то імпресіонізм навіть не картин, а тільки акварель, підготовчих до картин, що ніколи не були і не будуть написані, — попри все це вони становлять дуже своєрідну цілість, так що "цю книгу на певному рівні справді можна читати як роман". Я б тільки пропонував замість терміну роман говорити про щоденник. Звичайно, що таке роман, ніхто сьогодні не знає, визначень надавано термінові різних і багато. Все таки можна думати, що роман характеризується тим, що це історія подій і героя/героїв, може часом не *і*, а *або*, ця історія може перериватися, перевертатися в часі й просторі, улягати варіаціям і вставкам усякого типу. Але, кажучи по-обивательському, роман — усе таки дія і рух уперед.

Натомість у збірці поезій Наталі Лівицької-Холодної, коли говорити про її другу частину, як ми домовилися, маємо тільки записи епізодів, вражень і настроїв, які можуть повторюватися й часто справді повторюються. Можна було б вибирати багато тем і мотивів, що повертаються раз-по-раз — недопитий чай, збігле на печі вариво, перший сніг і паморозь, сивина в волоссі, спогад про хутір дитинства, — можна було б назвати більше. Це не принцип будови роману, це конструкція або музичного твору (фуга, що складається з варіацій на певні теми), або щоденника, де сьогодні записується одне враження чи переживання, завтра друге, а за якийсь час може знов і знов повернутися вже давніше записане, якщо сьогодні воно повторилося в свідомості. Обидві ці форми свідомо використовував Тичина, згадаймо, з одного боку, його — так і названу "фугу", а з другого, скажімо, "Живемо комунією". Не знаю, чи перед Наталею Лівицькою-Холодною стояла свідомо проблема вибору. Мабуть, ні, бо щоденниковість була диктована їй обставинами її життя, що схилили до нотування вражень і переживань, а не до організації їх як цілоти за музичною засадою. Але

думаю, що принцип щоденниковості, чи він поставав спонтанно, а чи продумано й наперед замислено, був поеткою виразно усвідомлений. На користь такого припущення говорить багато деталей.

Один з них — найповерховіший, і вже згадуваний — те, що за наголовками багатьох поезій стоїть піднаголовок "Листки з щоденника". А також те, що вірші подаються не в тематичних групах, а за простою хронологією. Про інші говорити тяжче через те, що ми не знаємо, як складався цей збірник. Не сказано в ньому нічого про багато речей. Чи він охоплює всі поезії авторки чи вибір? Чи він мав свого редактора, а чи це вибір самої поетки? Якщо мав, як далеко простягалися його права? Чи він тільки впровадив де-не-де безглуздий правопис, на зразок Золотонізький (тричі, ніби походить цей прикметник не від Золотоноші, а від якоїсь Золотої Ноги, безпрецедентна назва для міста чи містечка) — напевне не авторства Наталі Лівичької-Холодної, чие опанування літературної мови й письма поза сумнівом?

Виглядає, однак, що загальна композиція збірника походить від авторки. Звідти, найімовірніше, йде попередження цілості поезій короткими хронологічно-біографічними даними про поетку, так найлегше пояснюється й пересипання поезій кожного періоду фотографіями авторки того часу, від кокетної й може трохи самовпевненої панночки до мудрої й зосередженої в собі, втомленої життям і заспокоєної літньої жінки, на тлі малого радіо й кухонного начиння і творів малярства... Ми свідомо ведені тут крізь життя *людини*, збережене для майбутнього, з одного боку, в поетичних "листочках з щоденника", з другого, в зоровому образі авторки. А це найкраще відповідає, власне, принципів щоденниковості. Фіксується мінливість і збереження навечно кожного сьогодні.

З цим зв'язана і композиція сторінки в книжці. Коли я починав читати книжку, я обурювався. Невже Союз українок Америки, роблячи добре діло — видаючи цей том, — не міг забезпечити, щоб кожний вірш мав свою сторінку? Невже треба було друкувати всі вірші "ковбасою"? Але потім я подумав, що це міг бути вибір самої поетки. У щоденнику бо кожний запис не починається з нової сторінки, і вибраний спосіб друкування ідеально відповідає засаді щоденниковості. Чи я мав рацію в своєму обуренні чи в схваленні, чи Союз українок винен у злочині проти поезії, а чи, навпаки, він виявив досконале розуміння особливості поезії Наталі Лівичької-Холодної, я не можу сказати, бо ніде в книжці нема й натяку на те, хто за що в ній відповідальний. Але приймім другу можливість, бо воно буде приємне для видавців, а ще й тому, що воно ніби підтримує мою тезу про щоденниковий характер або маску поезій Наталі Лівичької-Холодної.

Власне, характер чи маску? Чи щоденниковість спонтанна, чи

це літературний засіб? Усі ті обставини, про які тут говорилося, схиляють до думки, що ілюзія щоденникової тяглости не випадкова, що вона — наслідок певного задуму. Але в ширшому пляні питання це, власне, марне. Все в літературі, як тільки воно стає літературою, перетворюється на засіб, і про кожний факт літератури можна твердити з повною підставою, що він є літературним засобом або складається з літературних засобів. Відоме тепер кожному початківцеві літературознавства Ейхенбаумове "Как сделана «Шинель»?" стало евангелієм новочасної віри в те, що, розклавши літературний твір на його складники-засоби, можемо збагнути таємницю його буття й впливу. Російський формалізм і його боязкий учень, формалізм український, були власне в своїй доглибній суті проявом тієї ідеологічної настанови, яка найбільше відповідала духові жовтневої революції, розгляданій як промисловий переворот, що нищив щасливі ілюзії й "забобони" допромислової доби, чим та революція в своїй істоті й була. Тільки варварська некультурність і мас, здвигнених до революційної дії, і вождів того руху, помножена на простори скаженої імперії й на намагання приборкати пробудження національних свідомостей, штовхнули до плекання й примусового накидання релігії марксизму (власне, псевдомарксизму) й нищення всього невідповідного. Так здичавість безмежної Російської імперії привела до розправи з усім тим, що не відповідало партійній догмі, — з тонкою плівкою російської дореволюційної інтелігенції, з національними прагненнями "околиць" імперії і тими культурними течіями, які виростили були саме з духу революції, — насамперед з формалізмом і футуризмом. Спільним знаменником усього цього була віра в те, що і людину і світ можна беззастережно перебудовувати, бо в їхній основі лежить механічна сума механічних чинників.

Так, повертаючися до літератури, поезії й літературознавства, повірено в те, що твори літератури "робляться" і що дію їхнього механізму на людську психіку можна розкласти на механічні частини-засоби, що літературні твори можна складати й розкладати *ad libitum*, як фабричний варстат або накрутну іграшку. Що ж, була в цьому велика правда, відкривалася можливість точної аналізи механізмів літературного твору. Але це була не вся правда, а тим самим неправда. Бо кінець-кінцем, усе в літературі — засоби, але самі засоби — це ще не література. Бо є в ній та "крапелька", яку людський дух, дух мистця додає до суми засобів і яка не вкладається в механічну суму засобів.

Коли, отже, зважимо на це, стає безпредметовим саме питання про те, чи Наталя Лівіцька-Холодна свідомо вдавалася до "засобу" щоденниковості й щоденникової тяглости, чи так "вийшло". Важитиме бо тут те, що тут знайшла свій вияв особистість поетки і

що ця особистість має властивість і здатність промовляти до читацьких — вживім тут цього неприйняттого для механістів і формалістів слова — душ чи, коли хочете, — майже за Олесем, — сердець. Нема нічого злого чи хибного в аналізі засобів і формалізм нам тут багато допоміг, як довго ми свідомі того, що це не все і що лишається широкое поле для констатації суб'єктивного відчуття і що це може найпривабливіше, коли маємо справу з літературним широ-сутим твором.

Істотна різниця між романом і "щоденником" — та, що в романі автора може не бути, — не бути як літературного образу, в щоденнику він неодмінно присутній, і одна з читацьких насолод саме в тому, щоб цей образ камінчик по камінчику складати, відтворювати й приміряти до себе: чи він, автор, — такий, як я? Чи є відмінності? Які саме? Я не робитиму тут спроби відбудувати той образ "автора" з "щоденника" Наталі Лівницької-Холодної. Анатомію на живих людях не провадять. Лишім це майбутнім поколінням. Укажу лише на кілька цікавих подробиць.

З контрасту між "старими" поезіями і "новими" відтворюємо шлях від трохи розбещеної й трохи легковажної панночки до повновартісної людини, може в наслідок тяжких життєвих досвідів, а може просто як вислід віку й вистигання. (Радше, перше, про що далі в розділі три). З цим зв'язане й те, що "старі", "панноччині" поезії йдуть від я, а "нові", людські й людяні розгортають ціле складне плетиво займенникових переключень. Займенники в щоденниках, як і в поезії, давно були одним з важливих літературних засобів (ми тут знову з засобами!), і можна клясифікувати поетів, щоденників і цілі літературні стилі тим, як вони поводяться з займенниками — чи вони тримаються послідовності, чи перетасовують їх і переключають і як саме. У Наталі Лівницької-Холодної дуже часто й дуже типово відбувається перехід від я (про яке в суті речі завжди йдеться) до взагалених ти або ми:

Я йду в неминуче
Проваллями самоти...
("Неминуче")

Якось страшно думати..
.....
... що ти не жила, тільки мріяла
про життя..
("Якось страшно")

Ми тепер понурі і завзяті,
.....

Нас тепер ще тяжче стало взяти
Тихим словом ніжності й тепла
("З минулого")

Та ці переходи між я—ти—ми — річ досить поширена. Своєрідніший перехід від себе до третьої особи, сказати б, об'єктивізація я в не-я, чи в то безпосередньо займенниковому вияві — і часом гостро й гірко іронічному —

А на даху, де в тиші на дротах
білизна сохне, вогка і рум'яна,
хтось емігрантську тугу розгорта,
мов сторінки бульварного роману
("Коти")

чи то — дальший шабель об'єктивізації — в іменниковому —

Дош мав прийти коло восьмої,
а прийшов о десятій,
тонкими пасмами дрібноросяно
впав коло хати.

А жінка чекала напружено,
виглядаючи кожну краплю.
І стогнали сосни так тужно,
що жінка заплакала.

("Дош")

"Щоденниковість" тут не знімається, але між щоденником і читачем протягається нитка зв'язку. Персональність ніби особистого документу сполучається з колективністю, особисте з загальним, читач стає співавтором. Уможливорюється погляд на людей і події не тільки зсередини, але водночас і ззовні, стає можливим накладання на патос іронії й глузу й глуму. Щоденник уже не просто авторів, він і читачів. Також, звичайно, літературний засіб, але теж не тільки засіб.

Поетка може й зовсім зневалізувати себе, усунути себе з вірша не тільки як займенник або іменник, а взагалі як учасника. Це ще один засіб (засіб!) об'єктивізації. Наведу повністю поезію "Малюнок з вікна":

Висипав Господь пір'я торбу
на оголену землі спину,
загнув обрій
теплою хустиною.
Заплелись ялинок коси
білими стрічками,
і кіт, босий,

сніг лапками
ледве торкає.

Тема тут ніби проста — прихід зими, перший сніг. Жадного я, ані його заступника тут нема. Малюнок скупий, як на старих японських рисунках-панелях доби Муромачі або Момояма. Європейські малярі типово завжди намагалися заповнити кожний сантиметр площини свого образу, японські не боялися лишати великі простори поверхні білими або золотими, не боячися обмежитися на одній квітці або гілці серед порожняви, лишаючи глядачеві робити взагальнення від даного часткового. В цьому вірші Наталі Лівичької-Холодної *бачиш* пухкість першого снігу, ще незайманого, в першому сліді "босих" котячих лапок, хоч поза тим дуже мало дано з краєвиду. Та, як у японському стриманому й лаконічно-недоговореному малюнку бачиш — відтворюєш цілість, так і тут. Ніде не згаданий, образ автора-авторки тут виразно присутній. Він виявлений — чи, сказати б, приховано-виявлений *жіночими* деталями образу зими. Тепла хустина обрю — це метонімія авторки, що сидить перед вікном і спостерігає початок зими й kota поза вікном. *Коси* ялинок з білими стрічками — це теж жіноче бачення, це теж *я*, сховане за ошадним і ніби зовсім безособовим малюнком. Та й образ торби білого пір'я теж не суперечить цій особисто-жіночій лінії. Однак це не просто навіяння образу жінки. Це також її настрій — спокій, душевна гармонія, скупе, але достатнє тепло, здатність бачити й спостерігати. Якщо, як ми бачили шойно перед цим, займенники в своїх переключеннях об'єктивізують суб'єктивне, тут брак займенників і добір деталей і засобів образности суб'єктивізують об'єктивне. Маємо два вияви одного, і це одне зветься чудом справжньої поезії.

Не можу утриматися, щоб не навести другий приклад такої суб'єктивізації і теж зразок ранньо-зимового пейзажу. Це поезія, що з неприхованою самоіронією зветься "Кухонна романтика":

Відійду до вікна від печі
— хай кипить собі борщ без мене —
взагалі ці кухонні речі
так не до речі,
коли білим зробилось зелене.
Стану тихо і задивлюся
на засніжені віти тюльпана
і на вогники міста, що ллються
у п'ятьми океани.

Тут особа авторки не зовсім усунена, бачимо її і в займеннику *мене* і в виборі особи дієслова (*стану*). Нема тут і накопичення

жіночим оком сприйнятих подробиць, але в центрі стоїть об'єктивний деталь засніженого тюльпана, а "жіноче" тут не випинається, а заперечується ("кухонні речі"), і панус тут не примирення й спокій, як у попередньому прикладі про босого kota, а острівна тиша спокою й людського тепла ("вогники міста") в океані безмежної і, либонь, страшної пітьми всесвіту.

Спільне з попереднім образком — "японськість" деталю, оточеного білим (там) і чорним (тут) тлом, значущість деталю, вміння сказати недоговорюючи, а поза тим — разюча відмінність настрою і подробиць техніки. Інакшими словами, спільне тут — те, що маємо справу з справжньою поезією і з справжнім відчуттям стилю. І в обох випадках одна з особливостей цього стилю — його дуже своєрідна "шоденниковість" з грою дуже особистого, інтимно-особистого й загального, біографічно обмеженого з умінням вийти до вселюдськості, патосу, вкладеного в рамки стислості й стриманості, самоіронії й пластичності.

Три

Уже сказано: "нові" поезії Наталі Лівницької-Холодної не вбгані в цикли, ані тематичні, ані настроєві. Вони — порух вражень поетки і відрух її поетичного бачення світу, нічим не обмежене й не скуте плетиво вражень і реакцій на ці враження. Звичайно, кожний читач помітить, що певні враження, теми, мотиви й настрої повторюються, але вони повторюються нерегульовано, вільним плином, сказати б, самі з себе й заради себе. Для прикладу, такими є мотиви старіння й смерті, осени й прозими, передпрощання з видимим світом, хутора дитячих літ, природи божеського, наближення смерті, стосунків з чоловіком і друзями... Та ці тематично-настроєві мотиви ніде не зформульовані, вони з'являються, поступають місцем іншим, виринають знов, часом грають у мажорному тоні, часом у мінорі, то бунтівничі, то заспокоєні. І їхня повторюваність і їхня поява й зникання ніби нічим не зумовлені, як і їхнє тимчасове зникання. Є фонтани з водою різних кольорів, що змінюються в вільній грі. Так і "нові" поезії. У протилежність "старим", які, може, виринали так само вільно, але які поетка намагалася "вмуштрувати" в дві зовсім відмінні збірки — одну любовну й другу патріотично-політичну.

Та в цій вільній грі тем, мотивів і настроїв можна виділити, умовно й може проти волі авторки, певні комплекси. Ба навіть можна спостерегти, що певні мотиви концентруються в певних роках, хоч і не обмежуються на цих роках. Дозволю собі дати цим тематично-настроєвим комплексам свої умовні назви й продемонструвати деякі з них тут перед читачем.

Почнім з комплексу гармонійності світу й гармонійності розчинення особи, себе, в гармонії світу. Назву умовно цей комплекс гетеансько-рількеанським. Роблю це, усвідомлюючи собі ризикованість і невідповідність масштабів. У Наталі Лівицької-Холодної йдеться бо про настрої й відчуття, в Рільке, а особливо в Гете настрої й почуття перетоплені в філософію; у Наталі Лівицької-Холодної вони особисті й суб'єктивні, в Гете вони включені в широке море історії людських культур. Гете вступив у свій вік старіння збіркою "Західно-східний диван", і в її гордовитому задумі було виявити подібність — унутрішню — в різноманітності— зовнішній — людських проявів діяльності й світосприймання в усій історії цієї неспокоїної істоти-людини. Гармонія людини й гармонія світу розкривалися йому й ним саме в цій єдності й різноманітності. Свою старість він бачив у вселюдській і універсальній епічності. У поезії під характеристичною назвою "Минуле в сучасному" ("Im Gegenwärtigen Vergangnes") він писав:

Niemand wird uns dann beschreien
Dass wir's uns alleine gönnen!
Nun in allen Lebensreihen
Müsstet ihr geniessen können.

Коли Гете хоче піднести гармонію, зв'язок з традицією, й спокій душі як найвищу цінність, гідну людини, в протиставленні базарові щоденних дрібниць і гасел, він стилізує свою поезію в мусулманський стиль мислення й життя:

Sonst wenn man den heiligen Koran zitierte,
Nannte man die Sure, den Vers dazu,
Und jeder Moslim, wie sich's gebührte,
Fühlte sein Gewissen in Respekt und Ruh.
Die neuen Derwische wissen's nicht besser,
Sie schwatzen das Alte, das Neue dazu.
Die Verwirrung wird täglich grösser,
O heiliger Koran! O ewige Ruh!

У Рільке, періоду його "Stundenbuch", історизм перестає грати провідну роль, Рільке суб'єктивніший, менше епізує, натомість ростуть у нього корені в філософію.

Годі знайти всі ці речі в Наталі Лівицької-Холодної. У її світі є історичні події, але майже суцільно внутрішньо-українського характеру, та й ті взяті в відлуннях у її власній душі. Поза тим вона пише про настрої, про власне. Вона вміє піднести собаку свого дитинства Гаршнепа й kota своєї старости, не названого в віршах, — у значущі символи, та все таки не висуває жадних претенсій ні на універсальність, ні на епічність.

До того ж я не маю жадних доказів, що Наталя Лівіцька-Холодна взагалі захоплювалася чи то поезією Гете в роки його постаріння, чи Рільке. Ми довідуємося про її освіту з романських літератур, збірка подає, ніби демонстративно, багатий вибір перекладів з французької мови, але ніде нема біографічних слідів читаності в німецькій поезії, навіть обізнаности на ній.

Отже, під гетеансько-рількеанським комплексом у контексті цієї статті без назви не розумію я ні співмаштабности, ні поетичного стилю, ні жанрового оформлення, ні філософського підґрунтя, а тільки подібність у настрої, у баченні світу або — ще точніше — в бажанні бачити світ як осередок гармонії, рівноваги й спокою. Бачити світ таким не ціною заплушених на зло й біль очей, а через прийняття зла й болю як частини світової й внутрішньої душевної гармонії. Комплекс мотивів і настроїв, особливо згущений у сорокових і п'ятдесятих роках, коли в житті поетки, судячи з її віршів, поставало усвідомлення розставання з молодістю, дивною й гіркою, скупаною в золотавих ранках, дзвінкою й змінною ("На грані"), розставання неминучого, невідкличного й схоплюваного як незалежна від людської волі неминучість. (Знову ж тут повертаємося до Гетевого визначення накиненої й водночас добровільно прийнятої максими, закономірности світу — "Entbehren sollst du! sollst entbehren!" — у перекладі М. Лукаша: "Страждай, терпи! Терпи, страждай!").

Наталя Лівіцька-Холодна створює відповідно до цього настрою незвичайної сили й глибини образ:

... очі висохлі купай в теплі
Цілющих сліз, що гоять в серці болі
(“Екстаза”)

— самі сльози, посталі з болів, зогрівають душу й відкривають шлях до внутрішньої гармонії! І, ведучи далі мотив теплої цілющости, вона тепер говорить про "серце, скупане в цілющому теплі", про новопосталу радість, що "прагне вияву в новому слові" ("Вечір"). І зовсім уже по-рількеанському звучить невеличка поезія про зустріч людини й цьогобічного світу з Богом:

Осінь малює стежки,
Позичивши барв у Тебе.
Очі Твої, золоті жуки,
спливають промінням з неба.
Осінь співає псалом,
позичивши в Тебе надхнення,
в ніжність Твоїх долонь
сліз складаю жмені.

(Мимохідь читач відзначить виточеність образу зірок — золотих жуків, як і образу складання жмень сліз у Господні долоні!).

У цій гармонії рівноваги світу й душі є свої полюси. То це смиренна покора —

Ми ж, спрацьовані, будемо ждати
тіні й ласки вечірніх крил...
І вийде тоді до нас із брами
Він... ..
і очистимося, мов ісопом,
в день останній, в останній час.
("Кінець мандрівки")

— то це спалах енергії у єднанні зі світом:

Я не сію і не збираю,
бідна хата в чужині моя,
але світ від краю до краю
належить таким, як я.
Сходить сонце щодня уранці,
заростає квіттям земля
для дітей, для бурлак, для коханців,
для таких, як я.
("Безпричальність")

Так, "спокій зрілих літ" це не просто спокійна констатація, це ціле багатство настроїв, переживань, схоплень довколишнього світу. Це — поезія, коли "з болем проростають крила".

Чотири

Мабуть, відгалуження гетеансько-рількеанського комплексу є комплекс Філемона й Бавкіді. Для тих, хто забув свого Овідія або ніколи не дійшов до нього, пригадаймо: фрігійське подружжя з цими іменами жило в погідному коханні, вірності й гармонії до старечого віку, і світ їм був такий же приятний, як їхня хата. Коли до них забрели Зевес і Гермес, щаслива в своїй незайманій наївності пара прийняла їх з теплою й приязною гостинністю, як приймала кожного. Вдячні боги дали старим свої дари, що серед них найважливіші були довголіття і одночасна смерть, щоб один не мусів пережити одного. Ідилія не лише родинна, а й ідилія відкритості до широкого світу, в якому не бачиш зла. Рідний Філемон Бавкіді, рідна Бавкіді Філемонові і світ як рідний обом. За тим ховається згода на малість світу і відмова від спроб його змінити. Філемон і Бавкіді не знають ницости й зла світу, а що читач те знає, то за ідилією завжди стоїть зловісне передчуття лиха й

неминучої загибелі, у гармонії спочиває зерно прихованої дисгармонії.

Але в Овідія цього звишу ще нема, і гармонійне життя, задоволене малим, виливається в спокійний і гармонійний кінець:

Раз, знеможени віком і кволі,
Вийшли із храму на ганок вони; обступили їм пам'ять
Давні події; стоять, розмовляють, аж бачить Бавкіда:
Зазеленів Філімон; придивився старий: його жінка
Криється листом — і от вже шумить верховіття над ними.
Поки ще можна було, розмовляли обоє, а потім:
"Друже, прошай", проказали, і вже одночасно корою
їхні уста поросли.

(Переклад Миколи Зерова)

Філемон і Бавкіда не названі в віршах Наталі Лівичької-Холодної. Її поезії мітологічні ремінісценції цілком чужі, вона вся тут і тепер, у межах одного життя. Але мотив гармонії й вірності подружнього життя аж геть у старість, живого теплом споминів про все спільно пережите в родині й поза нею, не раз з'являється в "нових" поезіях авторки:

Ах, це твої, мій друже, очі любі
І відблиск їх у погляді дочки,
Це наші спільні сльози, в щасті й згубі,
Твій ніжний дотик чи докір терпкий
(*"Батьківщина"*)

— не раз поетка чує "усміх, тепло і руку", "коли так гарно нам достигла осінь". Ніби прямою парафразою з міту про фрігійське подружжя є вірш, що починається рядком "Над твоєю труною не плакатиму", а далі переходить у образ —

лежатиму я в труні,
і жуки твої
і риби
"вічну пам'ять"
співатимуть хором мені —

довголіття і одночасна смерть — як ідеал, хоч у житті, де боги не заходять до хати, недосяжний.

Тільки ж сучасний світ і сучасна людина не здатні на послідовну ідилію (нагадаю: "Ми тепер понурі і завзяті"), і в ідилію вкрадається зрада, уявна, як у Штравсовому "Інтермеццо" чи й справжня —

Так страшно зробитись нелюбою
тому, хто застував цілий світ

.....
А ще страшніш — пізнати, що милий
не той став, а може й не був таким,
якого без тьми ввесь вік любила
й якого ще й досі...

люблю таки.

("Признання")

— і тоді

Самота і старість — твої опікунки,
старі панни з пісними лицями

("За вікном")

— і тоді

Присутність... доторк руки,
очі,

що дивляться крізь мене й не бачать,

і тепло, що за всі роки

трохи простигло наче...

Присутність... і тільки,

а все таки з пуантою негайно за цим:

Та коли її нема,

в хаті холодно й вільго

і на душу спадає п'ятьма.

("Присутність")

У кінцевому акорді дисгармонія позародинного світу вдирається
до тепла бідного домашнього вогнища і несе йому руїну:

Я тепер не від того плачу,

чи я люблю, чи ні тобі.

Я вже звикла до того наче,

я постарілась у журбі.

Тільки шкода, що ми згубили

і душу в цій боротьбі,

і прощення нам не буде, милий,

ні по цей,

ні по той бік.

("Жаль")

Овідій міг не хотіти знати, що ідилія Філемона й Бавкіді не
може існувати поза мітом. Але про це не могли не знати пізніші
люди пера й думки. Трагічно перебудований міт уже в Гетевому
"Фавсті". Навколо хатки старого подружжя заплянував Фавст,

гонений власним неспокоєм і злим духом Мефістофеля, величезне будівництво. Хатка перешкоджає, її треба знести. Філемон ще намагається не помічати того, що — коли дозволю собі анахронізм — Тичина окреслював словами "До пустель, каналу й річки Наші славні п'ятирічки Мов би до дітей" — що коїться довкруги. Він кличе Бавкіду:

Lasst uns zur Kapelle treten!
Letzten Sonnenblick zu schau'n,
Lasst uns läuten, knieen, beten,
Und dem alten Gott vertraun!

— але вже Фавст наказує переселити старих, а Мефістофель здійснює це як підпал їхньої хатини, і провістя богів про одночасну смерть обох здійснюється не ідилією проростання в дерева, а спільною загибеллю — спаленням у пожежі —

In wilden Kampfes kurzer Zeit
Von Kohlen, rings umhergestreut,
Entflammte Stroh. Nun lodert's frei,
Als Scheiterhaufen dieser drei.

.....
Ein Schauerwindchen fächelt's an,
Bringt Rauch und Dunst zu mir heran.
Geboten schnell, zu schnell getan!

— і даремно Фавст тепер бідкається: "Tausch wollt ich, wollte keinen Raub"* (анахроністично — Сталінове "запаморочення від успіхів").

* У перекладі Лукаша деякі важливі нюанси втрачено. Відповідні місця звучать так:

Ну, ходімо до каплиці,
Поки захід не погас,
Подзвонити, помолитися —
Бог старий не зрадить нас. (стор. 435)

Та поки билось і сіклось,
Жар на солому впав якось,
І запалало все кругом,
Горить костром тим трупам трьом.

.....
Війнуло вітерцем нічним,
Я чую смалятину й дим...
Непевний вчинок цей спішний!

Не гвалту я — мінби хотів. (стор. 443)

Але тут ми вже покидаємо комплекс Філемона й Бавкідки і вступаємо в комплекс Іова.

П'ять

Життя Іова на тому відтинку, що змальований у Біблії, сповнене страждань, але він не має за собою трагічної вини, і Бог переслідує його не за гріхи й провини, яких він не мав. Його власними словами: "Чистий я, не маю гріха, провини в мене немає, ані неправди. Він же найшов вину на мене й має мене за ворога Свого; ноги мої в кайдани закував і всі стежки мої назирас" (Книга Іова, 33, 9-12). Його кінцеве помилування такий самий акт Божої сваволі, як і його кара. Відповідь його на нестерпну кару — покора й визнання незбагненності Божої волі.

У Наталі Лівницької-Холодної —

... Ти — без відповіді, Ти —
лише Питання,

Ти Розум без Душі, Ти не Причина й
не Мета.

І не збагне Тебе й молитва грішника остання
на стулених навів
устах.

("Питання")

Світ для неї — в'язниця, а життя — незбагненне, і людина зла, вона —

... засмітила моря і ріки,

кров'ю вмила поля...

І невжеж

кружлятиме з нею повіки

ця прекрасна планета — Земля?

("Розмова з Богом")

У прочутті рокованости поетка звертається до самої себе —

Вже ж не діждешся нікого

і не скажеш, як страшно жить

("Тривога")

— *страшно жить!* Бо зміст життя —

Самотньо йдеш у ніч оцю,

у безвість, в порожнечу

і, наче каторжний ланцюг,
свій біль волочиш.

("Вилазить місяць")

Читаєш це, і в пам'яті виринає приспів першої з Малерових незрівнянних "Пісень про землю" — "Dunkel ist das Leben, ist der Tod", — гіркий і тужний підсумок китайської мудрости тисячоліть (у німецькому перекладі Ганса Бетге), далекосхідна паралеля мотивам Іова, але без його — попри все — віри в Бога.

Як глибоко комплекс Іова вкарбований у поезію Наталі Лівницької-Холодної, видно з того, що він відклався потужним і глибоким шаром експресіоністичних засобів у самому ядрі поезії, в системі образности. Як у картинах ван-Гога й Сутіна пейзаж у цих поезіях зрушив з місця, втратив статику, пустився в скажений тан божевільного: гроза — це "в серце острогами вдарив червоний півень", сонце гаряче "простромило небо", трави ростуть лезами ("вітер лиже леза трав"), не дороги ведуть мандрівника, а стріли доріг, Нью-Йорк — це "горби тутешніх пустинь", вітер "запустив мені в волосся хижі пазури", прихід ночі — це "в вуха глухо вдарить чорний молот", — увесь краєвид зрушений із своїх основ, його рух нестримний і все тут загрожує безсилій людині. Реалістично неможливі речі стають не тільки припустимими сюрреалістично, вони не тільки не разять, вони здаються абсолютною можливими й реальними. Ну, хто коли спромігся б поцілувати власні очі? А ось ми приймаємо це як зовсім нормальне:

Хлопче юний з синіми очима,
поцілуй від мене свої сині очі..

("Внукам")

І подумати тільки, що цей набубнявілий емоцією пристрасти й жаху репертуар шалених образів співіснує з пластичною й врівноваженою злагодою поезій гетеансько-рількеанського комплексу! Не тільки це одна поетка, вірші одного й другого комплексу тиснуть на тих самих сторінках, датовані тими самими датами! Всі ці "листки з щоденника" чергуються в вільній співгрі, в мало не карнавальному хороводі найнесполучніших масок. Так у барокковій "серенаді" любовна арія чергувалася легко й вільно з танцем, з сумним плачем за втраченим коханням, зі згадкою про смерть, жіґа з тарантелею, ґавот з танцем смерти. Напевно, поетка могла б без великого труду поєднати речі одного настрою й теми в цикли, але це було мудрим, її рішення дати їх у непослідовній послідовності, в переплеску тем і почувань. Так постав крізь гру суперечностей і неправдоподібностей ліричний

образ героя збірки — портрет самої авторки. І ми вже готові взяти цей образ у супутники нашого життя і, відтепер, іти разом з ним до кінця путі.

Шість

Тема і образ України, що в "старих" поезіях були вилучені до окремого циклу-збірки "Сім літер", у "нових" поезіях розкидані серед інших. І знову це зовсім виправдане. Адже всі "дійові особи", чії образи-тіні проходять через особисте життя поетки — Юрій Липа, Ольжич, Оксана Лятуринська, Маланюк, Олена Теліга абож, зустрінені на сторінках книжок, — Леонід Кисельов, Ліна Костенко — всі вони втілення української душі, носії і часто жертви української ідеї. Це стосується й до образу поетчиного чоловіка і, нарешті й найголовніше, до самої Наталі Ливицької-Холодної. Тому й багато, здавалося б, суто інтимних поезій збірки якоюсь мірою психологічно пов'язані з образом України, точніше, з уявленням України людиною, що покинула свою землю в неповних вісімнадцять років і не поверталася туди протягом шістдесят шістьох довгих літ. Наталя Ливицька-Холодна називає Україну часто, але не менш часто слова цього не знаходимо, а все одно знаємо, що хоч краєчком, хоч кутком, чи тінню краєчка і в цих поезіях мова йде серед іншого і про Україну. Бо і тема гармонії, і тема бунту, і тема — про яку мова буде далі — смерті — всі вони сприймаються в загальному баянсі збірки як факти й дії, настрої й пережиття на Україні або поза Україною, мало не завжди в якомусь зв'язку з нею. Взагалі поезії збірки такі багаті на підтекст, на розуміння невисловленого, що й ця тема не повинна бути названою, щоб існувати. Привілей поезії — не називати, не договорювати й недоговорювати — використаний у цій книзі дуже широко й винятково майстерно. Використаний він і для мотиву — Україна.

Якщо ж говорити про поезії, де цей мотив названо, де навіть і найпрозаїчніші хоми невірні не можуть не бачити написаного чорним на білому, неохоче береться рука за спробу анатомії цього поетичного мотиву. Але нема ради, хірург мусить розтинати живі тканини тіла, критик — поетичного тексту. Почнім же абіє.

Образів України в цих поезіях є, власне, два. Один — пейзажний, і, як на багатьох пейзажах від Кльода Льоррена до Ж. Б. Коро, в природу вписуються, ніби для пожвавлення, поодинокі людські постаті, які одначе підпорядковані пейзажеві й становлять частину його. Так бачимо тут садок і леваду, верболіз, липу, грушу, вишні, рожі, чуємо гавкіт сірого Гаршнепа, бачимо кухню в присмеркових сутінках і плахту на жердці, Явдоха пече паляниці,

мама наділяє грушею, працюють Марина й Одарка, батько оповідає казки, довідуємося й про місцеві річки-потоки Руда й Різовату... Солодкі спогади дитинства, що дечим нагадують "Материнки" Оксани Лятуринської. І вони тим миліші, чим віддаленіші й недосяжніші. Цікаво, що конкретність цих деталей, їхня видючість, запахи й звуки тим конкретніші, чим ми далі від них у часі, і вершиною цієї теплої конкретності є поезії "Гавкає собака" і "Ранок", написані 1979 і 1982 року, тоді як нічого, так таки нічого з цих живих подробиць не знайдемо в "старих" поезіях, себто посталих до 1937 р., де радше подибуємо щось про парк à la Борисов-Мусатов або про сади, де "тюльпани паленіють І з неба тисячі зірок" — усе суто книжкового походження.

В одному вірші поетка навіть трохи наївно питає:

А так хочеться знати:
чи вишні
на Полтавщині родять ще?
("Скільки дум")

Можна її заспокоїти: вишні родять. І Руда включена до "Словника гідронімів України" під редакцією К. Цілуйка (Київ, 1979). І кольори сонця й неба, що про них двічі згадає поетка — "небо, як золото-синій стяг" і —

Треба знов піймати за гриву
голубого коня
і летіти чи в град, чи в зливу,
чи в золото дня —
("Настрій")

і далі не перевелися, хоч не можу сказати, що їх не буває в інших країнах.

Це все — дитинство, а з років підліткування бачимо іншу групу образів, хоч далеко менше репрезентовану в збірці. Це образи *днів слави*, таких далеких, що доводиться навіть питати, чи вони були:

Невжеж то все було не в яві:
і грім гармат на вулицях,
і "Слава Україні" із грудей,
що полягли під кулі ті,
і сонце й лопотіння прапорів,
і гук розбурханих вітрів,
і на майданах дзвони золоті?
("Червень")

Натомість сьогоднішня Україна (власне 1948 р., коли це було досить близьке до правди) ввижається як суцільна руїна:

Щоночі снишся Ти кошмаром,
лякаєш мертвим сном осель,
печеш незгаслим ще пожаром
і студиш холодом пустель
("Україні")

Усе це — прекрасні поезії, але, взяті на терези дійсности, важать мало, бо, кажучи словами самої поетки в тому ж вірші, все це "вічний міт в серцях мандрівних злидарів". На честь поетки як громадянки (бо як поетка вона має право на будь-які міти) треба одначе сказати, що вона сама усвідомлює уявність цієї тематики і образности і, якщо це все існувало в такій формі й таких барвах у минулому, невідтворність його тепер, коли навіть

... мовчки Юрій над змієм
стоїть із мертвим списом
("Перед відходом")

— що вона більше не пише, як у "старих" поезіях, —

Я твердо вірю, Боже мій,
лише святий вогонь-ненависть
пірве з кайданів нарід мій
і поведе його до слави
("Сповідь")

— або:

І затремтить рука злодійська,
здригнеться Київська земля
і понесе сто тисяч війська
під стіни білого Кремля
("Остання жертва")

Бо тепер вона знає, що сьогодні інший світ, інша доба: "Це інший світ,.. космічних кораблів пора" ("Червень"), що майбутнє України не вирішуватиметься спалахом усенародного повстання й збройним походом на Москву. Але на яких терезах можна зважити, чого більше було в її образі України — політичної програми, туги за молодістю й дитинством чи любови до красвиду інших далечей і

нездійсненної мрії зануритися в іншу добу? Може поетичний чар цих мотивів у творчості Наталі Лівицької-Холодної й корениться передусім у нерозчленованості цих почувань і свідомих і підсвідомих прагнень.

Тему і образ України я виділив тут, зважаючи на їхню психологічну вартість для поетки і, либонь, багатьох з її читачів. Суто формально ці мотиви не становлять окремого комплексу. Більшість із них — спогади молодости — цілком укладаються в гетеансько-рількеанський комплекс, далеко менше репрезентовані мотиви поразки, руїни, прочуття загибелі вписуються в комплекс Іова й розміщуються на окраях його.

Сім

Не маю наміру вичерпати тематично-емоційні мотиви в "нових" поезіях Наталі Лівицької-Холодної. Але не можу обминути комплексу чорного янгола — янгола смерти, бо це один з центральних комплексів, поруч гетеансько-рількеанського з його Філемоно-Бавкідиним відгалуженням і поруч комплексу Іова, третій з провідних і визначальних.

Образ — чи краще сказати видиво — смерти присутній у "нових" поезіях Наталі Лівицької-Холодної від 1944 р. й досі. Тут міра справжньої поезії, і поетка виповнює її всерть, тут і міра людяності поезії, і цей іспит вона теж складає гоїно й в остаточній правді. У свої сорок років вона усвідомлює:

Я чекаю на смерть без ляку,
тільки знаю: не досить ще,
не тепер складу подяку
за життя...

("Осінь")

Але в 65 років вона вже бачить себе "на стернях життя", коли все живе вже зникло з піль, у поезії, що має характеристичну назву "Перед відходом". (Зрештою образ покосів, зрізаних вимахом Господньої руки, з'явився ще 1948 р.). Але частіше надibuємо на образ смерти як мандрівки в невідоме майбутнє "на човні без весел" "у путь без причалів", до визволення від бруду земного існування, коли —

Вже ніхто не посміє цих сліз
Брудними руками стерти ...

("Вечір")

Смерть тут — "милосердна мати", і є солодкість у беззахисності перед нею, а в потойбіччі "нема ні турбот, ні печалі".

Це концепція смерти як просвітлення (Штравсове "Tod und Verklärung"), і лунає в ній "янголів Твоїх заупокійний спів" — не похоронні марші. Похоронні бо марші не пишуться старими людьми на порозі небуття. Їх пишуть молоді або зрілі люди, для яких смерть — це не їхня власна, а бучний спектакль, що відбувається над кимсь іншим. Та все таки поріг, що його треба переступити — страшний, і поетка уявляє його не як тріумф, а себе не пишною нареченою Господньою, а "закуреною, босою..., під брамою в довгій черзі".

Здебільшого в цих віршах розмова про смерть ведеться від першої особи, від я, але завжди це не тільки особиста проблема, а загальнолюдська. Так постає образ вимінності смерти своєї й свого коханого в поезії "Над твоєю труною не плакатиму", вже тут згадуваний, так смерть іншого в поезії "По кому дзвонять?" стає і образом авторчиної, може не без впливу епіграфа до Гемінгвеєвого "По кому дзвонить дзвін", узятого з Джона Донна, а може в суголоссі таких безмежно людських, загальнолюдських міркувань про "переправу через останні буруни".

Та поруч і, чим пізніше, тим частіше в "нових" поезіях з'являється інший образ смерти. Тепер це — "остання поразка"; "безвість безсмертя" — це в суті речі чи то пекельний вихор Франчески да-Ріміні, чи то скупчення "не цього світу в'язниць"; і веде туди, не питаючи згоди, "чорний лицар", "чорний привид", "чорний воїн" і в характеристичній амбівалентності статі /безстаттєвості — "діва залізна", що стискає груди, серце, душу, життя "хижацькими кігтями". І звідси відчайне —

Янголе, чорний воїне!

Я не хочу з тобою йти.

("Янгол смерти")

Було б наївно питати, яка з цих концепцій смерти справжня, чи в загальному сенсі, чи то як голос авторчиного бачення й відчуження. Назовні їхня суперечність — це один вияв "шоденниковості" поезії Наталі Лівіцької-Холодної. Але поза тим це голоси, що нормально співіснують і змагаються в людській душі. У музиці один аспект репрезентований, скажімо, Ріхардом Штравсом, другий розпачем Густава Малера, готовий шохвилини перейти в гістерію безпорадності й розгубленості. В людині і в поетові вони можуть існувати водночас. Котрий переважає?

Ось останні рядки, якими закривається збірка, віщування смерти не тільки особи, а світу:

Готовий будь на згубу ще сьогодні,

щось буде ще грізніш, ніж хвиль цих кряжі,

аж поки Бог "хай світло згасне" скаже.

Уже не просвітління і не пекельний вихор і не позасвітня в'язниця — просто чорне ніщо. Ним замикається збірка, як ніби останнє поетичне провістя майбутнього чи, правильніше, не-майбутнього, безмайбутнього, кінця часовості й просторовості, не тільки людини.

Так, але це переклад, і слова належать Робертові Фростові.

Так, але це Наталя Лівицька-Холодна, що вибрала цей вірш для перекладу і що поставила його в останній, найважучішій позиції: останнім словом.

Хто скаже, що тут важить більше? Логіка перестає діяти там, де говорить поезія.

А може за всіма цими апокаліптичними візіями ховається той дитячий страх, що його так добре відтворив у двох рядках Люїс Каррол:

We are but older children, dear,
Who fret to find our bedtime near.

Кожний вибирає свою, йому найближчу концепцію, а суть поетичної творчості полягає в тому, щоб запропонувати безконечну кількість розв'язань, які, поза поетичним світом, нічого не розв'язують? І в цьому принада поезії, а в їхньому багатстві й суперечності, може, критерій до того, хто справжній поет?

Щоб не кінчати розділ запитаннями, додаю, що видива смерти як замирювача чудово вкладаються в те, що тут названо гетеансько-рількеанським комплексом Наталі Лівицької-Холодної, а чорний лицар — тільки один з аспектів комплексу Іова. І нагадаю, що ці два основні комплекси співіснують, і один з них не знищує другого.

Як кажуть французи, *c'est la vie*. І додаю, хоч вони так не кажуть: *C'est la poésie*.

Вісім

У тут досі сказаному я відокремив "нові" поезії від "старих" і трактував перші як цілість. Це звичайно спрощення. За ті понад сорок років, коли Наталя Лівицька-Холодна писала свої "нові" вірші, ні вона, ні вірші не були незмінні. Та це дозволене, бо я вже склав зізнання: пишу не наукову розвідку, а суб'єктивні враження. І в головному, тепер можна вже й це сказати, зосереджуюся на тих образно-емоційних комплексах, що, як на мене, характеризують цю творчість як феномен серед інших індивідуальних феноменів нашої й світової поезії. Тож не буду розвивати й угрунтовувати лінії поетичного розвитку. Але не можу не назвати ті кілька, що впали мені в око.

Зберігається "шоденниковість", а отже й зв'язок з особистим життям авторки, ввесь час плекаються ті настроєво-тематичні комплекси, що про них була мова. Зростає конкретність поетичного мислення, тверезість, що дивним дивом лучитися з ліризмом, зростає щільність образів, посилюється фольклорний струмінь, що, мабуть, в'яже сучасне з пам'яттю дитинства. Остаточно викреслюється традиція Олеся. Заведено говорити про бодлерівсько-верленівське коріння цієї поезії і про потужний вплив Анни Ахматової. Я маю враження, що перші великою мірою уявні і більше сполгають на факт біографічний — студії французької літератури, пара перекладів. Зв'язок з Ахматовою дещо окресленіший, але й він не може йти в порівняння з Олесевим впливом. Я б наважився сказати, що дечим поезія Наталі Ливицької-Холодної виросла на сприйнятті і повному і остаточному переборенні олесевізму, що визначав чимало рис у "старих" поезіях. І ще в давніших з "нових" поезій тут і там ловимо кусники образности й ритмів "короля української поезії" початку нашого століття, оті "струни", що "в серці мовкнуть" — тут не тільки струни й серце, а й не "мовкнуть в серці", а саме "в серці мовкнуть"! — оте "серце надвоє роздерте", на яке спокусився й наш чи не найкращий критик, оті заколисливі ритми на зразок —

Що батьківщина нам, борцям упертим
За право вмерти не в чужій землі ...
("Батьківщина")

Але все це зникає остаточно десь від шістдесятих років, ритми стають колючими й терпкими, образи ушільнено-місткими, проза розмовної мови вдирається в вірш, рима зберігається — в традиції й характері української поетичної мови, але стає зведеною до свого кістякового мінімуму і часто нерегулярною, і в цих умовах поєднання сентиментальності "романсової" з унутрішньо зумовленою "жіночою", не втрачаючи інтимности, а часом таки й сентиментальности, розпадається на свої складники, позбувається слідів романсовости й стає гостро шорстким. Пориваються й зв'язки з старшими поетами українського екзоду до Варшави й Праги — Маланюком, Дараганом, ба навіть з однолітками — Оксана Лятуринська. Про цей відхід незаперечно говорять стилізації — і які ж удалі! — цих поетів, що на них ніколи не спромоглася б молодша Ливицька-Холодна. Бо поки інших поетів наслідують, нема відстані, конче потрібної для стилізації. Маю на увазі такі поезії, як "Ліричний спогад" (1971), а особливо "Півонії" (1972) — незвичайно тонку стилізацію поезії Оксани Лятуринської, тим тоншу, що в кінці ледь помітним пересмиком раптом встановлюється дистанція від об'єкта стилізації. Замість сказати —

Помолюся ж до віконця
і до росяного ранку
і на тій іконці
покладу рум'янку ...

— де все від Лятуринської і молитва до віконця, і росяний ранок, і рум'янка на іконці, але все несподівано змішено вставкою трьох слів у супроводі зламу інтонації й ритму:

і на тій,
 що вже нема, іконці
покладу рум'янку.

Та відмежування від старших і однолітніх сучасників починалося 1947 р., коли Наталя Лівіцька-Холодна писала —

Я буду майстром неприміченим
і каганцем у буднів ніч
 ("Самотність")

— не смолоскипом, що рве нічну темряву й кличе до героїчних звітьяг, а каганцем серед буднів! Нова поетика *значущости*, протиставлена і Олесевому заколисуванню плином слів, і часто картонному патосові Маланюка чи Ольжича, задеклярована вже 1969 р.:

Коли старість у душу гляне
порожнечею самоти,
кожне слово значущим стане...
 ("Старість")

І мотив для цього виклику *порожнім* словам — не героїка, не рятування людства чи бодай України, а факт індивідуальної біографії, — постаріння.

Це змагання за означення поетичного слова визначає собою весь поетичний стиль пізньої поезії Наталі Лівіцької-Холодної. Поетка шукає засобів точних, тверезих, непричепурених, цурається солодкості й дешевого патосу, не боїться називати речі їхніми іменами — і так виробляє власне поетичне письмо, якого не поплутаєш ні з чим іншим, хоч воно виразно належить до поезії 20 сторіччя, протиставленої в своєму дещо цинічному виклику романтизмові минулого сторіччя.

Не маю тут місця на докладну аналізу використовуваних для цього засобів, обмежуся на кількох стислих ілюстраціях з мінімумом прикладів.

Зведення поезії з вершини Парнасу на низини шоденного дрібного побуту проймає вибір слів, що можуть бути аж надто "непоетичними" і що "грають" особливо виразно й міцно, коли вони не

єдині, а контрастують із словами, виразно "поетичними", як от після початку —

"На городі бузина,
а в Києві дядько!"
Так казали там у нас —

іде продовження —

А тепер припадком
тут у мене, під вікном,
бузини — як море!
і вона п'янким вином
душу мою морить.
("Жарт")

Це зведення Музи на хідники й мешканнячка нетрів американського міста виявляється в чимраз більшому ширенні метонімії коштом метафори, метонімія бо не бере нас з середовища до якогось іншого, ніби вищого, вона тримає нас цупко там, де ми були б, коли б і не вдавалися взагалі до образности —

то не горщики на кухні —
википить душа до дна
("Як вогонь")

— або у включенні метонімії в метафору:

Огорнувся голубиними вуалями
парк ...
("Жоржини")

До поезії вдирається інтонація побутового діалогу —

Розкриваються перші далії,
жоржини по-нашому — чи не так?
("Жоржини")

— віршовий рядок розбивається на нерівномірні уступи, інерція метру розсаджується спондеями, а особливо пірихіями, анакрусами й перестрибами через склад:

Та доба була неповторна,
як поезія Маланюка,
а була вона недоговорена,
наче вірш без одного рядка.
("Ліричний спогад")

— зі схемою наголосів 3 — факультативний 5-8 з можливим перестрибом на 9.

Навіть рима тут набуває індивідуального характеру — вона раз-у-раз базується на сполученні наголошеного голосного з наступним приголосним, ігноруючи всі інші сумежні звуки, а часто й межі слів, тип *пам'ятаю це — пересипаються* (ай-ай), *червень — перевернене* (ер-ер), *величаво — Держави* (ав-ав), *вір мені — неймовірно* (ір-ір), *Гельм'язова — обмазана* (аз-аз) тощо, дуже послідовно. Рими ці, що їх не почерпнеш з жадного "словника рим", ставлять виклик автоматизмові сприймання. Вони є, але їх треба шукати, вони роблять вірш віршем, але вони ніби присипані течією невимушеної мови, наближеної до прози. Це така сама співгра поетичного й апоетичного, як у доборі слів і синтаксичних конструкцій, і кінцевий ефект усіх цих засобів — специфічна, неповторна, суто особиста дикція поезії Наталі Лівичької-Холодної. Навіть суто, здавалося б, формальні засоби стають заходом піднести значущість поетичного слова.

Безпосередньо цій настанові служить відмова від розкриття прямого змісту, техніка двозначности, нерозшифровування, поєднання кількох значень. Ці засоби в Наталі Лівичької-Холодної дуже різноманітні й могли б стати темою окремої статті. Та тут лише кілька некласифікованих прикладів.

Я серцю сказала: не плач, люби!
Хто ж за мене багатший
по цей і по той бік?
(“Мій світ”)

— бік чотирьох стін поетичного мешкання? Атлантики? Людського життя?

Вікна моєї в'язниці
Промінь сонця пестить крилом...
Господи,
роз'ясни ці
дні останні теплом ...
(“Розмова з Богом”)

Фрагмент осіннього пейзажу? Солодка беззахисність від смерти? І в'язниця тут — тіло для душі? Прозаїчне мешкання? Плянета Земля?

Звичайно, всі ці альтернативи — тільки технічний хід критика. Суть у тому, що вони не виключають одна одну. Вони існують усі разом. Саме це робить вірші, що їх читаємо, поезією, чудо, що про нього писав Гете (устама Вільгельма Майстера): “Ні разу не бачивши самого предмету в природі, ви пізнаєте правду в відтворенні, в вас ніби закладене передвідчуття всього світу, що дістає поштовх до розвитку, зіткнувшись з гармонією поезії”.

Наталя Лівницька-Холодна часто нарікає на самоту. Якщо маврацію Шопенгауер, казавши: "Межі того, що може дати один одному, — дуже вузькі. Кінець-кінцем людина завжди залишиться сама, і тут саме важить, хто залишився сам", — якщо він маврацію, вона може не надто нарікати. З ким вона лишається сама, здатний бути сам. Ця поезія — це, власне, вже постійний діалог з собою, і він не може не поглинути того, хто його чує на сторінках її книги, в її "нових" поезіях. Він напевне звучить повноцінно й там і тоді, де і коли нас нема, де є тільки сама поетка з собою і з Богом.

Є композитори — творці оркестрової музики, є такі, що пишуть камерну. Так і з поетами. Кажучи паралелями, Наталя Лівницька-Холодна не написала й не напише дев'ятої симфонії або "Фавста". Але ті, хто насолоджується піснями Форе або Winterreise Шуберта, знайдуть утіху, розраду й спокій душі в боріннях і в гармонії, що їх власний світ створила авторка в своїх "нових" поезіях. Так принаймні здається мені.

Про цю книжку, явно задуману як підсумок життєвої й творчої путі, Рубчак написав з позицій зрілого мужа, я тут, у цій статті, з погляду людини віку, близького до поетичного. Було б добре почути ще голос молодого людини, третій погляд, третє наближення. Але чи така людина знайдеться? Чи відчує своєрідність осіннього бунту і осіннього спокою цієї поезії? Чи тільки ствердить істину не нового вже давно вислову-приречення: "Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait"? А втім у цьому випадку старість багато змогла.

Тут і так кінчається ця стаття.

Але може тверезий читач, схильний до прагматики й точности й остаточности висновків, читач, що вірить у те, що твори літератури "сделаны" і можуть бути розмтовані й знов змтовані, як машина, хоч би й комп'ютерної складности, буде невдоволений таким закінченням як надто суб'єктивним, з його, закінченням, — апеляцією до того, що мала б думати поетка, що диктує критикові його вік... На це, виглядає, є рада. Можу запропонувати альтернативне закінчення. Нехай читач викине три останні уступи, включно з цитатою з Шопенгауера, з посиланням на музику, з французьким висловом про молодість і старість... Альтернативна кінцівка буде коротша й менш релятивна. Зформулюймо її так: Засоби поетичної техніки Наталі Лівницької-Холодної, взяті в сумі й взаємодії, творять у її "нових" поезіях (чи новій поезії) неповторний стиль, якого не поплутаєш ні з яким іншим, хоч він і йде в річищі вичищення новітньої поезії від котурняної бутафорії й чимраз більшого включення до цієї поезії елементів, що вважалися в 19 сторіччі й навіть на початку нашого занадто прозаїчними для поезії. Згода? Об'єктивніше? Прийнятне й для змагунів за тверезість мислення, зокрема критичного? Отже, приймаємо таку кінцівку.

Гаразд, але якийсь чортик підсуває до неї все таки a little twist, який стає неунікненим, як тільки пробуємо точніше визначити координати цього стилю. Так і кортить додати, що стиль цей не сходиться на суму засобів, і має в собі щось, що стоїть поза тими засобами, щось, без чого власне нема поезії, як без води нема життєвих умов для рослин і істот, а ця вода проливається з хмар і хмарин, а їхня форма непередбачена й неповторна і не може бути подиктована людським розумом — як і сама поява чи не поява тих хмар. Як назвати цей залишок чи цю надвишку, що стоїть поза й понад сумою засобів, не знаю. Щоб не вдатися знову в суб'єктивізм і трансценденталізм, пропоную назву — без назви/sans titre/ohne Titel/untitled.

Нью-Йорк, 15 серпня 1986

Виправлений текст статті, яка через недогляд з'явилася друком у *Сучасності* 1986, 12, стор. 10-40 без коректи (див. *Сучасність* 1987, 1, стор. 127). — Редакція.

МИСТЕЦТВО

ГРИГОРІЙ КРУК — СПІВЕЦЬ СЕЛЯНСЬКОЇ ДОЛІ

Дарія Даревич

Григорій Крук — один із найвидатніших українських скульпторів у діаспорі, який постійно живе й працює в Мюнхені. Він народився 1911 р. в Братишеві недалеко Львова в сім'ї ганчаря. Вчився у Львові, Кракові та Берліні, а після війни пробув шість місяців в Італії. Його скульптури знаходяться в Національному музеї в Парижі, в музеях міст Дубровник і Регенсбург та в багатьох галеріях і приватних колекціях в усьому світі.

В імпозантному Будинку художньої галерії та музею — Cliff Castle Art Gallery and Museum праці Крука заповнили простору залю-ротонду Bracewell Smith Hall, у центрі якої розставлено 46 скульптур, 45 рисунків розвішено довкола на стінах.

Усі виставлені скульптури зроблені з глини й згодом більшість з них відлита в бронзі. Хоч не представлено на цій виставці всіх років творчої праці мистця, все та-

ки виставлені скульптури, виконані в 1938-1985 роках, дають можливість ближче пізнати мистецьку спадщину Крука. Вона в першу

Григорій Крук

Григорій Крук, *Скульптура й споріднені рисунки* (Кілі, Англія): Cliff Castle Art Gallery and Museum, видано заходами Централі союзу українців у Великобританії та Управи мистецьких галерій і музеїв міста Брадфорду 29 листопада 1986 — 4 січня 1987 р. Підготував виставку Володимир Луців.

чергу віддзеркалює його селянське походження з українського села початку нашого століття і його зацікавлення долею селян, як також портретом, історичним минулим України, а особливо захоплення жіночою фігурою. Найсильніші, найбільше стилістично завершені та своєрідні Крукові скульптури — це зображення українських селян.

Крукові скульптури вказують на його велике відчуття пластичної форми й гармонійної артикуляції площин і контурів. Його селяни — це переважно самітні постаті важких пропорцій і нескладних силуетів. Їхня композиція компактна, замкнута; форми спрощені та монументальні. Ці анонімні українські селяни своєю поставою та жестами передають елементарні переживання людства: біль і радість, розпач і любов, терпеливість і чуттєвість.

Два ранні твори Крука, *Родина втікачів (1938)*,* та *Мати втікачка з дитиною (1942)*, відрізняються своєю композицією, складеною з групи постатей. У них Крук передає трагізм ситуації вишукано-узагальненими формами, ритмом контурів та об'ємами мас. *Мати втікачка з дитиною* — це особливо зворушливий образ, де компактність заокруглених форм тіла матері, зігнутої над знеможеною дитиною, з клунком на плечах, вповні відображає спільність задуму, пластичних засобів і матеріялу. Крук зосереджує весь ритм твору на обличчі скорбної матері та обімлілої дівчинки, створюючи незабутню та універсальну картину долі скитальців.

На жаль, на виставці немає таких добре відомих і типових для Крука скульптур, як *Селянин* чи *Селянка*, що так влучно виявляють внутрішній стан українських селян. Зате маємо спокійну сидячу постать жінки за працею *Швачка* (бронза, 1946) та масивних пропорцій пірамідальну композицію *Мати з дитиною*, як також експресивні предсталеними рухами, енергійні, прості селянки в скульптурах *Після праці* та *Дівчина, що тримає спідницю*, обидві 1969 р. Привертає увагу чутливе ліплення форми, що особливо відповідає психологічному та фізичному станові майбутньої матері в скульптурі *Вагітна жінка*.

Деякі з творів Крука своїми сюжетами, спрощеними об'ємними формами нагадують селянські постаті відомого німецького скульптора Ернста Барлаха (1870-1938), який після двомісячного pobutu в Україні 1906 р. знайшов в долі українських селян надхнення для своїх дальших праць. Загалом постаті Барлаха динамічніші та експресивніші рухами та обличчями від Крукових, тому, що різьблені в дереві та відмінні своєю фактурою, мають гостріші

* Всі назви скульптур і рисунків — це переклад з англomовного каталогу виставки, без узгодження з мистцем. Роки виконання творів подано за тим самим каталогом.

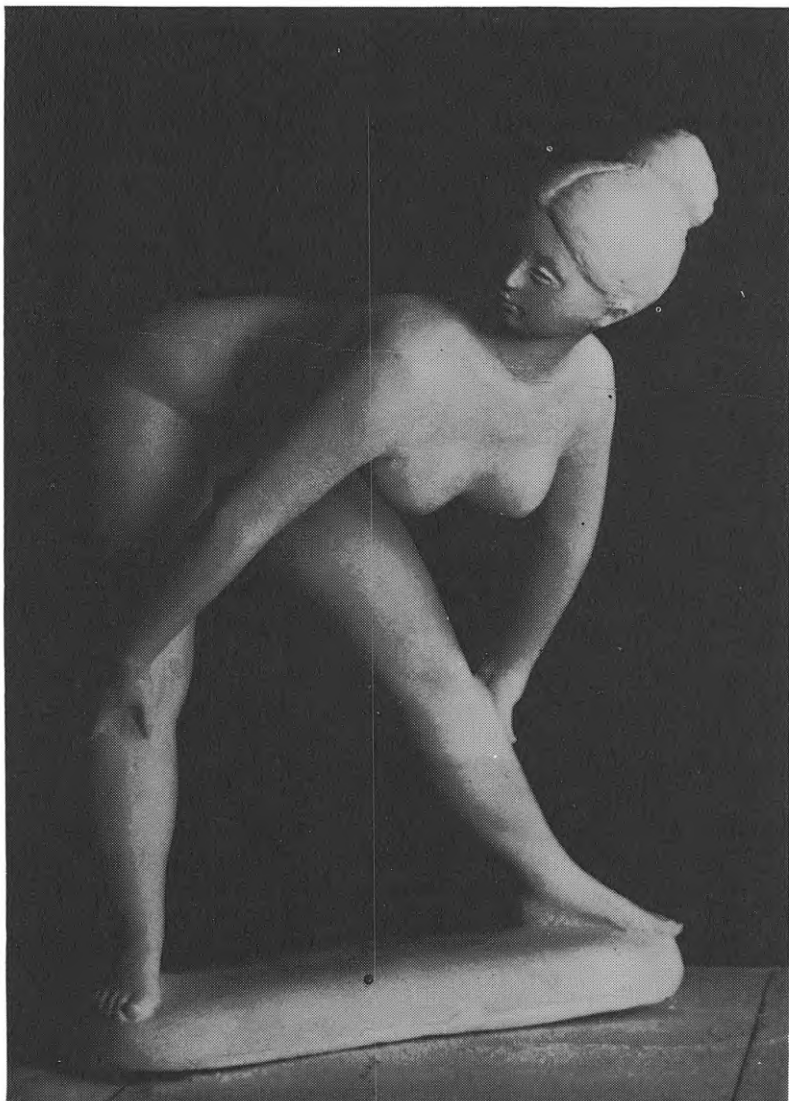
Григорій Крук, *Лежача* (1967)

конттури та чіткіші площини. Наприклад, *Втікач* (1920), Барлаха повний руху і спрощені складки киреї, в яку він закутаний, напружені. Натомість *Втікач* Крука — це селянин, що однією рукою прикриває очі, а в другій держить маленький клунок — грудку рідної землі. Його постать спокійна, неначе приросла до землі, застигла в часі, немов символ незламної сили, а рівночасно й покори. Крук, як кожний добрий мистець, переосмислив надбання своїх попередників і створив свій власний, своєрідний спосіб вислову.

До селянського жанру також можна зарахувати багато з жіночих скульптур Крука. Його селянки — це молодичі та дівчата об'ємистих пропорцій, фізично сильні та міцно збудовані. Увага скульптора зосереджена на моделюванні заокруглених (часом до перебільшення) форм жіночого тіла. В більшості — це лаконічні,

Григорій Крук, *Дівчина з глчи́ком* (1973)

Григорій Крук, *Танцюристка* (1975)

чутливо-розкішні композиції, в яких з-під одягу виразно виступають об'єми тіла, як це видно зі скульптури *Лежача* (1967). Приляглими складками одягу Крук створює м'які ритми, які зводять твір в одну органічну цілість. В бронзі *Дівчина з глечиком* (1973), хвилясті лінії ледве наміченого одягу посилюють випуклість тіла, а рівночасно сполучають контрасні опуклості та заглиблення. Тут, як і в багатьох інших творах цього жанру, обличчя недеталізоване, але все ж таки висловлює почування зображеної дівчини.

Щоправда, не всі постаті Крука спрощені, з гладкими об'ємистими формами. У деяких, як ось *Дівчина в плащі* чи *В глибокій задумі*, моделювання імпресіоністичніше, поверхня мінливо-драматична і нагадує праці пізнього періоду славного французького скульптора Огюста Родена (1840-1917).

Без сумніву, на виставці переважають жіночі скульптури. Другу групу скульптур жінок становлять академічні твори, такі як *Стояча жінка* (1960), чи *Танцюристка* (1975). Перша з них — це акт на повний зріст (170 см.), друга — це постать, зігнута від пояса, величиною 41 см. Пропорції тіла важкуваті та дещо коротші, ніж у класичній скульптурі. Є в них ремінісценції жіночих актів Арістіда Майола (1861-1944) з його гладким моделюванням поверхні та виразною артикуляцією заокруглених форм фігури. На мою думку, ці праці не такі цікаві та своєрідні, як чутливіші та інтимніші селянські жіночі зображення Крука.

Крук відомий ще як портретист, але з його численних портретів виставлено на виставці тільки чотири дитячі голівки та одну жіночу. Найстаріша з них — це *Голівка хлопчини* з 1938 р., виконана в теракоті. Обличчя передано детально і дуже реалістично. В *Хлоп'ячій голівці* з 1954 р. помітне спрощене моделювання, риси узагальненіші, хоч ще портретно-індивідуальні. *Голова дитини* з 1959 р. може служити контрастом до двох попередніх та рівночасно може бути добрим прикладом еволюції творчості Крука. Очі заплешені, площини обличчя заокруглені, випуклі та узагальнені, без зайвих деталей. Помимо малої величини (лише 26 см), створюється враження монументальності універсального образу дитини.

Історичних портретів виставлено два: погруддя гетьмана Івана Мазепи і портрет Тараса Шевченка (1985). Це великі, героїчні, ідеалізовано-реалістичні голови з пронизливим поглядом очей, схожі на інші, численні офіційні скульптури-пам'ятники.

Рисунки Крука, розвішені на стінах довкола залі, доповнюють тривимірні праці мистця. Це переважно ескізи жіночих актів олівцем на папері, виконані між 1960 і 1980 роками. В них також пізнати Крукове захоплення формами жіночого тіла об'ємистих пропорцій. Гнучкими контурами й швидкими впевненими лініями з

мінімумом тінювання Крук передає об'ємність і рух постатей, наголошуючи ті частини, які в нього викликають естетичне зацікавлення. На особливу увагу заслуговують рисунки *Стояча моделька* (1967), та *Стояча жінка-моделька* (1980). На противагу до спокійних і спрощених мас деяких скульптур, у рисунках пробиваються динамізм і легкість.

Невеликий, але чепурний каталог англійською мовою супроводжує виставку. Вступні статті написали Іза Бавер і Володимир Попович. В каталозі є коротка й неповна бібліографія мистця, 16 чорно-білих репродукцій скульптур і рисунків, фото мистця та його майстерні. Передмову написав Роберт Гоппер від імени міських галерій та музеїв. У каталозі зазначено, що виставка відбувається за фінансовою допомогою Ради мистецтва (Arts Council). На жаль, не подано, від кого позичено окремі скульптури та рисунки. Це велика шкода, бо виявляється, що 36 з виставлених скульптур купила Централь Союзу українців у Великобританії (СУБ) і вони тепер є власністю української громади в Англії. Централі СУБ належить не абияке признание за те, що вона зважилася на такий важливий і далекосяжний для українського мистецтва крок. Без найменшого сумніву цей гідний наслідування вчинок збереження спадщини українського мистця в українських руках буде початком поважної колекції українського мистецтва в діаспорі.

Рівночасно це велике признание Крукові від української громади, який, як і багато інших талановитих українських мистців, більшість свого життя провів поза межами рідної йому України. Не зважаючи на всілякі впливи західного мистецтва та різноманітні зацікавлення, українське село, яке його породило і викарбувало в його уяві незабутні картини, стало Крукові джерелом надхнення для найкращих і найглибше відчутих творів. Так, як творчість Василя Стефаника нерозривно пов'язана з невідрадною долею і переживаннями покутських селян, скульптури Крука подібно віддзеркалюють в металі смуток і радість, працю та дозвілля українських селян початку нашого століття.

Григорій Крук — це неперевершений співець в глині та бронзі життя й долі українського селянства.

УКРАЇНЬСЬКА ТЕАТРАЛЬНА СТУДІЯ ІМЕНИ КУРБАСА В МОСКВІ

Клавдія Буревій-Сапоровська

В січні 1928 р. на пропозицію Костя Буревія в Москві при Українському клубі засновано "Товариство друзів українського театру". На чолі "Товариства" стали: Янський (голова клубу), Шафран і Самборський (члени Постійного представництва), Нахімовський (голова Земляцтва українського студентства) й Кость Буревій. Всі, крім Буревія, були комуністи. Вирішили створити в Москві Державний український театр, а також Державну хорову капелю.

Буревій писав про потребу мати в Москві, столиці всіх республік СРСР (а не лише столиці "великоросів") театри, капелі й школи мовами національних меншостей. Статті його час від часу з'являлися на сторінках *Вечірньої Москви*. Він, з доручення "Товариства", писав листи до Луначарського, Скрипника, яких знав особисто, до Будьонного, Бубнова. Кошти на початок обіцяли дати Постпредство, Земляцтво та Український клуб. До "Товариства друзів" вступило багато прихильників. Влаштовувалися концерти співаків "Великого театру", Микиші, Семенцова та інших, робилися льотереї, збиралися добровільні датки та пожертви. Кошти йшли до фонду Театр-Студії та Капелі.

Буревій звернувся з листом до Курбаса, який порадив на художнього керівника та свого заступника своїх режисерів-ляборантів Інкіжінова (що поставив в "Березолі" оперету *Мікадо*) й Урсалову-Бегічеву (колишню ученицю й ляборантку). В газетах з'явилися оголошення про набір до Студії. Директором Студії став Тураєв — учень Вахтангова, один із активістів, що в час післявоєнної розрухи допомагав Вахтангову створити театр. У виставі *Принцеса Турандот* він грав ролю батька-імператора. Талантів театральних у нього було менше, ніж адміністративних, але Студії саме й був потрібний адміністратор. До того ж він був чоловіком Бегічевої, яка була і педагогом, і режисером Студії.

Крім них двох, були ще такі викладачі: Геворків (ритмопластика й акробатика), Ашхен Мамікоян (спів, музика), Буревій (українська література, історія театру), Опанасенко (українська мова), Нахімовський (політграмота), Журавель керував хором і

Опрацювання спогадів і фактичні дані зібрані Оксаною Буревій на підставі протоколів Студії, листування і статтів письменника і театрознавця Костя Буревія (всі ці матеріали зберігаються в його архіві).

Лесь Курбас з дітьми в Ржищеві 1928 р.
(Вова Виноградів, Галка Журавель і Оксана Буревій)

навчав співати народних пісень.

Українці, крім Бегічевої, працювали безкоштовно. Коли штат Студії було ухвалено, в Українському клубі почалися іспити та конкурс.

Тураєв іспити обставив урочисто: два столи були покриті зеленим сукном — там сиділи екзаменатори. Кожний іспитований читав байку, співав під акомпаньямент піяніно, або й так (безголових не приймали), на сцені грали з м'ячем, скакали через мотузку, на задану тему робили мімодраму, танцювали. Екзаменатори записували враження й ставили свою оцінку. Після іспитів на засіданні відібрали 25 людей (з понад 100 бажаючих вступити). Відразу ж у Клубі почалися лекції.

В травні відбувся перший показ роботи Студії, на який запросили всіх жертводавців та артистів, які давали концерти на користь Студії. Виявилися великі досягнення за короткий час і "Товариство друзів" підтримало ідею літньої поїздки на Україну.

В перше літо було вибране прегарне місце біля Ржищева — колишній монастир. Туди й поїхали студійці з усіма викладачами. З Москви до Києва їхали залізницею всією Студією. Приїхали до Києва рано-вранці. Всі прикипіли до вікон і дивилися на це

прекрасне місто. Зупинилися ми в Лаврі, там вже була туристична база в колишньому готелі для прочан. В Києві ми мали провести 3-4 дні, щоб оглянути місто, музеї та всі історичні місця. Кожний день робили екскурсії по місту.

Нас усіх вразила чистота й краса Києва: алеї квітучих каштанів, сила зелені довкола й чудове повітря. Ходили ми на Володимирську гірку, до Софії, на Аскольдову могилу. Оглянули Лавру з її церквами. В Театральному музеї бачили *Вертеп*, побували в катакомбах, там було холодно, сиро й темно, діти розплакалися та й дорослим було якось моторошно. Дітей я вивела на повітря, купила їм запашні ладанки ще й дуже довгий разок намиста для моєї Оксани.

Одного вечора на запрошення Курбаса всі пішли до Театральної школи імені Лисенка. Нам дозволили бути присутніми на іспиті молодих режисерів. Було багато сторонньої публіки, багато артистів. Там ми познайомилися зі славетним Миколою Садовським — вродливим, ставним, уже сивим чоловіком. Його зустріч з Буревієм була радісною, теплою й обом їм приємною. Спогади Садовського *Мої театральні згадки* шойно вийшли за редакцією Буревія. Садовський дякував Костеві за добру, сумлінну роботу, а Кость знайомив його з новим поколінням, з майбутніми акторами Державного українського театру в Москві. Садовський вітав молодняк, але в Український театр в Москві не вірив.

Познайомилися з березільськими акторами: Чистяковою, Титаренко й іншими. Валентині Чистяковій тоді було років 27, вона була вродливою й дуже привабливою, милими манерами, невимушеною простою й полонила вона всіх нас назавжди. Дівчата з задрістю проводжали її очима: таких жінок мало хто зустрічав.

До Ржишева їхали по Дніпру пароплавом. Погода була прекрасна. Дніпро в багатьох місцях ділився на рукави: один берег високий, другий — низький. Кость показував нам історичні місця, де колись відбувалися селянські повстання, Трипілля та інші. Сказав, що Дніпро ділить Україну на право- і лівобережну. Про кожне селище над Дніпром Кость знав чимало, він добре знав історію й оповідав прості легенди про давні часи.

Група студійців, які полюбили Буревія від початку, невідступно йшли за нами, і, здавалося, що це він не для Оксанки говорить, так просто й примітивно, а читає лекцію всім іншим. Я лише думала, звідки він усе це знає. З книжок. Все це вчитав і запам'ятав.

У Ржишеві склали речі на підводу, а самі пішки попрямували до Манастирка. Там дійсно раніше був жіночий монастир, а тепер монашки жили в містечку, біля храму, їхній темний одяг і клобуки на головах творили різкий контраст із довколишньою природою. Тепер в Манастирку був агрономічний технікум, але в цей час

Українська театральна студія в Москві (1931)

студенти роз'їхалися й нас розселили в келіях гуртожитку. Колишній монастир займав багато землі. Тут була церква, кілька великих і довгих будинків, де містилися келії, їдальні, кухні й готель для приїжджих. Було ще кілька допоміжних будівель, клуні, стайні. Велике подвір'я з кущами запашних квітів і величезний на кілька гектарів фруктовий сад з найкращими сортами яблук, груш, черешень, слив і, навіть, персиків. Цей сад був огорожений, його охороняли кілька сторожів з лютими псами. Ходити туди студійцям було заборонено.

Студії відвели будинок колишнього готелю. Крім ліжок і солом'яних матраців там нічого не було. В тому ж будинку містилася кухня та їдальня. Для театральної роботи: гімнастики, пластики та музики був клуб — колишня монастирська церква. До церкви була прибудова, в якій було ще кілька кімнат. В цих кімнатах розмістили викладачів: балетмайстра, політрука, піяністку й нас. Вся біда була в тому, що в церкві був великий резонанс, все, що там говорилося пошепки було чути в усіх кімнатах, лише якимось особливо, неясно, неприродно. Ввечері, коли життя довкола затихло, в наших кімнатах чулися потойбічні зідхання й стогін. Виявилося, що під церквою та всіма цими кімнатами міститься склеп. Там були поховані найзаслуженіші й найсвятіші ігумені. Наш

політрук, Нахімовський, звичайно не вірив цим байкам, але переселився в "Готель" до студійців, мовляв, хотів мати з молоддю більший контакт.

О шостій ранку починалися навчання: гімнастика, акробатика й ритмопластика. О дев'ятій снідали. Від десятої до обіду — майстерність актора. Дві години відпочинку й знову лекції, теоретичні заняття. Іноді лекції читали на горі, що була над монастирем. Звідти відкривався прегарний краєвид на Дніпро, на кручі, на безмежне поле. Тут, на цій горі, любив провадити свої лекції про театр і літературу Буревій.

Одного разу лекцію про містику в творах Гоголя Буревій переніс на пізню годину, по вечері. Всі зібралися на горі, сонце сідало, а Кость оповідав про хутори поблизу Диканьки, де траплялися неймовірні пригоди з нечистою силою. Слухали його уважно й ніхто не помітив, що вже смеркалося, вже й темно стало. Гульк! Між кушами в тумані пропливла біла постать і зникла. Знов... Дівчата, настроєні на містику, пополотніли: привид! Хлопці кинулися ловити — дарма! Пізніше Кость сказав мені, що то був Журавель, з яким вони домовилися.

З історії театру пройшли трагедії Софокла, Евріпіда, Есхіла, комедії Аристофана й Плавта. З української літератури пройшли Котляревського, Шевченка, Франка, Коцюбинського. Багато часу приділяли сучасній поезії, особливо Тичині. З Ашхен співали гамми й учили нот. За літо всі прекрасно танцювали вальси, мазурки й польонези, а в акробатиці досягли мало не рівня цирку. З ліпшими студійцями Бегічева ставила уривки з *Лісової пісні*, з *Седі* й Меріме (Буревій переказав для Студії *Жінку-Чорта* Кляри Газуль).

Час студійців був дуже заповнений, а треба ще пригадати, що всі чекали на приїзд Курбаса. З тієї нагоди Тураєв наказав приготувати дуже смачний обід і вечерю, з курама та десертом. Але... не для студійців, а лише для Курбаса й викладачів.

Буревій дуже розсердився:

— Курбас їде в гості до них, а не до вас! Можете в цей день, як завжди, обідати в себе вдома.

Тураєв з сином і Бегічевою жили в містечку й харчувалися в монашок. До цього часу ні він, ні вона ніколи не куштували студійського харчу, в них були хворі шлунки.

Зустрічати Курбаса на станцію поїхали студійці Романенко і Маруся Лабурда. Церкву-клуб відмили до біла. Прикрасили гірляндами, поставили там великий стіл із зеленою скатертиною, кілька стільців і лави для студійців. Тут мали зустрічати Курбаса. Студійцям наказали вбратися в найкращий одяг, в найліпші суконки, черевики та панчохи. Хлопцям — в чисті сорочки й краватки (якщо мали).

Українська театральна студія в Москві: пантоміма *До і після*.
Свято спорту, 10 картина з *Після*

Директор студії Тураєв прогулювався по залі. Був він в доброму костюмі й виглядав дуже елегантно. Бегічева, теж прекрасно одягнена, робила останній огляд і прийшла до нас у кімнату з тим, щоб троїх дітей (6, 5, і 4 з половиною років) не забули замкнути в кімнаті, бо вони можуть порушити врочисту атмосферу. Тураєв і Бегічева з нетерпінням чекали, коли з містечка прибуде пишний і дорогий букет.

А в цей час на волейбольному майданчику амфітеатром поставили лави, на які посідали всі студійці й запрошені гості з персоналу технікуму включно з тими, хто ходив біля коней, корів і свиней. Студійці причепурилися: дівчата були в трусах і блюзах з широкою білою й чорною смугою, хлопці — в трусах і майках. Майже всі — босі. Замість стола для президії в центрі стояло однісіньке старовинне дерев'яне крісло (наче трон!), яке належало, мабуть, не одній ігумені. Біля крісла, в глечичку, були свіжі польові квіти.

Підвода з Курбасом під'їхала до місця зустрічі, і тут оркестра Журавля (з пляшок, залізних труб, ложок і гребінців) заграла врочистий марш. Начальство кинулося назустріч, бігом, тут же наспів дорогий букет з жоржинами. Всі вітали Курбаса, кричали "Слава!", "Ура!"... Нарешті, Нахімовський привітав його від усіх. Потім говорили Тураєв, Бегічева і Буревій.

В цей час замкнені в хаті діти зуміли вилізти вікном на волю, нарвали глухої кропиви (бо інших квітів поблизу не було) і з цими квітами опинилися перед Курбасом. Який скандал! Курбаса це дуже розвеселило. Він розцілував дітей, примістив їх біля себе, а потім захотів з ними зфотографуватися. Для Курбаса студійці приготували одну з кімнат, найзатишнішу. Матрац і подушку набили свіжим сіном, білизна знайшлася в дівчат. Туди його й відпровадили для відпочинку. Потім всі зібралися в клубі й розпочався показ мимодрам. Мимодрам було багато, добрих і слабих. Мені запам'яталося кілька з них.

Студієць Піцик — в'язень інквізиції, замурований в кам'яній в'язниці, з якої нема виходу, лише високо-високо є вікно, з нього ллється денне світло. Від того вікна в'язень не зводить очей і раптом вирішує спробувати до того вікна дістатися. Він по стіні біжить до вікна. Раз! Ще раз! Вище! Ще вище! Нарешті він добігає до вікна (в церкві, з вітражем), на секунду там завмирає, і ми віримо, що він врятувався.

Романенко поставив мимодраму-баль.

Влітку дуже багато часу приділялося ритмопластиці, акробатиці та танцю. Геворків (Геворкян) навчав студійців старовинних бальних танців, менуетів, котильйонів, польонезів і вальсів. Оце вміння й використав Романенко. Він відібрав кілька пар, надав кожній іншого характеру: хто старий, багатий і ледве рухається, хто пихатий, хто молодий і гарно танцює. З кожним танцем мінялася епоха, манери й убрання (яке було уявне — всі менуети, вальси та мазурки виконувалися в трусах і майках). Закінчувалася сценка трагічно: героїня губила штанця та засоромлена тікала, а за нею з штанцятами біг і її кавалер.

Редько грала перекупку з вишнями на базарі. Її люті не було краю, коли панок перепробував усі сорти вишень, добре наївся, а тоді купувати не став, бо погані. Вона лаяла його, грозила кулаками й, не жаліючи товару, закидала його вишнями. Курбасові Редько дуже сподобалася, а коли він почув її спів — відразу порадив вступити до Театральної школи імені М. Лисенка в Києві.

Сніданки, обіди й вечері були, як завжди, без курей. Лише на десерт подавалися запашні дині й кавуни. За столом Курбас вибирав сам собі місце серед студійців.

Після вечері всі пішли на гору. Там, як завжди, було дуже гарно. Курбас тихо почав оповідати про те, як створювався "Березіль", про труднощі й радощі, про голод, скруту й величезне щастя творчості. (Згодом цю розмову зі студійцями в протоколах студії названо "доповіддю"). Говорили про пляни Студії, про її напрям. Говорили викладачі та студійці, говорила Бегічева, говорив Буревій. Потім співали народні пісні, жартівливі злободенні

куплети. Другого дня Курбас був на лекції пластики й акробатики. Чув, як Ашхен навчала нот студійців. На перегляді другого дня був показ уривків з *Лісової пісні*, *Седі* й *Меріме*. Була деклямація Шевченкових творів. Після вечері вся студія відправлялася Курбаса на пароплав. На прощання він сказав Буревієві, що добре відпочив і відмолодів на 10 років. Радіє, що студія носить його ім'я, що стежитиме й надалі за її роботою.

Слова свого він дотримав: надіслав до Москви Інкіжінова.

Населення Ржищева та околиць було попереджено про початок маневрів 51 гарматного полку Перекопської дивізії. Військо "Синіх" було на високому березі, на кручах, а військо "Зелених" — за Дніпром, у степу. На світанку почалася стрілянина. Стріляли з кулеметів і гармат.

В церкві-клубі в той час уже йшли лекції. Там зібралися всі студійці. Раптом ми почувли звуки, наче град падав на дах — це набій не долетів до цілі й розірвався над нашими головами. Дітей в церкві не було: вони непомітно вислизнули на подвір'я й весело збирали "горішки"-шрапнелі, які падали з неба.

В полку довідалися про Студію й надіслали делегацію з проханням дати для червоноармійців концерт. Думки різко поділилися: Бегічева була проти "халтури" — хору, джаз-банду Журавля, танців і деклямацій. Буревій, Нахімовський і студійці були за концерт. Концерт відбувся. По нас прислали вантажне авто, де всі помістилися. Біля села Яшники на великій площі, де відбувалося навчання й муштра, змайстрували поміст без даху, без куліс. Поставили кілька лав з боку сцени, солдати-глядачі сиділи просто на землі.

Концерт почався коротким словом командира полку, який привітав студію по-українськи. Після нього виступив Тураєв, який привітав червоноармійців по-російськи. Журавель, він же конференсьє та організатор цього концерту, попередив, що це лише самодіяльність, бо ми ще не готові показати нашу головну роботу, ми хочемо в Москві зробити Український театр і зараз учимся.

Програма була дуже різноманітна: деклямація Шевченка, потім хорова пісня, далі коротенька мімордрама, хор, сольо, танець, джаз і "Циганські романси" (пародії на життя студії), і т. д.

Контакт з глядачем був повний. Іноді публіка вимагала, щоб на сцені їхній товариш показав своє вміння. Журавель запрошував хлопців на сцену. Ці хлопці дійсно були талановиті: мали гарні голоси, знаменито танцювали, а один зробив цікаву пантоміму. Журавель їх одразу "прийняв" до студії.

Другого дня нас запросили на спортивне свято. Програма була велика, і наші хлопці включилися в змагання й мали гарні результати. Найцікавішим було змагання на конях. Вершники

скакали через бар'єри, рубали лозу, перескакували на лету з одного коня на другого. Скакали, стоячи на коні, потім під черевом коня. Одним словом — цирк!

За вечерею почалися промови. Говорили командири, Бегічева. Взяв слово Буревій. Відзначивши дружбу й контакт між студією та військом, він запропонував їм узяти шефство над Студією й допомогати їй у майбутньому. Командири це шефство прийняли і 51-ий гарматний полк став членом "Товариства друзів українського театру".

Шефи підтримували Студію й не раз зверталися до Наркомпросу РРФСР з домаганням приміщення для роботи Студії. 5 серпня, на прохання Ржищевського аеродрому, дали й там концерт. Буревій прочитав доповідь про театр. Так само й на цей раз він залучив провід аеродрому до "Товариства друзів".

Вечір пройшов дуже добре.

Перед від'їздом до Москви Студія відвідала могилу Шевченка в Каневі. Пливли туди "Дубом" — величезним, видовбаним з одного стовбура човном. Бегічева, Тураєв, Мімікоян та мами з дітьми мали їхати пароплавом. Мені з Оксаною теж хотілося їхати з ними, але Буревій сказав: "Ні!" Я відчувала, що він щось задумав і що його однодумці зроблять так, як він скаже.

Відпливли ми спозаранку, десь о третій-четвертій годині. Було темно, холодно й вогко. Всі позакутувалися в ковдри, чи в що було під рукою. Всі куняли, а дехто й просто спав. І от раптом, низький голос Лідії Тимофієвої пролунав над сонною рікою. Вона читала про те, як поверталися додому з Києва пан Данило з дружиною і як над кручею один за одним піднімалися мерці і кричали, що їм душно в могилах.

— Душно мені, душно! — вигукував басом Захарченко.

Всі, звичайно, прокинулися.

Пливли ми далі й уже світало, а Тимофієва чи Захарченко час від часу читали Шевченка. Коли ж ми допливли до величезного простору води, де, може, вливалися до Дніпра аж кілька рукавів — тут, дійсно, й берегів не було видно, Ліда Тимофієва стала читати Гоголя, про те, що рідко яка птиця долетить до середини Дніпра (в перекладі Буревія, звичайно).

Це — незабутня подорож: краса Дніпра і його берегів назавжди лишилася в пам'яті, а Чернеча Гора, на якій була могила Шевченка, так впливала на людей, що всі говорили тихо, настроій був молитовний. Ми наче підходили до святих місць. Коли ж ми холодні й голодні, нарешті, добралися до містечка Канів, нас спрямували до туристичного гуртожитку. Там усі могли вмитися, поспідати й перепочити 2-3 години.

В цей час Буревій з Журавлем непомітно зникли: вони попря-

мували до родини кобзарів з листом від Тичини. В цій родині ще жив прадід, який знав Шевченка. Старий, сліпий кобзар з онуком прийшли на могилу й обидва співали думи й дуже старі козацькі пісні. Є фотографія, де кобзарі зняті зі студійцями.

В кінці серпня Студія повернулася до Москви, а ми у Ржищеві лишилися ще на два тижні. З Києва до нас прибув друг Костя Волошин з дружиною Стефою. Волошин був товаришем Костя ще в Росоші, звідки походить і він, і його дружина. Волошин також був соціалістом-революціонером, есером, і разом з Костем займався в Росоші підпільною роботою. В Росоші Кость працював у друкарні. Там, нишком від хазаїна, друкувалася нелегальна література, яку потім пересилали до Воронежу. Саме там, у Росоші, 17-літнього Костя вперше заарештували в 1905 р. Першою з 68 тюрем була Росошанська. В Росоші був гурток інтелегентної молоді. Туди належали і Кость з Волошином. Обидва в той час писали поезії і багато читали. В домі Стефи і її вродливих і розумних сестер часто відбувалися літературні вечори. Не диво, що одна з сестер вийшла заміж за Слісаренка, а друга — за Сенченка. Під Костиним керівництвом ставилися аматорські вистави, в яких всі вони брали участь. Кость був душею цього товариства. Стефа, а пізніше дружина Слісаренка, розказували мені, яким добрим режисером і актором був Кость Буревій. Тепер, на березі Дніпра, вони згадували минуле: юність, підпілля, арешти. Кость оповідав про життя в Петербурзі. Про те, як він тікав від шпиків.

Одного разу вскочив до кабінету незнайомої дантистки, сказав, що йому загрожує арешт. Вона посадила його в крісло, накрила білим простирадлом, напхала в рот вати і в той час, коли з'явилася поліція, "сверлила" зуба пацієнтові бормашиною. Поліцаї вибачилися й пішли.

Стефа і Волошин просили, наказувати Костеві, щоб описав все своє життя в спогадах. Він сміявся й казав, що перед ним ще довге й прекрасне життя і поспішати нема потреби.

Волошини оповідали про Петлюру та дружбу з ним. З їхніх оповідань з'являвся світлий і прекрасний образ цієї винятково чесної людини. Волошини багато оповідали про Семенка та його дружину вчительку. Якийсь час у Києві вони мешкали в одному помешканні. Крім них, там ще мешкало кілька родин. Семенко був похмурым диваком. Жінку свою він бив нещадно. Однієї ночі вибігла вона до коридору й благала щоб рятували, бо Семенко вбиває її. Сусіди вийшли й розборонили їх. Другого дня Семенко пояснив сусідам, хто він і хто вони. Він — великий пролетарський поет, вони — петлюрівці, просвітяни, контра та нікчемні мішани. Ніхто з сусідів в їхні справи більше не втручався. В рідкі хвилини доброго настрою він, на кухні, просвіщав сусідок, хоч додавав при

тому, що міщанки й провінціалки не зрозуміють його геніяльних творів, як не розуміє їх його власна жінка-просвітянка. Він, Семенко, більший від Шевченка, до того ж він ще й Європа, а там футуристів цінують. Жадної чужої мови, крім російської, він не знав. Щира віра, що це саме так, доводила до анекдоти: всі хвороби Семенка були також французькими.

Ми ввесь час проводили на Дніпрі. Засмагли, мов цигани в Криму, відпочили та одужали. Костя не можна було й пізнати — і сліду не лишилося від минулорічної тяжкої хвороби. Годували нас у студії дуже скромно, а працював він усе літо дуже багато: вставав о шостій, ішов купатися, а після сніданку зникав у саду, де був стіл з лавою, й писав до обіду. Тут він закінчив свою трагедію *Павло Полуботок*.

Мені хотілося переплисти Дніпро. Кость забороняв, бо в тому місці була дуже сильна течія, навіть стояти у воді було неможливо. Я все ж таки переплила, але занесло мене дуже далеко. Кость плыв за мною й потім ми обоє довго-довго верталися другим берегом проти течії, щоб, перепливаючи назад на свій берег, потрапити ближче до того місця, де залишилися наші приятелі з Оксаною. Я дорікала Костеві — хворий же! Кость сміявся: в сибірському засланні він не раз перепливав широкий і холодний Іртиш.

Курбас слова дотримав: 15 вересня художній керівник Студії Інкіжінов з'явився у Москві й розпочав керувати Студією. Хто такий Інкіжінов?

Валерій Іванович Інкіжінов народився 1899 р. в Сибіру. Дід його був калмиком, але в жилах Інкіжінова текла ще кров німців, росіян і французів. Освіту він дістав у Петербурзі. Змалку добре знав німецьку та французьку мови. Крім того, змалку був дуже здібним гімназистом, акробатом, вершником і піяністом.

В 1916 р. 17-літній Інкіжінов мав добру роль у виставі Меєрхольда *Маскарад* (Александрівський Театр в Петербурзі). Тут він у масці й маскарадному трико виконував карколомні трюки. В 1917 р. Інкіжінов став учнем Меєрхольда в його Петербурзькій студії. В цій студії юний Інкіжінов викладав біомеханіку (тобто рух під музику з проявленням думки й переживань актора). Ця студія проіснувала недовго.

1921-1924 рр. — знову в школі Меєрхольда, на цей раз у Москві в відділі режисури, де він знову викладав акторам біомеханіку та брав участь у виставах. Багаторічна співпраця з Меєрхольдом була доброю школою, але надії на майбутнє тут були марні: в цьому театрі був єдиний господар-диктатор, Меєрхольд. Тому Інкіжінов залишив театр Меєрхольда і з 1924 р. став працювати на Одеській кіностудії. В 1924 р. Курбас робив кілька коротких фільмів з Гірняком, Шагайдою і Бучмою: *Вендетту*, *Макдональд*, і

Арсенальці. Всі ці фільми викінчували в Одесі. Саме тоді Курбас познайомився з Інкіжіновим, якому було 25–26 років і який пробував свої сили в кіно. В цей час Інкіжінов вже був режисером, дорадником, актором і вів курс з молодими артистами. Інкіжінов був на всіх фільмуваннях Курбаса, був на всіх переглядах плівки, й закохався в Курбасові методи та його систему праці. А Курбас і собі полюбив Інкіжінова. Так почалася їхня дружба, а згодом і співпраця.

Березільці літо проводили на околиці Одеси. Там вони підготували нові п'єси до відкриття сезону. 1926 р. Інкіжінов все літо був з театром і за цей час підготував нову виставу С. Могема *Седі*.

Української мови в той час він не знав, але працював над українським текстом. Мало-помалу мова йому далася, й говорив він по-українськи без жадного акценту (музика, він мав слух, як у Собінова). В роботу Інкіжінова Курбас не втручався, казав, що театр мусить сприйняти ще один напрям, на цей раз реалістичний. Вистава мала величезний успіх. Слідом за *Седі* поставлено *Мікадо* (Гілберта й Сулівана). Тут багато було злободенних куплетів та інтермедій (Хвильового, Йогансена, Вишні).

Інкіжінов з маляром Меллером зробили оформлення сцени в жанрі театру Кабукі. В 1928 р. Інкіжінов все ще перебував в "Березолі", але дав слово Курбасові, що очолить Московську театр-студію.

З приходом Інкіжінова в Студії сталося багато змін. Прийняли нових викладачів мови, літератури, постановки голосу. Буревій викладав "морфологію театру". Особливу увагу приділяли мові й вимові. Інкіжінов категорично забороняв студійцям розмовляти між собою по-російськи (аж до звільнення), закликав до свідомости та патріотизму. Це стосувалося також і до Тураєва, якому запропонували відвідувати лекції української мови Опанасенка.

Павло Опанасенко мав славу прекрасного педагога — це він за рік українізував знаменитого російського тенора Леоніда Собінова. Собінов вивчив напам'ять мало не всього Шевченка і співав по-українськи Льюенгріна та Ленського в Харківській і Київській операх.

Сталися й інші зміни: зменшили зарплату Тураєву та Бегічевій удвічі (він мав 500 крб, вона — 300, а стипендія студійця, що мешкав у гуртожитку, була лише 30 крб). Ввесь час йшла боротьба за приміщення для Студії. Обіцяли, але не давали. Зайняття, як і раніше, провадилися в Українському клубі. Зі старшою групою студійців Інкіжінов став працювати над п'єсами Клари Газуль. Кожну п'єсу він ставив інакше, але всі разом вони творили одне ціле. Це вже був початок серйозного професійного театру. Ввів Інкіжінов і біомеханіку і дуже сильно заприятелював з балет-майстром Геворковим, роботу якого дуже схвалював.

Бегічева й далі працювала над мімодрамами й уривками з *Лісової пісні*, дуже багато часу приділялося Шевченкові (кожного року Студія давала кілька вистав у "шевченківські дні").

В кінці лютого 1929 р. Інкіжінов мусів залишити Студію: його запросив Пудовкін грати головну роль у фільмі *Наша док Чингіз-хана*. Інкіжінов обіцяв повернутися до Студії, але сталося інакше. Щойно скінчилося фільмування, як він довідався про смерть малої доньки в Парижі. Він виїхав туди до дружини, а тим часом успіх і слава фільму стали вже всесвітніми (цей фільм під назвою *Буря над Азією* ще й тепер висвітлюється, як одна з перлин світового кіна). Прославленому Інкіжінову звідусюди пропонували роботу в кіні і театрі. Інкіжінов залишився в Парижі назавжди. Тураєв і Бегічева також залишили Студію. Художнім керівником Студії став Валентин Смишляєв, а його заступником — Афонін. Смишляєву цей пост пропонували з самого початку, але він тоді був дуже зайнятий і обмежився лише участю в складі журі, що робило набір в студію в 1928 р.

Смишляєва я знала з юних літ, коли ми ще були гімназистами у Володимирі. Ми приятелювали і він давав мені читати нелегальну літературу. Пізніше його товаришка по сцені Серафіма Бірман згадує Смишляєва, як єдиного серед артистів хто цікавився політикою і з захопленням прийняв революцію. Захоплення дедалі меншало й помалу перейшло в глибоке розчарування. Цікаво і те, що він ніколи не став комуністом.

В 1913 р. Смишляєв скінчив юридичний факультет в Московському університеті і ... став актором. 1915-1924 рр. працював в Першій студії МХАТ. З 1924 по 1931 р. — артист і режисер в МХАТ II. Грав хлопчика-негра в *Потопі* Бегера, в комедіях Шекспіра. Ставив *Гамлета* з Михайлом Чеховим в головній ролі (1924), *Приборкання гострухи* Шекспіра, *Орестею* Есхіла і багато інших вистав. Він засновник, педагог і режисер Білоруської театральної студії в Москві (1922-1926), Єврейської театр-студії "Культурліга" (1925-1927). Буревій бачив всі постановки Смишляєва і любив його дуже. Особливо портясла його постановка на Білоруській студії *Царя Максиміліяна* (1924). Вистава йшла на арені цирку, без декорацій. *Цар Максиміліян* став великою подією у Москві. В 1926 р. студію зробили Державним білоруським театром і спровадили з Москви до Білорусі. Смишляєв і далі був режисером в МХАТ II, але весь вільний час віддавав праці з молоддю, на цей раз — українською. Він добре розумівся на українській літературі — в нього вдома були всі нові видання з України (дружина була українка). Смишляєв заохочував студійців до переробки деяких новель для сцени. Заохочував їх робити переклади.

Студійці вже мали досвід: у Ржишеві, під наглядом і редакцією

Буревія, вони переклали три п'єси Клари Газуль, а четверту *Жінку-чорт* переклав Буревій. Всі чотири п'єси вже були підготовлені для показу Інкіжіновим. Справи Студії покращали. Було прийнято кілька нових викладачів, кілька нових студійців. З відходом Тураєва було вирішено, що обов'язки директора візьмуть на себе самі студійці, розподіливши між собою обов'язки. Зв'язок з "шефами" тримав Журавель. За допомогою листів від "Армії" і "Аерофлоту" Студії дали приміщення для роботи. Це була маленька, напівзруйнована церква-клуб в Замоскворіччі. Студійці своїми силами відремонтували її, поставили там піч і на деякий час мали притулок. Дехто там навіть і ночував.

Успіх Хорової капелі під проводом Бігдаш-Бігдашова і Гайдая ще більше посилив інтерес громадянства до "Товариства друзів українського театру". Критика і знавці музики високо оцінили капелю й відзначили, що після "Думки" ця капеля найкраща. Брала участь Капеля на концерті на честь українських письменників, що приїхали до Москви на зустріч з письменниками РРФСР. Цей вечір відбувся 13 лютого 1929 р. в Театрі імени Каляєва.

Влітку 1929 р. ми переїхали до Харкова, в цей час Студія виїхала на Україну до села Стайки на Київщині. В 1930 р. ми отримали офіційне запрошення від Ради Студії на огляд всього, що зроблено за два з половиною роки. Буревія Студія проголосила "почесним студійцем" і "організатором". На цей час Студія влітку перебувала на Полтавщині, у селі Великі Сорочинці. Ми поїхали. Те, що ми побачили, нас вразило: перед нами був Театр — талановитий молодий колектив, який мав у своєму репертуарі поряд з п'єсами Газуль нові, цікаві вистави. Вони самі інсценізували оповідання Косинки *Політика* й зробили з нього п'єсу *Родичі*, поставили *Месника* Поля Кльоделя й *Бенкет під час чуми* Пушкіна (переклад зробили самі), поставили також кілька цікавих пантомім. Одна з них, *До і після* з музикою Ліста заслуговувала особливого відзначення.

Цими виставами була думка відкрити новий театр. Але сталося не так. 23 листопада 1930 р. на нараді в Секторі мистецтв при Наркомпросі РРФСР постановлено зробити Українську театральну студію пересувним театром, що мав би працювати на периферії — в Сибірі або на Північному Кавказі. В протилежному разі пропонували увійти всім складом до театру Олексієнка "Муздрама", з його малоросійськими мелодрамами, а до репертуару включити ще й агітаційні п'єси Микитенка. Представник Наркомпросу РРФСР сказав коротко, що в Москві та Ленінграді не дозволено створювати ніяких нових театральних одиниць, що Український театр з Ленінграду буде переведено до Ростова-на-Дону. Студія скінчилася.

До театрику Олексієнка увійшла незначна частина студійців. Решта розбрелися хто куди: Захарченко, Плужник і Сушко стали акторами Театру революції у Харкові, потім Захарченко пішов до опери, а ті двоє — до кіна. Фільм *Вратарь* з Плужником у головній ролі був дуже популярний. Маруса Младова і Піцик лишилися у Москві, стали театральними малярами. Ялівця арештували й вислали на початку 1930-их років.

В 1932 р. до нас у Харкові приходив Смишляєв. він в той час ставив *Последние* Горького в Харківському театрі революції. Він знову пробував працювати з молоддю: організував Театр-Драму в Москві. Але творити вільно йому не давали. Заслужений Артист Республіки Валентин Смишляєв помер 1936 р.

У вересні 1933 р. до Харкова приїхав Льоня Романенко. Буревія він не застав, Кость був у Москві. Романенко в цей час був режисером в українському театрі в Сталіному. Він розказав, що разом з ним у театрі Маруся Лабуда, з якою від одружився, і Журавель, теж режисер. Ставлять Микитенка і Мамонтова.

Журавель став прекрасним бандуристом, має цінну збірку нот старовинних пісень і дум. Талановитий, музикальний Журавель не минав нагоди вчитися виконанню цих пісень у краших бандуристів. Другого дня Романенко приніс нам подарунок: квитки на прем'єру *Маклени Граси* (місця в другому ряду партеру!).

Це був останній привіт Буревієві від Студії.

ЛЬВІВ РАДЯНСЬКИЙ

Василь Витвицький

17 вересня 1939 р. рознеслася по Коломиї вістка, що радянські війська займають західньоукраїнські землі. Пізно серед ночі почувлися здалека звуки їхніх перших танків, що наближалися. Вони їхали і скреготіли цілу ніч, прямуючи через саму середину міста в напрямі гір до угорської границі. Після годин повної тиші на тлі темної ночі безперестанний гуркіт танкового заліззя здавався ще несамовитішим. Знову ж становище в хаті ускладнювалося ще й тим, що під безупинне гудіння танків у нас продовжувалися такі ж безупинні плачі. Все жіноцтво — моя дружина і мої сестри або плакали по кутках, або ходили по хаті з заплаканими очима. Тількишо встигло відійти одне лихо, а тут насувається друге, ще більше. Все таки мені на плач не збиралося. Що ж, доведеться побачити Радянську Україну зблизка.

Першого представника Союзу РСР я побачив уранці. Був то вартовий, що стояв на розі коло судового будинку. Навколо нього зібрався цілий гурт людей. Було дуже цікаво. Ось тут у радянській уніформі стояла мила, всміхнена, говірлива людина, яка до того розмовляла чистою українською мовою. Люди розпитували про всяку всячину, а вояк на все мав добру та ще й ввічливу відповідь. Щойно пізніше ми переконалися, що перші розставлені по місту вартові не були звичайні вояки, як це нам здавалося, а добре вишколені пропагандисти та професійні агітатори.

Зараз таки першого чи другого дня мене скортіло подивитися, що діється в тюрмі. Йду. Завжди закриті й пильно стережені двері тепер відкриті нароствір. Виявляється, що сторожа порозходилася, а в'язні повтікали. Виходжу на вищий поверх. Ось знайома шпитальна кімната. Недалеко велика камера, де ми колись відбували голодівку. Вузьке тюремне подвір'я, де ми ходили колом попід високими мурами. Тюрма порожня. Має передишку перед новим ударним завданням.

Невдовзі після свого приходу більшовики почали заарештовувати та вивозити наших діяльніших громадян. І то не якихось багатіїв, як можна було б сподіватися від робітничо-селянської влади, і не "буржуазних націоналістів", а звичайних коломиїських громадян, між ними передусім близьких до соціалістичного руху. Для мене це був знак, що мені небезпечно залишатися на тому терені й треба якнайшвидше вертатися у Львів. Спершу поїхав я сам. Наше помешкання у Львові разом із бібліотекою та фортепія-

ном я застав цілим і незнищеним, тільки що вікна були повибивані гарматними відламками. В усякому разі становище в нашому помешканні й узагалі у Львові було таке, що я міг спровадити свою родину з Коломиї.

Музичний Львів переживав у той час дні, сповнені хвилювання та зачудування. Швидко виявилось, що нова влада послідовно відсуває в тінь Станіслава Людкевича, зате на кожному кроці наділяє своїм довір'ям Василя Барвінського. Передусім його призначено директором Львівської консерваторії. Йому доводилося виступати з промовами та привітаннями з нагоди різних зборів і зустрічей з людьми, що приїжджали з Києва чи Москви. Яка була прична явно неприхильного трактування Людкевича, неясно мені до сьогоднішнього дня.

Сам я спрямував свої перші кроки до будинку, який притягав мою увагу здавна: до львівської радіостанції. Справи музичних радіопередавань, особливо присвячених українській музиці, цікавили мене від років. На сторінках журналу *Українська музика* (вересень 1937) я робив закид керівництву польського радіо, що воно трактує українську музику як пасербицю і що цій музиці на кілканадцять годин щоденних передавань припадає лише по дві хвилини на цілий день, чи пак чверть години на цілий тиждень. Тепер, коли з львівських голосників розносився проникливий спів Оксани Петрусенко: "Україно, моя Україно! Золотая моя сторона!", я сподівався, що музичне радіомовлення стане моїм призначенням. Одночасно я взяв кілька годин праці в консерваторії, де мені надали посаду доцента.

У приміщенні Львівської радіостанції високо на третьому поверсі я застав уже Романа Пашківського на становищі програмового керівника. Він ще за Польщі займався тими скупенькими українськими програмами, які передавало польське радіо. Керівником музичного відділу призначили з Києва диригента та музикознавця Ісаака Паїна, а в складі редакції були Софія Лісса, Роман Савицький і я. При станції існувала добра, хоч і невеликого складу симфонічна оркестра і гарний хоровий ансамбль. Разом з технічним персоналом кількість працівників станції доходила до сотні. З усіх нас зорганізовано спілку працівників станції, а її головою, за попередньою згодою управи, призначено мене. Цей вибір був для мене несподіванкою, яка тільки згодом вияснилася. Крім згаданих моїх виступів у пресі з критикою польського радіо, заважили мої писання на сторінках *Диригентського порадника*. Там я писав про живіший розвиток симфонічної та оперної музики в Радянській Україні в порівнянні з тим, що діялося в Галичині під польською займанщиною. Ці мої писання, як видно, привернули до мене увагу керівництва, яке й висунуло мене на виборах кандидатів на пост

голови профспілки. Пост, правду кажучи, радше номінальний, без особливих прав чи привілеїв. Зрештою, як буде про це мова далі, мені не довелося виконувати його надто довго.

У зв'язку зі згаданими моїми статтями я ще мав іншу пригоду. До консерваторії прийшов одного разу кореспондент центральної газети з Москви (не пригадую, чи був він з *Правди* чи з *Известий*). Він, мовляв, хотів би для своєї газети взяти в мене інтерв'ю на тему музичного життя у Львові в минулому й тепер. Я, ясна річ, погодився й запросив його до свого помешкання. Він прийшов, став розглядатися і звернув пильну увагу на три великі картини на стінах: Ісус Христос і Мати Божа Куриласа та великий портрет митрополита Андрея Шептицького. На моє запрошення він сів, поговорив кілька слів про це і про те, але ніякого інтерв'ю не брав і нічого не записував. Швидко попрощався і пішов.

Праця на радіостанції та в консерваторії могла давати вдовolenня, якби не події, які на життя мешканців Львова кидали темну понуру тінь. Ми не могли бути байдужими до вісток про численні арешти й вивози наших передових людей і звичайних, Богу-духа винних, громадян. Пригадую, як до нас на радіо приходила молода жінка, добра співачка, й просила включити її до нашого хорового ансамблю. Декому з нас у таємниці вона розкрила цілу свою ситуацію: її чоловіка, священника, заарештовано й заслано, в неї двоє малих дітей. Тепер стали вивозити родини заарештованих, це загроза для неї й особливо для дітей, яких можуть з нею розлучити. Праця на радіо могла б бути для неї рятунком. На превеликий жаль, ми не змогли нічого для неї зробити. Ми не мали ніякого впливу на ангажування працівників. Після якогось часу слід по ній пропав.

*

В одному із перших тижнів радянської дійсності приїхав до Львова великий мішаний хор. Заповіджено його виступ на цвинтарі на могилі Івана Франка. Співом хору ми були захоплені. Хор співав прекрасно, піднесено, зокрема "Козака несуть" М. Леонтовича. Хтось виступив з відповідною промовою на пошану "великого українського письменника, вченого, революційного демократа". Виступ скінчився, а я не міг відірватися від хористів. Пішов за ними до автобусу, яким вони приїхали. Слухаю: розмови між учасниками хору ведуться виключно російською мовою. Ця зустріч і цей контраст між зовнішнім виступом і внутрішньою суттю робили пригноблююче враження.

Ми швидко переконалися, що безпосередньою керівною силою

в радіомовленні, як і музичному шкільництві є Москва. Звіди приходили програмні напрямні для радіопередавання, так само, як і пляни навчання в школах. І перші, і другі не те, що були написані російською мовою, але в цілому були спрямовані передусім на плекання російської музичної культури як передової в світі. Київ, до якого тяжіли наші думки й серця, залишався мовчазний і безпомічний. Ми ясно усвідомлювали, що як новоприєдані громадяни Союзу РСР втішаємося покищо свого роду автономією. Її ми старалися використовувати в рамках можливості. Наша діяльність у музичному відділі радіомовлення проходила загалом гармонійно. Наш хор був насправді ансамблем солістів з гарними вишкolenими голосами. Читання нот з листа, зіспівання, нюанси інтерпретації не справляли цьому ансамблеві ніяких труднощів. Диригент хору Євген Козак мав змогу у двох-трьох пробах приготувати й не одну складнішу річ. Своїм увічливим лагідним і товариським способом трактування співаків він створював атмосферу дуже відповідну для виконавчої праці. Оркестра, складена майже в цілому з музик, що грали в ній ще за польських часів, була на належному рівні.

Співпраця членів музичного відділу проходила гладко. Наші завдання та обов'язки були поділені, так, що причин для конфліктів не було. Софія Лісса керувала передаванням західноєвропейської та російської музики. За професією музикознавець і то визначний, вона давала собі легко раду, тим більше, що засіб платівок в обох її ділянках був пребагатий. Для нас не було таємницею, що за переконаннями вона була комуністкою, ходили навіть чутки, що за Польщі її репресовано. Ввесь час говорила тільки польською мовою, як, зрештою, і деякі інші працівники радіостанції, особливо учасники оркестри чи працівники технічного відділу. Основним завданням Савицького була презентація фортепіянової літератури, української та неукраїнської, хоч не раз доводилося йому готувати передавання з іншою тематикою. То був час, коли Савицького як піаніста-соліста прямо розривали на всі боки. Великим попитом втішався тількищо закінчений концерт Барвінського для фортепіяну й оркестри, солістом якого Савицький виступав у Львові, Києві та Дніпропетровському. На мене припало завідування передаванням української музики, як з платівок, так і в живому виконанні.

Керівник нашого відділу Паїн був нашадком старої жидівської інтелігентної родини. В ході нашої співпраці виявився людиною всебічно освіченою, з добрим знанням музичної справи. В поведінці був стриманий, тактовний і ввічливий. Був кандидатом партії. З ним приїхала його дружина Ольга Іллівна Колумбет, яка теж стала на працю в нашої станції. Невдовзі після їхнього приїзду ми обоє з дружиною відвідували їх, а згодом запросили до себе.

"Товариш" Паїн (до речі: чомусь усіх працівників Львівського радіомовлення кликали по імені й по батькові, зате він один був завжди й неодмінно "товариш Паїн") був у кожній ситуації спокійний і опанований. Один тільки раз довелось мені бачити, як він утратив рівновагу і, як кажуть, вийшов із себе. Почалося досить невинною справою. Моїм черговим завданням було приготувати програму концерту, присвяченого композиторові Денисові Січинському. Я зібрав і поклав на редакційному столі ноти, твори цього композитора і ми обидва стали їх переглядати. Карткуємо сольоспіву, хорові твори, обробки народніх пісень, аж тут обробка Січинського пісні "Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити!" Паїн прочитав текст раз і другий, спалахнув і, повний обурення, вигукнув:

— Як можна москаля й ляха класти на одну дошку!

Я пробував пояснити, що це слова Франка, написані ще до Першої світової війни, коли Україна зазнавала гноблення однаково з боку царської Москви, як і з боку польського панства. Для мене це був досвід, що матеріяли, які приносились до вибору, треба заздалегідь переглядати уважніше.

Кінчився такий багатющий подіяма і змінами 1939 рік і надходив 1940. Керівництво Львівської радіостанції запросило всіх працівників на зустріч Нового року. Це була перша нагода, коли працівники всіх відділів, включно з радіотехніками, мали нагоду зійтись й зустрітись. Так і зійшлося це велике українсько-польсько-жидівське товариство, розбавлене, веселе й гамірливе. Прийшли обоє Паїни. Після деякого часу ми з дружиною хотіли побути з ними, але не могли знайти їх ні в одній з кімнат, де відбувалася зустріч. Тоді я пішов на поверх вище, у приміщення нашої редакції. Там я застав її у кріслі, заплакану. Ми спершу не знали, що сталося, та швидко справа виявилася. Саме зібралася велика громада людей, тількищо "визволених з-під панської Польщі", людей вселих, вільних у поведінці й добре й навіть елегантно вдягнених. На їхньому тлі новоприбулі з Радянського Союзу були похмурі, непевні в поведінці й таки дуже вбого вдягнені. Контраст кидався в вічі, і його Ольга Іллівна, що сама була вдягнена дуже невідповідно до новорічної okazji, відчула дошкульно.

Минуло багато років з того часу. Паїн засидівся у Львові на довгі десятиліття. В пресі не раз можна читати про його виступи як диригента Львівської симфонічної оркестри. Партія мусіла мати велике довір'я до нього, коли призначила мистецьким керівником Львівської філармонії, надавши звання заслуженого артиста Української РСР. Назва "філармонія" має в Радянському Союзі зовсім інше значення, ніж на Заході. В Західній Європі й Америці під цим словом розуміють найчастіше симфонічну оркестру. В СРСР філар-

монія — це державна концертна установа, яка керує цілим музичним і літературним рухом даної області і в розпорядженні якої є усі виконавці від солістів, камерних ансамблів і майстрів художнього читання аж по балетні групи та симфонічні оркестри.

В руках провідника такої установи фактично керування напрямними всього музично-літературного життя, включаючи сюди й самодіяльних солістів і хорів. У своєму звіті, надрукованому в газеті *Культура і життя* (4 лютого 1971) Паїн писав: "Творчі колективи Львівської обласної філармонії до з'їздів партії ретельно переглянули свої програми...". Заповідав теж концерт з нагоди 70-річчя від дня народження львівського композитора Романа Сімовича. Все таки дуже дивно, що за всі ті десятиліття посаду керівника Львівської філармонії не міг знайти ніхто з уроджених львів'ян.

Не зважаючи на всякі підводні, чи, точніше кажучи, позамузичні обмеження й тенденції, з якими раз-у-раз треба було рахуватися, моя праця на львівській радіостанції проходила доволі успішно. Засіб грамофонних платівок з творами українських композиторів і з народними піснями був чималий, вибирати було з чого. Складання тематичних радіопередавань не справляло труднощів. Справжнє вдовolenня приносили нам і — сподіваюся — нашим слухачам, цілогодінні живі передавання, тобто концерти у виконанні нашого хору, оркестри і солістів. Разом з диригентом хору ми укладали програми й запрошували виконавців. До концертів, присвячених українським композиторам, я підготровляв текст, у якому напочатку були короткі дані з життя композитора, загальна характеристика його творчості, а далі пояснення до виконування творів. Ціла програма була переплетена музикою. Свій текст я читав перед мікрофоном у маленькій кімнатці, відділеній від головної залі скляною стіною.

Світляні сигнали давали за кожним разом знати, коли слід починати читання. І хоч це відбувалося безліч разів, все таки очікування сигналу та свідомість, що за хвилину мій голос понесеться десь світами, хвилювали мене й напружували. Музика М. Лисенка, Леонтовича, К. Стеценка, Січинського, Барвінського та інших композиторів бриніла тоді в повітрі в уважному й, можна сказати, любовному виконанні наших мистців-музик.

З великою старанністю ми готували концерт, присвячений творчості Людкевича. Якоюсь мірою це був вияв нашого протесту проти згаданого вгорі несправедливого трактування нашого визначного композитора. При тому давні противенства і розбіжності в поглядах між Людкевичем і деким серед нас молодших пішли в забуття, так, якби їх ніколи не було. В своєму слові я висвітлив величезний багатогранний вклад нашого композитора та музико-

знавця в українську музичну культуру. Дбайливо виконані його твори промовляли самі за себе. Людкевич увесь час був з нами в приміщенні радіостанції і вислухав цілий концерт з голосника в одній із кімнат. Передавання вийшло дуже успішним. Сам композитор був радий і вдоволений, підходив до виконавців, дякуючи за участь. Коли всі учасники вже вийшли, він підійшов до мене, став, як звичайно, боком, приклав праву руку до свого обличчя й сказав з притиском:

— Пане товаришу! Мушу вам сказати, що ви ходите простими дорогами.

Ми потиснули один одному руки й розійшлися.

Подією, що була на устах у нас задовго до неї і ще довше після неї, був всесоюзний з'їзд композиторів і музикознавців у Києві. Він відбувався весною 1940 р. від 28 березня до 5 квітня. Серед 17-членної львівської делегації найчисленніші були українці, жидів було менше, поляків ще менше (лише дві особи). Треба визнати, що такий склад делегації віддзеркалював національне відношення в музичному житті Львова. З нами їхали й три жінки, по одній в кожній групі.

На залізничній станції ми застали замовлений для нас окремий вагон, так що їхалося дуже вигідно. Відразу на початку їзди один із наших товаришів пробував відчинити вікно. Коли це не вдавалося, хтось хотів прийти з допомогою. Щойно тоді стало ясно, що вікна забиті й відчинити їх не можна. Тоді один із товаришів покликав з іншого купе Софію Ліссу, кажучи: "Зосенко! Може ти знаєш, як ці вікна відкриваються?" Вона, не відчувачи підступу, підійшла до вікна: один рух, другий — і подивившись на нас, зрозуміла в чому справа. Ціле товариство мало з чого посміятись.

В Києві в готелі Інтуриста нас розмістили дуже вигідно. Лисько, Кудрик і я мали втрійку дві просторі кімнати. Правда, користали ми з них тільки, щоб відпочити й трохи поспати, бо цілими днями й вечорами були в безупинному русі від одного концерту до другого, від однієї оперної вистави до іншої. Вечорами відбувалися дискусійні збори, надто цікаві, щоб їх можна було пропустити. Тим паче, що під час тих вечорів була нагода зустріти й почути виступи музик, про яких ми до того часу багато наслухалися і твори яких неодноразово виконували. Це були передусім Левко Ревуцький, Борис Лятошинський, Михайло Вериківський і Пилип Козицький. Не менш цікаво було стрінати таких широковідомих композиторів, як Дмитро Шостакович, Арам Хачатурян, Дмитро Кабалевський та інші.

Для членів української делегації зустріч з Києвом мала глибше й інтимніше значення, ніж для решти наших львівських колег. Чи

можливо було нам не зайти до музею Тараса Шевченка? Не побувати в соборі Св. Софії, в Печерській Лаврі, не підійти до Золотих Воріт? Концерти й оперні вистави, що відбувалися з нагоди з'їзду, були на високому виконавчому рівні. В програмах багато місця відведено й новоприєднаним львівським композиторам. Савицький виступав у камерному концерті з творами Барвінського (п'ять прелюдів і п'ять мініатюр). На тому ж концерті виконано й Секстет Барвінського.

Організатори з'їзду подбали, щоб дехто з львів'ян мав змогу побувати в домі визначного київського музики-співака Івана Паторжинського. Нас щиро вітали й щедро гостили. Господар розказував багато цікавого про музичне життя Києва, в першу чергу про роботу оперного театру. За широким подвійним столом сиділо двоє дівчаток, дочок співака. Старша брала доволі жваву участь у розмовах. У хвилину загальної тиші молодша дочка, звертаючися до сестри, сказала голосом, повним зчудовання:

— Я не знала, що ты так хорошо разговариваешь по-украински.

У тому самому домі ми побачили на стіні світлину, на якій Паторжинський стояв поруч із маршалом Ворошиловим, зате з другого боку маршала було щось, неначе в'язка довгих патишків. Хтось із присутніх пояснив нам пошепки, що на світліні ще був один високий старшина, який згодом попав у неласку і його довелось замазати.

В Києві довелося нам бути свідками типового явища радянської системи, якому ім'я: "проробка". Це засіб психологічного терору, що його проводять за допомогою прилюдного критикування й ганьблення. У програмі з'їзду була присвячена Сталінові *Урочиста кантата* для хору, солістів і симфонічної оркестри на слова Максима Рильського та музику Бориса Лятошинського. Обидва автори й цілий величезний виконавчий апарат доклали всіх зусиль для якнайкращого та найграндіознішого виведення кантати. На другий день під час нарад, молодий, нікому не знаний музикознавець з Москви виступив із гострою критикою кантати. Одним із головних його закидів було те, що композитор писав свою музику — неширо. Що в ті часи та в тих обставинах значив такий закид — зайво говорити. Зрештою, для присутніх було ясно, що згаданий виступ був згори упрянований. Найприкріше було те, що ані сам композитор не боронився, ані ніхто з його київських колег не став на його оборону. Тільки хтось з нашої делегації (чи не сам Барвінський) оспорював не тільки самі закиди критика, але й його методи оцінки.

*

Ще під час подорожі до Києва моїм великим бажанням було зустрітися й поговорити з місцевими музикознавцями. Хотілося, якщо не сказати відверто, то бодай натякнути на брак підручника історії української музики. Чейже від появи *Історії української музики* Миколи Грінченка минуло вже близько двадцяти років. Під час з'їзду між викладачами Київської консерваторії були такі солідні музикознавці, як Андрій Ольховський (керівник катедри історії музики), Ігор Белза (учень і гарячий звеличник Лятошинського) та Валеріян Довженко (пильний дослідник української музики 20 століття). Наша делегація в повному складі відвідала бібліотеку Київської консерваторії. Нам розказували про стан історично-теоретичного відділу, заснованого 1935 р., про кількість і якість студентів, про тематику праць. Несподівано розгорнулася навіть дискусія про Петра Чайковського, точніше про його українське походження та про українські елементи в його творчості. Доходило майже до питання про те, до котрої музичної культури належить Чайковський: до російської чи до української. Тема, що була близька Барвінському, якого частинно підтримував Людкевич, була все таки в тодішніх обставинах свого роду табу, й інші учасники дискусії старалися її вкоротити. Сам я мав нагоду побувати в редакції журналу *Радянська музика*. Мені запропонували написати статтю для журналу, і я обіцяв подати статтю про Людкевича (вона з'явилася в 5-6 числі журналу за 1940 рік).

Якраз у тому ж 1940 р. з'явився був у Києві збірник статей з історії української музики під фірмою Київської консерваторії. У слові від редакції сказано відверто, що: "Історія української музики, на жаль, належить до, мабуть, найменш досліджених ділянок музикальної культури народів Союзу". У збірнику знайшлося кілька цінних статей про українську інструментальну музику 18 і 19 століть, про автобіографії М. Лисенка та його оперну творчість, про принципи обробки народних пісень Леонтовича та інші. Статті були цікаві, вичерпні й написані з повним знанням предмету. Проте, вже в самій назві книжки були сліди нездорової тенденції: "Українська Музикальна Спадщина". У статтях на кожному кроці "музикальна освіта", "музикальна форма", "музикальний інструмент". Тим часом слово "музикальний" мало й має в українській мові значення "музично обдарований". Отже, музикальний може бути скрипаль, піяніст чи співак, зате спадщина, подібно, як форма чи освіта може бути тільки музична. Цю тенденцію музикознавство в Україні все таки перебороло й сьогодні обидва слова "музичний" і "музикальний" вживаються там згідно з їхнім значенням. Затє основна проблема радянського музикознавства була й залишилася

в його прямій залежності від ідеологічних настанов. Музикознавство, як кожна наука, шукає фактів, точних даних і дат, словом, шукає правди. В умовах радянської системи непорушні тільки ідеологічні канони, й вони вирішують однаково про те, що діється, так само як і про висвітлення того, що діялося в минулому. В цих обставинах музикознавцям доводиться значною мірою достосовувати свої дослідження та свої висновки до вимог, які стоять перед ними. Доводиться, наприклад, применшувати роль та значення композитора Дмитра Бортнянського в розвитку української музичної культури, і то з двох причин: поперше, тому, що згадана творчість культивувалася на українських землях передусім в царині церковної музики, подруге, з уваги на те, що російська музична історіографія анексувала Бортнянського повністю й виключно для себе.

Тоді під час з'їзду в Києві мені таки не вдалося особисто зустрітись й поговорити з жадним з-поміж згаданих музикознавців. Додати б, що в пізніші роки їхні життєві шляхи порозходилися діаметрально. Єдиний Довженко залишився на місці, працював деякий час на радіомовленні, згодом в Академії Наук і, крім численних статей, написав обширні *Нариси з історії української радянської музики* в двох томах (Київ, 1957 і 1967). Ольховський встиг видати в Києві 1941 р. свій *Нарис історії української музики*, але після його виїзду на Захід, увесь наклад книжки більшовики знищили. На еміграції Ольховський значно причинився до праці над *Енциклопедією українознавства*. Белзу, як тільки проявився його незвичайно глибокий історично-дослідницький талент, відразу перевели до Москви. Звідти розходилися по світу його численні праці з історії російської, польської та чеської музики, разом зі статтями про Лятошинського. Розходилися, ясна річ, як праці російського автора. Як виявилось, згадана тематика була для Белзи все таки надто вузька, тому він і присвятив чимало уваги дослідженню творчості Данте Аліг'єрі й навіть був головою Дантівської комісії при Академії Наук СРСР. На кінець ще одна річ, можна навіть сказати, симптоматична: всі три музикознавці виявили себе доволі успішно як композитори, і то у великих формах і в різних творчих жанрах.

Нагло й несподівано дійшло до закінчення моєї кар'єри на радію. На радіостанції сталася небувала подія. Одного пізнього вечора, коли в будинку станції мало хто був, у мікрофоні заповіджено наступну трансляцію передавання з Києва. Тим часом з мікрофону понеслися слова, щоправда, українською мовою, але передані з якоїсь іншої, закордонної станції, чи не з Закарапаття. Проблема була в тому, що радіотехніки були самі поляки і їхнє вухо не зловило ні змісту, ні особливостей мови помилково зловлених в

етері хвиль. В той момент керівник і координатор програм Пашківський був на поверх чи два вище від технічного відділу. Він, звичайно, засиджувався до пізньої ночі. З першої хвилини він зловив вухом непорозуміння, яке сталося, і, скачучи по три-чотири сходи вниз, влетів до технічного відділу і довів до виправлення помилки.

Другого дня вранці відбувалася, як звичайно, так звана "летючка", тобто щоденне коротке зібрання керівників відділів і редакторів. Зрозуміло, що всі були схвильовані. Посипалися закиди, що це була зла воля і навіть саботаж. Нарешті, голова радіокомітету заявив з притиском:

— Завинив Роман Пашківський!

Інші члени управи повторювали те саме. Слухати мовчки один за одним виступи з безглуздими обвинуваченнями того, хто поспішив з виправленням помилки, було понад мої сили. Я попросив слова і сказав:

— На мою думку обвинувачення тов. Пашківського безпідставне. Як голова професійної спілки нашої станції я мушу стати в оборону одного з наших працівників.

Летючку швидко після того закінчено. Ми повернулися до своїх кімнат. Я став коло вікна й дивився вниз на вуличний рух, хоч нічого й не бачив. До мене підійшов Паїн, став поруч і сказав спокійно, але рішуче:

— Товаришу В.! Вам не слід було встрявати в ту справу!

Мені не залишилося нічого іншого, як внести прохання про звільнення з праці. Моє прохання відразу таки задовільнили. Зате Пашківському треба було не тільки відійти з праці, але й зникнути з поверхні землі. Це він негайно і зробив і встиг зберегтися. Після війни виїхав до Канади.

Коли мова про місце праці, то мій відхід з Львівської радіостанції не становив для мене ніякої проблеми. Навпаки, я міг тепер взяти більше годин у консерваторії, крім того, для мене відкривалася можливість посилити мою працю в Інституті фолкльору Академії Наук УРСР. У цьому Інституті я мав змогу завітати і зжитися з визначним фолклористом і перекладачем Осипом Роздольським (1872-1945). Його заслугою було впровадження записів народних пісень за допомогою фонографу. На цьому полі він був одним із піонерів на європейську скалю. Був людиною дуже доступною, приязною, дотепною й жартівливою. Від нього я записав лемківську пісню "Ой, свитай, Боже, свитай". Він звернув мою увагу на незвичайну черговість трьох цілих тонів (ц-д-е-фіс) на самому початку пісні. Її мелодію я вжив у Скерцо свого першого струнного квартету. У зв'язку з працею в Інституті міцно закарбувалася в пам'яті одна зустріч. З Москви приїхала до

Львова жінка-етнограф з метою дослідження певних типів західньо-українських народних пісень. В Інституті та в інших бібліотеках я допомагав їй у розшуку джерел і взагалі в орієнтації у незнайомому місті. Другого дня моя дружина запросила її до нас на обід. Розмови між нами велися стримано, ні вона не знала, з ким має справу, ані ми. Зацікавилася бібліотекою, особливо книжками, в яких були статті про працю культурних діячів в Україні у 1920 і 1930 роках. Тут і там стояло чорне на білому, що той чи інший діяч проявляв національно-патріотичну діяльність всупереч настановам більшовицького режиму. Наша гостя читала, перечитувала, врешті, не витримала зворушення та прошепотіла:

— Оцим ви їх і вбивали!

З того часу язики нам розв'язалися, і ми стали говорити широко й відкрито. Вона призналася нам, що колись була акторкою в театрі Леся Курбаса. Доказувала, як тутешню, тобто львівську нерозважну писанину, слідчі органи в Україні використовували проти своїх жертв і на її підставі засуджували.

Праця в консерваторії проходила успішно, по-діловому. Зібрані під одним дахом (у приміщенні колишньої польської консерваторії) найзвичайніші українські, польські і жидівські мистецькі і учительські сили відразу поставили нашу школу на високий рівень. Також у складі учнів було чимало справжніх талантів і піяністів, скрипалів, співаків та інших музик, що подавали великі надії. Мушу сказати, що праця згаданого інтернаціонального складу, однаково як учительського так і учнівського, проходила гармонійно, без якихнебудь труднощів чи конфліктів. Навпаки, ми зживалися одне з одним і нерідко приятелювали. Барвінський робив чимало зусиль, щоб полегшити становище дотогочасного директора польської консерваторії Адама Солтиса. Приязні стосунки між ними обома були неначе зразком для наслідування.

У школі діяло партійне ядро, провідником якого був Брескін. Воно часто набридало нам анкетами. Ці анкети з довженною низкою питань приходили час до часу, і ми їх мусли заповняти негайно, відразу. Були там всякі питання, між іншими: "кого з родини маєте за кордоном СРСР?" та "які зв'язки маєте з тими особами?" Часте й негайне заповнення анкет було обраховане на те, щоб виловлювати розбіжності, які тут і там могли траплятися. Партійне ядро влаштовувало нам, учителям, курси російської мови. Признаюся, що наука не йшла легко. Серед учителів-українців чи не кожний вмів читати тексти російською мовою, але ні один із нас не вмів розмовляти. Для поляків і жидів труднощі починалися вже від самої азбуки. Нашою інструкторкою була молода дружина старшини Червоної армії. Одного разу вона, знеохочена нашими мізерними поступами в науці, сказала схвильовано:

— Ви, товариші, прикладайтеся пильніше до науки російської мови. Бачите, тепер у вас тут усе ведеться по-українському, але за два-три роки панівною буде мова російська і без неї вам не обійтися.

Сказано було щиро й відверто. Ми дивилися один на одного великими очима. Така то "Україно, моя, Україно! Золотая моя сторона". Пригадується теж доповідь, яку 1941 р. виголошував нам високий старшина Червоної армії. Доповідь, виголошена російською мовою, була цікава й дотепна.

— Бачите, під цю пору на кордоні Радянського Союзу коло річки Сяну зібралося чимало німецьких солдатів. Вони там відпочивають, — говорив він, значущо посміхаючися. — Зате наші соддати на цьому боці теж відпочивають.

Говорив він з дотепом про те, що в Німеччині є аж чотири визначні "Г", тобто Гітлер, Гімmlер, Герінг і Гебельс. Було п'яте — Гесс, але відлетіло в Англію. Ми мали з чого посміятися, і то подвійно: з самого дотепу і з перекручення імен. Це таки чимала хиба російської мови, що в ній немає можливості передати звук "г". Доводиться з "Гіндеміта" робити "Хіндеміта", з "Гошовського" — "Гошовського" і т. д. Знову ж в українських радянських виданнях Глюк стає "Глюком", Гріг — "Грігом", а Гуно — "Гуно". Історія, від якої, як сказав би Мина Мазайло з Кулішевої комедії, "пахнет сеном над лугами", в'яжеться з прізвищем піяніста Горовіца. Про нього пишуть: "народжений у Києві, Росія". Проте, якщо він з Росії, то яким способом він Горовіц, а не "Горовіц" або "Хоровіц". Плутанина з цього приводу дісталася й до західноєвропейських і американських видань (наприклад, з Гулака-Артемовського роблять "Гулака-Артемовського", з Грабовського — "Грабовського"). На це свого часу звертав увагу Роман Савицький молодший.

*

Не минуло багато часу, як над нашою найближчою родиною нависла загроза. З погляду радянської політики і справедливості батьки моєї дружини були "ворогами народу". Батько, Василь Микитчук, був колись засновником видавництва "Українська загальна енциклопедія". Це видавництво було радянській владі не до вподоби. Передбачаючи небезпеку, він зник з Коломиї й переховувався у своїх приятелів у далеких селах, так, що навіть родина не знала місця його перебування. Справа з матір'ю Анастасією Микитчук склалася набагато гірше. Колись за Польщі вона була діяльним членом Української радикальної партії, один

час навіть членом її управи. Ця партія, що пишалася Франком як своїм засновником, примикала до соціалістичного руху й у 1926 р. прийняла навіть назву "Українська соціалістична радикальна партія". На коломийському терені провідні люди цієї партії були першими жертвами НКВД. Між ними були тешині близькі співробітники та приятелі. Саму її спочатку залишили в спокої й навіть прийняли на вчительську працю. Але за кілька місяців її стали викликати до суду, провадили слідство буцім то за побиття одного з учнів. Врешті, один колега-вчитель перестеріг, що її ім'я є на списку призначених до вивозу. Вона негайно виїхала до нас. Побула кілька днів, а тоді знайшлося місце на піддашші в одного з моїх знайомих музик. Все таки й те місце на довшу мету ставало небезпечним і для неї, і для власників хати. Тоді почалося поневіряння теші: одна ніч тут, друга там, а третя — прямо під небом у зарослих кущах. Дійшло було до того, що на умовленій зустрічі з дружиною, мати сказала:

— Я більше так поневірятися не маю сили. Я вирішила вертатися в Коломию і зголоситися до поліції.

Дружина старалася переконати її, аргументуючи свою думку тим, що ходили чутки про можливість німецько-радянського конфлікту й що конче треба було ще трохи далі видержати. Так воно й сталося, і за тиждень-два ми побачили її змарнілу, вимучену й доведену до краю витривалости.

В життя-буття консерваторії вписався один день, який для мене особисто закінчився доволі невесело. Було це святкування річниці Жовтневої революції. Нам усім сказали прийти до консерваторії рано-раненько. Коли всі зібралися, нас повели й вишикували на площі на горішньому кінці Єзуїтського парку. Там ми чекали довгими годинами. Звідти нас перевели на ріг сусідньої вулиці. Знову чекання й знову метушня впорядників, які крутилися сюди й туди. Щойно пізно після полудня нас почали проводити в бік центру міста. Нарешті десь біля години четвертої ми вийшли на площу коло оперного театру. Там стояла висока трибуна, заповнена всякими партійними, військовими та міськими достойниками. Ми перемаршрували попри трибуну, вийшли на другий бік театральної площі, після чого нас розпустили.

В мене вже до того часу шлункові справи були в не найкращому стані. Це була пам'ятка ще з краківських студентських часів. Тепер майже цілоденне вистоювання та маршрування по площах і вулицях Львова причинилися до того, що наступного дня я важко занедужав.

Для викладачів консерваторії цілковитою новиною було так зване "шефство", тобто обов'язок культурноосвітньої опіки над однією з міських чи державних установ. Консерваторія мала під

своїм шефством львівський гарнізон НКВД. Концерти у великій залі консерваторії відбувалися святково, з кожночасним вибором президії, з промовами й гучними оплесками на честь Сталіна. Було цікаво, що наших слухачів строго розділяли: старшини з родинами були на одному боці залі, звичайні вояки — на другому. Вчителі, що мали окрему велику льожу на балконі, слухали концерти й брали жваву участь у оплесках. Для Барвінського шефські концерти були чималим обтяженням. Йому слід було їх організувати, відкривати, виступати з промовами тощо.

З позамузичних справ і подій пригадуються одні тенісові змагання. Теніс був моїм улюбленим видом спорту. За університетських років я цілі літні вакації проводив на тенісових кортах у Коломиї. Одного разу брав навіть участь у репрезентативних змаганнях з польськими тенісистами. Правда, сам я тоді програв і то здорово, проте прив'язаність до цього виду спорту залишилася в мене на все життя. У Львові в 1940 р. згадані змагання викликали широке зацікавлення, і мішана українсько-польсько-жидівська публіка заповнила крісла й лавки навколо площі по береги. У львівській дружині грав — і то дуже успішно — наш земляк і навіть сусід з вул. Української в Коломиї Любко Чайківський. Від самого початку змагань виявилася велика перевага львів'ян. Тенісисти, представники Союзу РСР, між якими був навіть один орденоносець, виявилися на цілу клясу слабшими від львів'ян. Вся публіка, яка сиділа навколо, використовувала небувалу нагоду й виявляла свою нехоть до режиму. На кожний невдалий удар одного з гостей публіка вибухала голосним реготом, неприязними вигуками та свистами. Дійшло до того, що керівник змагань заповів голосником: якщо публіка не заспокоїться, він буде змушений усунути її з арени змагань. Було прикро і соромно за неспортивну поведінку нашої публіки. Свої емоції вона вилаadowувала на ні в чому невинних спортсменах. Та кому було тоді до спорту!

В ті часи до ясніших, світліших моментів належали наші зустрічі з київськими музикантами Ревуцьким, Лятошинським, Володимиром Грудином та іншими. Була можливість зустрічатися з ними не тільки на відкритих офіційних зборах, але й приватно, в чужому колі. Незабутньою подією в музичному житті того часу, подією, що піднеслася високо понад рівень щорічних імпрез, було виконання цілої кантати — *Кавказ* на слова Тараса Шевченка, музика Людцевоича. Цей твір виконували й за польських часів, переважно окремими частинами, проте Ахілловою п'ятою тих концертів була завжди симфонічна оркестра. Ніколи не було можливості відбутися належну кількість проб і підготувати виконання твору в усій його красі, силі, величі. Тепер в розпорядженні диригента Миколи Колесси була повна й добра симфонічна оркестра, подібно,

зрештою, як і великий хор з добрими вишколеними голосами. За винятком одного місця, а саме, фуги з першої частини ("Не скує душі живої і слова живого..."), відспіваної в надто швидкому темпі, виконання цього монументального твору було зразкове. Своїми словами і своєю конгеніяльною музикою кантата-симфонія зробила на нас глибоке, надзвичайне враження. Композитора Людкевича слухачі, якщо б могли, носили б на руках.

Сам я був у цілковитому полоні *Кавказу*. Взагалі з цим твором зв'язана велика частина мого музичного життя. Я співав його, будучи гімназистом, своїм же не дуже дозрілим басом. Згодом виконував його диригуючи різними хорами. Нарешті досліджував його та писав про нього. Кожного разу мене вражала незвичайна органічна єдність музики з поетичним словом. Музика переконлива та прониклива однаково як на словах молитви, так і в закличках до боротьби, у висловах ніжності й любови та в глумливих окличках, сповнених іронії:

... Слава! слава!
Хортам і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!

Одна з привабливих рис кантати-симфонії — це тонке мелодично-інтонаційне пов'язання з народною музикою. В ній ніде немає прямих цитат з народних пісень, проте, слухач чує і відчуває, що дух української народної пісні панує в кожній частині твору. Це особливо помітне там, де композитор вживає жіночі голоси як виразник своїх ідей. Мелодія на словах "Воно знову оживає і сміється знову" неначе живцем схоплена з гагілок-веснянок. У своїй праці, присвяченій *Кавказові* (Київ, 1964), музикознавець Марія Загайкевич писала про спів жіночого хору на слова "А дівочих, пролитих нишком серед ночі", що в мелодії цього епізоду відчувається живий подих народної пісенності та специфічно емоційний тон, властивий жанрові дівочих ліричних пісень.

Досвід у праці Львівської радіостанції, праця в консерваторії, далі слідкування за пресою — українською та російською, врешті, кількадечний побут у Києві — усе це давало підставу для вироблення погляду на мету та напрямні радянської культурної політики в галузі музики. Було видно, що однією з основних тенденцій в цій ділянці є втримування української музики в постійній залежності від російської. Про впливи російських композиторів на українських говорять і пишуть безнастанно, незалежно від того, чи в даному випадку ті впливи насправді були, чи ні. Коли мова про історію музики 17 і 18 століть, внесок українських музик у музичну

культуру Росії або замовчують, або обертають навиворіт за вказівкою відомого російського шовініста Віссаріона Белінського. Це він писав, що "злившись навіки з єдинокровоною Росією, Україна «в оригіналі: Малоросія» відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці...". Аж дивно, що грамотний автор міг висловити таку сміховинну думку.

Українській музиці призначено в радянській системі місце другорядне, на неї поставлено пляму провінційності. Прояви, які не вкладалися у визначене Прокрустове ліжко, підпадали під негайну критику за формалізм, модернізм та інші непростимі гріхи, при чому їх виключали з обігу музичного життя. Про це свідчить доля не одного твору Лятошинського, Ревуцького, Белзи, а згодом київських композиторів-шістдесятників. Метода втримування української музики у строго визначених їй межах проходила подвійними рейками. З одного боку місцеві наглядачі пильнували, щоб пригашувати всякі спалахи, в яких проявлялися риси оригінальності, самобутності й оновлення музичної мови в творах українських композиторів. З другого боку, час від часу з Москви приїжджали компетентні критики, звичайно парами, й повернувшись, авторитетно проголошували на сторінках музичної й немусичної преси:

— Нічого цікавого й вартого уваги в українській музиці не діється.

На початку 1960-их рр., коли, здавалося, настав трохи вільніший час для культурного життя Радянського Союзу, почали озиватися критичні голоси. Одним із них був голос Максима Рильського, при чому він удавав, що не знає, хто відповідальний за культурну політику в Україні. Свої закиди він спрямовував на виконавців, мовляв, вони винуваті за такий невідрадний стан. Їм він докоряв за виконання "Гречаників", "Бандури" Давидовського й пісень на зразок "Гандзя, цяця молодичка". Натомість питався: "Де й коли ви можете почути поему Людкевича «Заповіт», яка б справила честь музичній культурі будь-якого народу? Всі визнають високим досягненням нашого симфонізму Другу симфонію Ревуцького — а де, під керуванням яких диригентів, вона виконується? А чи не пора, щоб наші слухачі знали як слід чудесні симфонічні твори Лятошинського..." (*Вечірні розмови*, Київ, 1964).

У Союзі Радянських Соціалістичних Республік, в якому з кожної нагоди декларують і пишуть про рівність і братерство всіх народів, надто часто можна стрінутися з тенденцією приниження тих же "братніх народів". У мене довгий час зберігалася кольорова сторінка одного з московських ілюстрованих журналів. На ній дві великі фотографії. Вгорі сцена на царському дворі з однієї російської опери. З усією пишнотою показані жіночі й чоловічі постаті на

декоративно розмальованому тлі. Внизу сцена з української опери — гопак. З самого переду танцюрист з непривабливою усмішкою схоплений високо у підскоку з широко розкаряченими ногами. Контраст обох фотографій був яскравий і вимовний.

Державний Київський театр імени Шевченка випустив у 1958 р. невелику брошуру про співака Івана Паторжинського. Брошура рясно ілюстрована. Співака показано в різних ролях у цілій низці опер російських композиторів. Всюди його запрезентовано гідно, подекуди маєстатично. Поруч Карась з опери *Запорожець за Дунаєм* С. Гулака-Артемовського. На голові довжезний чуб, у руках пляшка з горілкою, яку він збирається пити. Далі Тарас Бульба з опери Лисенка і дяк Гаврило з опери *Богдан Хмельницький* К. Данькевича. Обидві постаті представлено насмішливо з недбало розстібнутими сорочками, з дурнуватим виразом обличчя. У журналі *Советская музыка* (1966, 4) з'явилася стаття з приводу 70-ліття з дня народження Паторжинського. Й знову низка фотографій співака в різних ролях і знову та сама тенденція. Щобільше, постать Тараса Бульби ще гірше скарикатурена: йому причепили здоровенного носа, дійсно, наче велику бульбу.

На тему інтерпретації та сценічного зображення постатей в українських операх озвався був один голос у київському журналі *Мистецтво* (1964, 6). Автор писав, як визначні співаки профанують постать "благородного, спокійного і добродушного лицаря Івана Карася". На його думку, глядачеві надто часто показують зі сцени та на телебаченні кльовнаду. І знову в згаданій замітці всю вину за такий стан складено на виконавців. Тим часом справа в самій системі, це тенденція, що йшла й досі йде в крок з подібними проявами в літературі, театрі, журналістиці, малярстві й навіть у науці.

ФІЛЬМИ ЛАРИСИ ШЕПІТЬКО

Дарія Маркусъ

В січні й лютому ц. р. Фільмовий центр Школи чікагського мистецького інституту показував, за дорученням Чікагського центру розвитку взаємин між США і СРСР, серію фільмів під назвою "Салют радянським республікам". Чотирнадцять вибраних фільмів репрезентували різні радянські республіки: Грузія, Киргизія, Вірменія та інші. Україну в програмі репрезентував фільм покійної вже режисерки Лариси Шепітько *Піднесення* (Воздвижение). Ні мова, ні тематика того фільму не українські, але, видно, Лариса Шепітько ніколи не відмовлялася від своєї національності, бо її всюди представляють як українку, мабуть, ще й тому, що це вигідно радянському режимові, мовляв, українка без українських націоналістичних проявів.*

Властиво, на цьому фестивалі Ларису Шепітько репрезентували два фільми; крім *Піднесення*, показували фільм *Прощання*, за оповіданням Валентина Распутіна. Фільм, який вона запланувала, виконано за її задумом, бо сама вона загинула в автомобільній аварії в травні 1979 р., відразу після того, як почалося фільмування. Її чоловік, Елем Клімов, якого в травні 1986 р. обрано на П'ятому з'їзді радянських кінематографістів головою спілки, докінчив *Прощання*.

* Лариса Шепітько не удостоїлася у 12 томі *Української радянської енциклопедії* (УРЕ) окремого гасла, хоч там поміщено гасла різних нездар. Цей том здано до друку вже за широко розрекламованої горбачевської "гласности" (відкритості). Не дивлячися на визнану за нею мистецьку вартість, її не вшановано хоча б посмертно. Лариса Шепітько в УРЕ зазнала долі репресованого Саркіса Параджанова, якого також нема в УРЕ. Ми знайшли раз згадане прізвище Лариси Шепітько в статті "Кіномистецтво" (5 том, 1980) і її фільм *Піднесення*, що його автор С. Бабишкін разом з деякими іншими фільмами всесоюзної продукції зараховує до таких, що "розкривають процеси історичного розвитку соціалістичного суспільства, характер та світогляд людини праці, утверджують радянський спосіб життя". Фільми Лариси Шепітько лише з великим натягненням можна зарахувати до таких. Радше їхній проблемний характер, гуманізм, пошана до людської індивідуальності і відхід від канонічного соцреалізму достатньо вияснюють, чому Ларису Шепітько в Радянському Союзі ігнорують, хібащо експортують за кордон, де її фільми найстравніші для західного глядача та критика.

Сюжет фільму простий. Десь на Сибірі є острівець Матьора, на якому знаходиться мале село того ж імені, яке має бути затоплене в наслідок будування гідравлічної станції. За короткий час треба зібрати жнива та евакуювати людей. На поміч приходять бригади сторонніх робітників. Але навіть сторонньою допомогою вони не встигають зібрати врожаю, коли приходить наказ все покидати, а то й нищити.

Фільм зосереджений на родині Панегіних. Бабуся — стара, міцна, мудра прожитим життям, що час закарбував на її обличчі, — ніяк не може погодитися з відреченням від того клаптика землі, з яким зв'язане її життя та життя її предків. Між нею та природою острівця є якийсь містичний зв'язок. Її струнка постать зливається з високими деревами прадавнього лісу, що їх вона обожнює, як обожнює й сонце, й землю, в якій поховані тлінні останки її предків. "Хто не має минувшини, не має життя" — говорить вона. Але й для неї приходить хвилина прощання з минувиною. Символічно, з великим фізичним зусиллям на свій вік, вимиває й відчищує вона свою хату, прибирає квітами, мов молоду на віддання, нічого брудного, нічого заплямованого не лишає. Чистота — чесність, це те, що залишає вона в хаті, де пройшло її життя, навіть коли та її хата, як і весь її знаний світ, призначені на страту.

Для сина, партійної людини, на якого влада покладає відповідальність за ліквідацію села, злочин знищення не тільки будинків, але й усього споконвічного способу життя людей, настільки великий, що він здобувається на відвагу відмовитися служити владі. "Я не хочу, щоб за сто років казали, що Панегін спалив Матьору", — каже він своєму шефові, який висміює його. "За сто років? Хтось буде ще тоді пам'ятати про Матьору?" Мале село, малий острівець, мала горстка людей — чи це повинно або може стояти на перешкоді прогресу? Почування треба підпорядкувати обов'язкам, і Панегін залишається на своєму пості.

Його син, наївна молода людина, яку манить поверховість сучасного світу, що його він найбільше знає з телебачення, більше від батька готовий співпрацювати з владою. Щоб доказати свою прогресивність, він береться звалити старий, кріслатий, глибоко вкорінений дуб, котрого ціла ланка робітників не може зрушити. Дуб стоїть і не піддається електричним пилам, навіть тракторам, як символ закорінення, сили й величі у своїй містичній красі, гілками торкаючися неба вічності. Та замість признання за своє геройство, бож він пробував звалити старого дуба, ризикуючи власним життям, він зустрічається з презирливими поглядами своїх родичів. Не розуміючи, чому до нього так ставляться, він крадькома хоче втекти з Матьори.

Другий син бабусі прикидається дурнем. Ходить напідпитку по

Лариса Шепітько

селі з гармошкою й виспіває, час до часу висловлюючи проникливі зауваження. Наприклад, звертає увагу на чудові, різьблені в дереві оздобу сільської хати. "Академіки заберуть цей дім в музей", — заявляє він людям. "А я академікам вірю". Та й сам він ледве не згорів у тій хаті. Заснав, а коли пробудився, запізно вже було щонебудь, крім самого себе, рятувати. Про нього одна сільська жінка висловлюється: "Він не дурний, тільки прикидається дурнем, і живе так, якби він не був собою, а кимось іншим".

Таке нашаровування значень й уосіблення наставлень та світосприймання можна знайти і в тому, як різні групи та люди прощаються з Матерою. Малі школярі, від'їжджаючи судном до школи на другому березі, радісно вигукують "Прощай, Матеро!". Свідомість цього прощання навіки до них не доходить. Молоді й середнього віку люди ставляться до того практично; скоріше переїдемо, краще влаштуємося. В родині Панг'іних кожна особа представляє властиве їй світосприймання. Наймолодший, онук, не розуміючи, про що, властиво, йдеться, крадькома хоче втекти. Молодший син, той, що прикидається дурнем, бариться майже до останнього транспорту, але накінець сідає й їде. Син, відповідальний за евакуацію, з жалем і смутком покидає свій рідний закуток, свідомий того, що прогрес вимагає пожертви. Бабуся, для якої життя було цінним, незалежно від того, чи було воно прогресивним чи ні, належить до останньої горстки людей, що покидають острів. Вони чекають на березі на транспорт, але їх або не помітили, або про них забули. Вони повертаються до однієї з хат і залишаються на острові.

Саме той син, який прикидався дурнем, зауважує, що мати не переїхала на берег. Він не знаходить її серед бездушно монотон-

них будинків-бараків, і, усвідомлюючи собі трагічну ситуацію, б'є на сполох, будить Панєгіна і головного шефа-наставника, щоб їти рятувати матір. Темрява та мряка. Капітан корабля, який двадцять років був перевізником між островом і берегом, губить напрям. Головний шеф-наставник, мов фігура з граніту, на борті корабля в позі Леніна — на голові кашкет, руки рішуче закладені за спиною — довгий час стоїть, непорушно обернений плечима до всіх і до всього, задивлений уперед. Раптом і він собі усвідомлює, що напрям згублено. Щоб зарадити цьому, він робить смолоскип, запалює його й починає наказувати капітанові, куди їхати: направо, наліво, вперед, назад. "Тепер вже не знати, куди вперед, куди назад", — відповідає капітан. Матюри знайти не можуть. Раптове усвідомлення, що острів вже затоплено, його вже немає. Нема пункту, до якого скеровуватися, нема минулого, а без минулого не видно напрямів, не видно, куди вперед, куди назад. В розпуці, з кабіни з-поза скляного вікна, немов би своїм криком він хотів воскресити острів, гукає Панєгін. Але його розпачливого крику не чути, так, немов би зникнення острова, знищення минувшини, занастало не Матюру, а живих.

Фільм *Прощання* — відмінний від популярних фільмів на Заході, повних дії, еротики, напруження. Він більше наближений до таких фільмів як *Сьомий вуаль* Інгмара Бергмана. Це фільм ідей. Деякі кадри фільму укладені, наче табльо, як це вміло робив Довженко в своїх мовчазних фільмах і що такі властиві фільмам Параджанова. В інших кадрах фільму око камери дивиться не холодно, з відчуженням спостерігаючи картини, а суб'єктивно, інтимно, бачить світ по-своєму. Такою є сцена молитви бабусі в лісі, де вона молиться до сонця, до землі, до природи, цілковито в пантеїстичній вірі, що Бог є все і все є Бог. Такою є сцена літньої бакханалії, де по довгій тяжкій праці селяни, як Сізіф за каменем, збігають в долину до води, в екстазі радості життя й у відпруженні від біди та скорбот, зливаючися в одне з елементами природи. Опісля у фільмі, без будь-яких питань про це з боку акторів, глядачеві спонтанно спадає на думку, коли дивитися на новий сирій уклад життя переселенців у бетоні, — чи це справді прогрес у напрямі до кращого?

Тяжко сказати, наскільки близько та вірно до задуму Лариси Шепітько зреалізовано цей фільм, але, судячи за її попередніми фільмами, *Прощання* виглядає природним розвитком в процесі її мистецького формування. Два роки тому, в лютому 1985 р., в цьому ж Чикагському інституті мистецтва влаштовано фестиваль фільмів українських режисерів Олександра Довженка та Лариси Шепітько. Фільми режисерки включали *Спеку* (1963), *Крила* (1966), *Ти і я* (1971) та *Піднесення* (1977). У фільмі *Спека*, базованому на

оповіданні киргизького письменника Ченгіза Айтматова, який вона режисерувала, коли їй було тільки 22 роки, вона, подібно до *Прошання*, порушує тему модернізації і так само підкреслює відмінність світосприймання людей місцевих від приїжджих, наставлених владою.

Цю тему модернізації та відсталости Лариса Шепітько порушує і в своєму фільмі *Крила*, де головну ролю грає жінка, яка під час Другої світової війни і своєї молодости була попереду, в авангарді, була бойовим пілотом. Її світогляд формувався в час, коли обставини вимагали посвяти та відречення. Двадцять років пізніше нове покоління має інакші ідеали. В їхніх очах вона вже — не герой дня. Її ідеологія колективності їм не підходить, так як і їхній індивідуалізм не сприйнятливий для неї. Літак, в якому вона колись буяла під хмарами, сьогодні став пережитком, застарілою непридатною машиною. Але ця машина — це її крила.

У фільмі радше натяками вказує режисер на те, що тут ідеться не так про модернізацію чи прогрес, і не про непорозуміння між генераціями, хоч обидві теми заторкнута, а скоріше про засадниче людське питання, що значить бути людиною, що значить бути собою.

Цю тему шукання свого я Лариса Шепітько глибше, утонченіше розвиває у фільмі *Ти і я*. В суспільстві, в якому все вияснено та визначено, небезпечно ставити питання: "а яке значення все це має?". Яке значення має моя праця, моє ставлення до інших, який сенс мого індивідуального життя? Коли офіційні відповіді не задовольняють, людина сама починає шукати їх. Так сталося з молодим науковцем Петром. Та коли пошукування Петра, героя фільму *Ти і я*, були порівняно в безпечному контексті, його життя ніколи не було zagrożене, хібащо його кар'єра та подружжя, в фільмі *Піднесення* (Воздвижение), базованому на оповіданні Василя Бикова, білоруського письменника в неласці партії, і сувора сибірська природа, і нелюдські умови під час війни, примушують людину поставити собі це питання, — "який сенс мого життя?", — перед лицем смерті.

Фільм *Піднесення*, який репрезентував на фестивалі українську республіку, має сильний релігійний ґрунт, особливо остання сцена, коли німці ведуть Сотнікова на страту, і образи — дорога на гору, шибениці, мов хрести на горі. Люди обабіч дороги, які мовчазно приглядаються до людини, призначеної до страти, очевидно, представляють Голготу, як останнє випробування людського духу. За цей фільм Лариса Шепітько одержала першу нагороду на Берлінському кінофестивалі.

Мистецький розвиток Лариси Шепітько наявний, коли зробити перегляд її фільмів, починаючи від *Спеки* з 1963 р. на протязі

шістнадцяти років (разом п'ять фільмів) до *Прощання*, який треба вважати таки її фільмом, попри те, що саме фільмування проходило під наглядом Клімова. Її вміння передати думку чи ідею візуально з кожним фільмом стає витонченішим, але саме наставлення, що образи передають думку, а не існують задля самих себе, не міняється. *Прощання*, яке іронічно стало її особистим прощальним фільмом, вповні дає глядачеві уяву, до яких вершин міг би сягнути її талант, коли б вона мала повну свободу його розвивати і коли б життя не скінчилося в сорок років.

КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ СЕРЕД РАДЯНСЬКИХ МАРКСИСТІВ (II)

Люїс С. Фоср

Обговорюючи питання більшої свободи, вони висловлювалися з незабутньою простотою. Один студент античних мов сказав: "В нашій країні кожний має два обличчя, одно справжнє, друге офіційне". Вони гордились тим, що публічне читання поезій притягало п'ятнадцятитисячну масу народу. Вони хотіли знати все про американських "бітників", про їхню антиорганізаційну та протистаблішментську настанову. Декотрі з ними відчували чітку спорідненість. Їх також дуже цікавило почути про цілонічні студентські протести проти відновлених совстами ядерних випробовувань і про поширювання студентських журналів. Їхнє бажання мати хоча б єдиний студентський журнал було очевидне. Їхнє незнання деталей міжнародних політичних дебатів було приголомшливе. Вони нічого не знали про американські аргументи про потребу інспекцій підземних ядерних вибухів. Вони сказали, що ніхто ніколи не говорив їм про посилення радянських військ на Кубу, а дізналися шойно тоді, коли ті війська відтягнули. Один із них сказав:

"Це було подібне до грабіжника, який оголошує про свою відданість чеснотам, ховаючись із своїми грабіжницькими інструментами".

В тому малому гуртку я відчув, що "технократичні" ліберали виявляли тенденцію схилитися до поглядів наукових реалістів. Декотрі з них, що були зацікавлені в науці економічного планування з аналізом вкладів і коефіцієнтом продукції, так і висловлювалися. З другого боку "ліберальні комуністи", як виглядало, були схильні радше до екзистенціального формулювання; але такі судження мусять бути надзвичайно прелімінарні. Але найбільше вражало мене те, що навіть в такому інтелігентному гуртку майже зникла здібність думання категоріями політичних альтернатив і конкретних реформ. Органи незалежної політичної думки атрофовані в Радянському Союзі через вимушене невживання. Мені раптом спало на думку, що найзначущою і найпрактичнішою реформою в Радянському Союзі сьогодні було б таке зовсім просте нововведення: зачати публікувати в пресі про розбіжності в поглядах в Централь-

Закінчення з попереднього числа.

ному Комітеті (ЦК), або почати регулярно оприлюднювати протоколи ЦК на взірць наших конгресових. Тоді звичка політичної дискусії могла б відродитися серед громадян, і вони починали б повніше звільнятися від свого сталінського заціпення.

Пізньої весни цей гурток перестав сходитися. Почали побоюватися, і деякі особи вважали, що можливо краще було б почекати і побачити, які новаторства впровадить найближчий ідеологічний пленум. Під кінець травня я зустрів декого з них у Ленінській бібліотеці. Вони були дуже занепокоєні. Сказали мені, що агенти державної безпеки заарештували 15 осіб іншого гуртка, який найбільше уваги присвячував свободі мистецтва. Їх довго переслухували й їхні справи передали університетові для дальшої акції. Парторганізація Московського університету виключила з університету шістьох студентів, між якими чотири були з природничих факультетів. Студентам, крім інших речей, закидали податливість на "чужоземні" впливи. Мене запевнили, що я ніколи не зустрічався з покараними, проте, всі ми вважали за доцільне перестати зустрічатися.

Молодше покоління радянських мислителів домагається понад усе покінчити з етичними та соціологічними проблемами "культу особи". Вони почувають себе вільними від провини, яка переслідує старшу генерацію, що була майже без винятку причетна різною мірою до злочинів Сталіна. Старші люди хотіли б задавити цю проблему, зробити з неї "непроблему".* Молодше покоління спостерігає замішання і ухилення старших від відповідальності. Саме навколо цієї проблеми визначатиметься майбутнє радянської думки. Успішна розв'язка буде відродженням радянської думки в міру того, як тягар провини звільнить людські уми. Поразка означатиме відновлення почуття провини серед молодших людей і повторний період заціпеніння.

Проблема культу особи фактично переслідує радянські суспільні дисципліни, і серед них і філософію. Ціна репресії тієї проблеми — це знищення в ній широти. Я питав майже кожного з тих 150 науковців, з якими я мав інтерв'ю, чи не турбують їх якоюсь мірою ті соціологічні чи філософські проблеми, що випливають з феномену культу. Найчастішою була відповідь: "Це не моя проблема". Молодий член редакційної колегії журналу *Вопросы философии*, наприклад, знає все про відчуження в буржуазному суспільстві й може докладно говорити про те, як Джаспрес і Фройд показують банкрутство свого суспільства, але коли я попросив його дати мені своє пояснення сталінської доби, він

* Lewis S. Feuer, "Problems and Unproblems in Soviet Social Theory", «Slavic Review», т. XXIII (1964), стор. 117-124.

сховався за фразу: "Я не спеціаліст в тій ділянці". Викладач Інституту міжнародних взаємин старається виконувати свою роботу, перечитуючи критичні праці про Америку, написані американцями, і переписуючи їх за стереотипами занепаду капіталістичного суспільства. Він також є віртуозом у зображенні здогадного відчуження звичайної людини в західному суспільстві, але якщо його запитати про сталінську добу і про сучасне радянське відчуження, він від першого питання викрутиться елейною фразою, як погано, як гідно жалю те, що сталося тоді, після чого жваво почне фальшивий опис всевдоволеного радянського громадянства.

Друга найчастіша відповідь по втечі до свого фаху, яку я діставав, полягала в тому, що пояснення культу особи добре відоме, оскільки воно було засноване на помилках Сталіна. Як часто я чув оцю фразу про "помилки" Сталіна для самовиправдання! Що це значить, "помилка"?

Дитина розв'язує арифметичну задачу дома. Вона хотіла розв'язати проблему, але її вправність з цифрами ще незадовільна. Або, скажімо, дитина робить правописну помилку. Особа, що робить помилку, виправдується добрими мотивами; помилка є нагадуванням про людську схильність до помилок; вона не виводиться із злих мотивів. Тож саме вживання слова "помилка" підказує, що Сталін старався робити добро. Вживання цього слова є частиною постійного замовчування в Радянському Союзі фактів про сталінізм. Один радянський соціолог у Тбілісі широко сказав, що коли щось неприємне стається, ми воліємо не говорити про це. І це є, власне, причина того, що там оминають дискусію про причини сталінізму. Я відповів, що в Америці економічна криза була неприємною, але ми обговорюємо й аналізуємо її причини. Справа, очевидно, в тому, що відчувається страшенна провина за сталінізм. Багато людей було причетними до проведення сталінського курсу, і тому, власне, феномен замовчується, скидаючи всю власну гниль на Сталіна, як єдино відповідального й послабляючи це м'яким, звільненим від емоцій словом "помилки". Жаден американець не почував себе винним за прихід економічної кризи, а тому й ніхто не жажався аналізувати її причин. Постійне використання "помилки" для вияснення викривлень усієї доби свідчить про те, що ментальність тієї доби і далі снує. Це ж бо є проявом безсердечності, коли за допомогою того самого слова рівняється винищення мільйонів людей з дитячою орфографічною помилкою.

Радянські філософи й соціологи побоюються, що існують проблеми, шира розв'язка яких могла б потрясти фундамент їхньої теоретичної структури. Бо культ зводить радянську ідеологію віч-на-віч з тим, що можна б назвати "великою супереч-

ністю". З одного боку, радянський ідеолог може пробувати залишатися вірним історичному матеріалізму та пояснювати сталінську надбудову в рамках основних економічних підвалин; в цьому випадку він опиняється критиком радянської соціальної системи, бо мусить визнати, що сталінський тоталітаризм потенційно можливий у радянській економіці. З другого боку, він може приписати явище культу вислідів параноїдної особистості Сталіна, його комплексів переслідування, його страхові, його іраціональності. В тому випадку він приписав би важливість історичній ролі індивіда, а це переходить межі дозволеного в марксизмі, бо тоді він пояснював би весь комплекс доби впливом однієї людини. Щобільше, роблячи так, радянський ідеолог відкривав би двері для застосування психоаналітичних концепцій для зрозуміння особистої іраціональності Сталіна, як також і його суспільства; він став би Фройдістом проти власної волі. Крім того, висувалися б такі бентежні проблеми як фактори, які робили комуністичну партію такою садистсько-масохістичною, що вона була готова співдіяти й прославляти сталінську владу весь той час. Всякого роду посередні теоретичні позиції можливі, але кожна посередня позиція заторкувала б домішку сприйнятливості тоталітарних потенцій у радянській системі та вирішувальну роль підсвідомих, іраціональних фройдівських факторів в історії. В конфронтації з такою дилемою радянські соціологи воліють покласти під сукно навіть свої приватні дослідження про явища культу. Вони бояться, щоб факти не завели їх у ересь. Я зустрів тільки одного науковця, який був готовий поставити це питання. Це була людина середнього віку, засуджена в сталінські часи на чотири роки в'язничного ізолятора. Йому закинули, нібито він висловився, що Сталін був жорстокою людиною. Я довідався про його існування тільки шляхом упертих розпитувань в Інституті філософії про імена соціологів, яких дійсно було запроторено до сталінських таборів і тюрем. Як звичайно, персонал інституту вдавав із себе незнайка в таких речах. Коли ж ми зустрілися, я поставив перед ним питання: як би він підійшов до пояснення періоду культу? Подумавши хвилину, він вимовив майже з пристрасним наголосом:

"Щоб пояснити культ, ми мусіли б звернутися до всіх категорій Фрейда".

Він також дав мені дозвіл згадувати його ім'я.

Але мало хто з науковців-соціологів досі мали відвагу окреслити таким способом найголовнішу проблему свого суспільства. Радянські соціологи ще й далі ухиляються від поважних студій Фрейда. Вони твердять, що студіювання "суб'єктивних" мотивів марне. Одного разу я поставив питання: чи мотиви інтели-

гентів у соціалістичному русі були ті, що їм приписано Комуністичним маніфестом? Мені відповіли, що це помилковий підхід, "бо на тому рівні постає антиномія між етичними та матеріальними мотивами. До проблеми треба підходити об'єктивно", — було мені сказано. Треба досліджувати закони розвитку, які визначають зміну в поглядах інтелігентів без посилення на суб'єктивні мотиви, які, на їхню думку, зумовили їх.

Це придушення "суб'єктивного", мабуть, і є найголовнішою причиною антагоністичного ставлення до Фройда в Радянському Союзі, бо радянський режим хоче, щоб люди сприймали всяку пропаганду на рівні очевидних істин і ніколи не дошуквалися прихованого значення. Психоаналіза загрожує офіційному обличчю прихованим справжнім обличчям.

Таким чином радянський режим робить справді неможливим на всій території країни читати Фройда. В бібліотеці Ташкентського державного університету не було книжок Фройда; натомість була там полемічна праця проти нього американського марксиста, а друга — примірник другорядного підручника. Фройда не друковано вже довгі роки. Можна зустріти молодих студентів, які зберігають, як скарб, пошматовані видання Фройдових писань. Студент, що не перестає домагатися тих книжок, наражується на ризико допитів бюрою ідеологічного контролю. Це трапилось незадовго до мого від'їзду з одним студентом, який був невтомним читачем Шопенгауера. Від нього вимагали пояснення, чому він це робить, не зважаючи на те, що він має доступ замість цього до деяких добрих марксистських спростувань цього філософа песимізму.

Інший студент, якого я зустрів у Ташкенті, був надзвичайно зацікавлений у студіюванні Фройда. Я запитав його, як він довідався про нього. Він відповів, що читав статтю в журналі *Иностранная литература* з нападом на Фройда, але сам він відчув більшу симпатію до ідей Фройда, ніж до догм нападника.

Є й кілька філософів і психологів передсталінського покоління, які, волею-неволею, передають своїм студентам ліберальніший дух.

Професор В. Асмус, поважний історик філософії, який виголосив надгробну промову на похоронах Бориса Пастернака, читав твори Фройда, коли ще був студентом. Професор А. Лурія пригадує перед своїми студентами, як він 40 років тому, коли він був ще молодію людиною в Казані, організував Казанський психологічний гурток. Він написав до Фройда і той негайно вислав йому всі свої твори. Лурія критично наставлений до методи Фройда, але студенти заздять тій свободі "ідеологічного співіснування", про яке вони знають тільки з чуток.

Бюрократи інституту, звичайно, не люблять, коли пригадувати

їм про затаювання праць Фрейда. Г. Осипов, голова відділу "Конкретних досліджень праці та існування" (це радянська парафраза, щоб уникнути буржуазного терміну "соціологія") гнівно нарікав, що вони переклали більше американських соціологічних праць, ніж ми їхніх. При тому, він вийняв із шухляди свого письменового стола примірник есеїв Клюкгона. Я відповів, що переклад радянських соціологічних творів був би доцільний, якби знайшлося щось доброго. Одначе соціологічні дослідники інституту не могли подати назви однієї праці, яку вони вважали б видатною. Я сам не міг би назвати визначного радянського соціолога після Бухаріна, але його *Історія матеріалізму* була доступна в англійському перекладі. Я поцікавився, чи дозволять розповсюдження спільної праці Клюкгона та інших авторів *Як діє радянська система* в парі з його есеями. Осипов почав нарікати, що американські книжки задорогі. Не сумніваюся, відповів я, що США дуже радо відкрило б американську книгарню в Москві, подібну до радянської в Нью-Йорку.

Враховуючи урядовий антагонізм до "ідеологічного співіснування", радянські науковці опинилися в становищі, в якому їхня свобода не переходить за межі позичення метод американської соціології; вони й надалі мусять остерігатися західних теоретичних ідей. Вони можуть студіювати статистичні та обслідувальні методи і методологічні внески Лазарсфельда. Їм навіть дозволено читати Мертон та Парсонса безкарно. На "середні теорії" Мертона вони дивляться з певним почуттям поблажливості, як на щось, що не є справжньою альтернативою до їхньої головної теорії, тоді, коли Парсонс, поминувши його неясності, не висуває концепцій, які зрушили б критику в Радянському Союзі. І коли й можна про щось говорити в цьому випадку, радше про співзвучність його ідей з репрезентантами "статус кво". Інша справа з Фрейдом чи Мікельсом (Michels). Їхні аналітичні ідеї розгорнули б критику, яка заторкнула б усі інтелектуальні самопридушення в радянському суспільстві. Коли б радянський режим наважився послабити заборону ідеологічного співіснування, подув вітру кризь його задушливу систему вичистив би її від безлічі лєнінського павутиння.

Інтелігентська кляса сама поділена в своїх поглядах на інтелектуальну свободу. Більша частина пересічних верств в ешельонах середньої кляси опирається ідеологічному співіснуванню; "надпересічні" (що так скажемо), передові інтелектуали, хоч і в незначній кількості, але мають вплив на ідеалістичну молодь. В бюрократичній системі пересічність має велику перевагу в пристосуванстві та в покорі. Тільки в галузі фізичних наук, де конкуренція з Заходом набрала величезного значення для режиму,

дозволено понадпересічним елементам просуватися вперед. В інших випадках, де бюрократична влада переважає, розпаношується пересічність. Коли Дойчер говорить про поступовий ріст вільної думки в наслідок ширення освіти, він виминає соціологічне значення взаємовпливів у цілості між різними типами інтелігенції в бюрократичній системі, починаючи від надпересічних, до пересічних і нижчепересічних. Томаси, Окками і Раджери-Бекони ніколи не ставали папами римськими, і подібно в Радянському Союзі пересічність загортається в мантию опозиції проти ідеологічного співжиття як засіб для просування понад непересічних, тобто передових науковців.

Під кінець березня я мав рідкісну нагоду прочитати лекцію в інституті на тему філософічного значення ідей Фройда і спостерігати на власну руку страх ідеологів перед психоаналітичними концепціями. Після урядових промов проти ідеологічного співіснування якийсь час здавалося, що не покличуть мене читати лекції. Але після кількох відстрочок мене попросили виступити перед дослідниками інституту на названу тему. Секція психології також була зацікавлена темою доповіді. Коли я закінчив говорити, голова Мшвенієрадзе запитав мене, чи психоаналітичну методу можна застосувати до Гітлера. Я відповів, що цю методу можна було б застосувати з метою наукового розуміння Гітлера, але в багатьох випадках розвиток хвороби знаходиться поза лікувальними межами. На це він відповів, що це доказує слабкість психоаналітичної методи, і що метода діалектичного матеріалізму сильніша.

Зате змістовніші запити надходили від інших, як можливість ужиття психоаналізи для розуміння філософії та характеру Ніцше, чи про обсяг стосування психоаналізи для пояснення соліпсистичної ментальності. Врешті, згідно зі звичаєм у таких післялекційних дискусіях, Мшвенієрадзе виступив з офіційним спростуванням. Воно охопило широкий діапазон, — від методологічних і філософських пунктів, аж до цілковитого заперечення на політичному ґрунті. Спочатку він зауважив, що психоаналізу можна пристосувати до всіх філософій, включно з діалектичним матеріалізмом. Він сказав, що йому більше подобається принцип перевірки ніж психоаналітична метода, але перший принцип не треба вважати єдино правильним. Він відкинув моє взаємопов'язання різних філософій з різними емоціональними поглядами. "Який філософ, — запитав він, — будь-коли каже: воно є справжнє, бо воно є добре?" Він заперечив, що Ленін колись то мав сказати, що соліпсизм не можна спростувати. І врешті: "Діалектичний матеріалізм виправдав себе всесвітньою історичною практикою, своїми перемогами в усьому світі. Коли б ви не

були ознайомлені з діалектичним матеріалізмом, ваше стосування психоаналітичної теорії мало б якийсь виправдання. Але оскільки ми маємо діалектичний матеріалізм, що дає результати, для чого морочитися з психоаналізою?"

Тон зборів змінився після проголошення офіційної лінії секретарем інституту. Пролунали заперечення, що психоаналітична метода не є поважною, що їй бракує критерію правди. Хтось сказав, що багато людей в тій залі мають різну психологічну підготову, але всі вони — діалектичні матеріалісти. Інший доказував, що психоаналіза веде до іраціоналізму та індивідуалізму і що залишає соціальні фактори десь у малому кутку та не має пояснення для суспільної свідомости. Спеціаліст із суспільної психології заявив, що суспільство — це організм, а не сума індивідів і тому індивідуально-психологічний підхід не відповідає спробі віднайти соціологічні закони.

Викликавши явну приголомшеність у Мшвенісрадзе, самітній молодий філософ Московського університету, що не був науковцем, відважився говорити в обороні можливо обмеженої корисности для психоаналітичної методи. Він сказав: "Візьмімо групу людей однакового соціально-економічного становища. Вони застановляються над проблемою: «чи можуть машини думати?» Деякі кажуть — так, інші кажуть — ні. Признаймо, що психоаналіза може сказати нам, чи відповідають вони на підставі знання, чи з психоаналітичних міркувань".

Голова висловив йому догану за його спосіб ставлення проблеми і що дивно, ще й частинно англійською мовою.

Я пробував відповісти на всі ті заперечення, починаючи від важливих методологічних питань і кінчаючи звичайною демагогією. Психоаналітична метода, говорив я, не є шось для протиставлення перевірки, а радше є якраз способом використання важливих доказів, що раніше було занедбане. Коли б перевірочний підхід пояснювати вузько для виключення психологічних фактів, це затримало б дальший розвиток і перевірку узагальнень: "верифікацію" можна "догматизувати", як також "соліпсизувати" та "бігейвіризувати". Передовсім, я старався розглянути питання двозначности "практики".

"Чиєї практики? Практики здорової людини чи того божевільного, який ніколи не похитнеться в своїй практиці від переконання, що він Наполеон?"

Я пробував якось донести думку, що вже час для радянських марксистів поглянути на себе, як на людей, які можливо обманюють себе своїм фразерством. Неминуче, сказав я, що унікальні відмінності особистостей будуть намагатися висловити себе філософічно навіть супроти зрівноважувальної присутности

спільної ідеології. Це — закон вільного змагу інтелекту, закон життя у філософії.

Минуло майже чотири години. Є в звичаї на радянський філософських зборах виносити рішення, доходити до висновків і стверджень устами передсідника. Мшвенієрадзе кинув оком в аудиторію, шукаючи піддержки, але було цілком ясно, що піддержки не було. Він сказав, що хотів винести рішення чогось більшого, ніж обміну думок і вияснення розбіжностей у поглядах, але, врешті, він закрив сходи. Можливо, це були перші радянські філософські сходи, що не ухвалили рішень.

При кожній першій зустрічі, чи то в Москві, чи Ташкенті, чи в Ленінграді, звичайно зібраний персонал інституту намагався перевірити мою здатність витримати політичний наступ. Радянські філософські бюрократи, під оглядом залишків своїх сталінських поглядів, вважають себе в праві мати подвійні стандарти до політичних міркувань. Вони присвоюють собі привілей ставити політичні питання, чого чужинцеві не можна. Коли я звернув увагу на це і заявив, що готовий прийняти виклик під умовою, що вони візьмуть на себе відповідальність за пропозицію політичної дискусії, вони велично заявили, що марксист не відділяють політику від філософії. Коли ж, одначе, переконалися, що я не новачок в цих справах, а дискусія заторкувала клопітливі питання, починалися закиди, що я більше звертаю уваги на політику, ніж на філософію чи соціологію. Крім того, я відкрив, що фактичне невігластво їхніх адміністративних авторитетів у тих питаннях було безмірне.

Першого ж дня в Московському інституті філософії бюрократи інституту почали критикувати американський уряд за "переслідування" комуністичної партії. Я відповів, що основне питання в тій справі було чи підпільна політична партія повинна мати місце в демократичному суспільстві. Ленін, говорив я, зробив велику помилку, наполягаючи на тому, щоб прийняття до Комуністичного Інтернаціоналу кожної партії, включно з тими, що діють в демократичних країнах, узалежнити від підпільного характеру їхнього партійного апарату. Можливо, такі засоби були виправдані за умов царського режиму, але вони не мають місця в демократії; історія ж показує, що жадне демократичне суспільство остаточно не дозволить на існування секретного товариства, будь то єзуїти, масони чи прихильники комунізму. Спочатку декілька старших радянських ідеологів заперечували, що Ленін будь-коли наклав такі передумови на комуністичні партії, але коли я послався специфічно на третю умову участі в Комуністичному Інтернаціоналі, вони перестали заперечувати. Вони говорили мені, що інші американські професори, які відвідували їх, на відміну від мене, поділяли їхні погляди про переслідування комуністів.

Секретар інституту Мшвенієрадзе сказав мені, що працює над дослідженням антикомунізму як ідеології. Виявилось, що він знав дещо з американської популярної літератури про комунізм, але нічого з наукової літератури в тій галузі. Історія американського комунізму в варіанті Дрейпера, Гув (Howe), Козера і Глязера була йому невідома. Я намовляв його перечитати ті праці, і він записав собі мої рекомендації. Наша дискусія про ролі комуністичної партії в Америці як апологета Сталіна, довела до обміну думок в питанні сталінських злочинів. Голова секції буржуазної філософії пані Модринська сказала, що радянські люди не знали про них. Я відповів: "Чи не тому, що ви не маєте свободи критики, бо ви є однопартійною державою із всеціло контрольованою пресою?" Вона відповіла, що героїзм, який радянські люди показали, воюючи з німцями, доказує, що їхня система була демократична навіть за Сталіна. Я відповів, що російський народ воював героїчно в 1912 р. проти французів і що німці воювали до кінця за Гітлера, але це не був доказ на те, що царське або нацистське суспільство були демократичними. Пані Модринська обурилася, почувши це і сказала, що я ображаю радянських людей, ставлячи їх на рівні з німцями. На що я відповів, що я був би останньою особою в світі, яка мала б сентиментальні почування до нацистів. Це тільки мої логічні аргументи про докази, потрібні, щоб показати, що суспільство є демократичне.

Після того я читав есей секретаря про антикомунізм і зауважив йому ще раз, що в його розгляді цього питання фігурували популярні письменники, завзяті прихильники, а не поважні науковці в цій галузі. В жадному аргументі не взяв він до уваги найважливіший аспект, а саме — розчарування Сталіном серед американських інтелігентів як фактор в антикомунізмі: їхній досвід комуністичної брехні, московські судові процеси, договір з Гітлером, сталінське джерело холодної війни. Я також сказав, що того, хто побачив умови радянського життя, його статистика росту аж ніяк не може вразити. Японія може претендувати на вищий коефіцієнт росту, але всі ці коефіцієнти треба розцінювати під кутом релятивного рівня економічного розвитку.

Після того секретар дозволив собі погніватися:

Ви, американці, аристократи, — говорив він з притиском. Ви отримали нову землю, в той час як ми не мали нічого. Ви принесли свою цивілізацію з Європи. Уявіть собі, що ви мусіли б її творити з індіян. Так, ви маєте телевізори, але вам бракує перспективи, бракує здібностей для мобілізації людей. Я б радше студював логіку, критикував би Блека, Тарського, Адюкевіча, але почував, що мушу написати цей есей. В

Америці на кожні п'ять книжок з логіки ви маєте п'ятсот книжок проти комунізму. Я не міг мовчати. Я відклав свої праці про логіку, і я вірю в те, що написав. Ніхто не примушував мене. Тут немає фонду Рокфеллера, ні Форда, щоб казати мені, про що писати. Багато американських письменників — це брехуни, які ніколи не побували тут, які не студіювали марксизму-ленінізму. В нашій ідеології немає такого, щоб накидати іншим людям революцію. Комунізм — єдина теорія і практика, що дає справжню волю і відкидає всяке відчуження від праці. Буржуазні соціологи годуються на ранніх писаннях Маркса, як мухи на меді, стараючися знайти суперечності. Вони говорять, що існує відчуження в радянському суспільстві. Дайте нам спокій, будуйте своє суспільство без хизування. Наша ідеологія є нашою ідеологією, але ви критикуєте нас увесь час.

З психологічного погляду це був подиву гідний спектакль. Як дивний критерій оцінки суспільства він вибрав релятивну здібність режиму "мобілізувати" людей. Він вимовив те слово з якимсь жестом механіка, що вправно орудує своїм матеріалом, закручуючи гайку. Для чого, дивувався я, хтось хотів би мобілізувати людей і тримати їх постійно в мобілізованому стані? Цей садистський компонент в радянській адміністраторській ідеології виглядав вимовним в його висловах і жестах. Він заявляв, що покинув спокійну працю в ділянці філософії й логіки, підкоряючися моральному імперативові заатакувати антикомунізм. Властиво, він писав на тему, яка найбільше підходить ідеологічним потребам радянської бюрократії і дає йому чудову перспективу успішного просування по драбині академічного та політичного апарату. Його писання проти антикомунізму ледве чи можна назвати філософічним чи соціологічним дослідом; це радше пропагандивна діятриба. Коли він прибрав тон ображеної людини, що тільки прагне йти своєю власною стежкою — "дайте нам спокій, будуйте ваше суспільство без хизування" — лицемірство було явне. Бож очевидною дійсністю є безупинна радянська критика західньої цивілізації і нескінченне хизування в кожному денних промовах і газетах. Все це мало іраціональний присмак звернення на когось іншого того, що людина наробила сама.

Під час того, як секретар ляв Захід, я не міг не помітити того напруження, яке наклала на нього кар'єра бюрократа від науки. Його обличчя в такі моменти сіпалося так несамовито, що я майже відчував, що повинен перервати дискусію. В ньому ніби зживалося два характери й обидва остаточно нескристалізовані: ширий грузинський студент і нова людина з московського ешельону. Майбутній ієрарх переміг у фінальному змаганні аж до заперечення свого грузинського минулого. В Грузії вчителя,

якого секретар дуже обожнював, Церетелі, переслідувано в період культу особи. Коли я запитав секретаря про це, він відповів, як справжній бюрократ: він не знав нічого про це. Не студіювати несправедливостей під советами, навіть коли заторкнuto улюбленого вчителя, є нормою для майбутнього ієрарха: антикомунізм був набагато кориснішим.

Тим часом Мшвенісрадзе перейшов до оборони промови Хрущова проти абстрактного мистецтва:

Завданням мистецтва не є робити життя неестетичним. Я студіював абстрактність. Це не є мистецтво. Люди, в загальному, сердиті на абстракціоністів. В Америці вільна рекляма, і у висліді з поганого можна зробити добре. Тут ми не маємо протинародних вольностей. Ті, що накидаються на Центральний Комітет, верзуть нісенітниці, кажучи: "Дайте талановитим людям сказати те, що вони бажають". Вони не мобілізують, а демобілізують людей. Коли абстракціоністи малюють жінку, це не жінка. Якби жінки були такі, я не був би жонатий, ані ви не були б. Ненавиджу таке мистецтво, бо люблю людей.

Це був типовий аргумент бюрократів від науки, яких я зустрів. Найкраще визначення цього явища — це синтеза антиінтелектуального наставлення народника з його протилежністю: елітистським недовір'ям до здібности людей приймати раціональні рішення для самих себе. Ми могли б назвати це ідеологією народницької бюрократії.

Моя остання розмова в Інституті філософії викликала спалах народницько-бюрократичних обвинувачень з боку директора. З уваги на те, що мої подорожі по Радянському Союзі кінчалися, мене попросили востаннє виступити з доповіддю про мої враження, про їхню філософію та соціологію, але я не мав охоти цього робити. Я пояснював адміністраторові інституту, що коли б я виступив із доповіддю, багато з того, що я мусів би сказати було б неприємне, а тому було б, може, найкраще такий виступ оминати. Він сказав, що вони вважають мене за приятеля, і що в минулому інститут уже слухав виступи американців під час їхніх відвідин, і він назвав їхні імена. Названі імена, одначе, з одним тільки винятком, були прізвищами тих американських комуністів і поплентачів, які, на мою думку, напевно говорили своїм господарям те, що останні хотіли почути. Винятком був професор соціології, перебування якого в країні було надто коротке, щоб добре ознайомитися з тим, що тут діється.

Проте, адміністратор наполягав на тому, що це була б вартісна okazія, особливо для аудиторії, що складатиметься з молодих дослідників, з якими я мав особисті розмови по кілька

разів. Одначе, дотичного дня, хоч молоді дослідники були присутні, дискусію монополізували старші ідеологи, які ніколи або тільки зрідка брали участь у наших попередніх сходах.

Отже зустріч почалася. Я сказав, що радянська наукова думка опинилася на роздоріжжі; її стан можна б найкраще окреслити назвою турґенєвського роману *Напередодні*. Я запропонував ставити питання, на які я не мав відповіді і до яких я не знаю як би поставився, коли б був на їхньому місці. Але я розмовляв з науковцями і студентами в інститутах і університетах в рамках діялогів-інтерв'ю, що й є найстарішою філософською методою в світі, і тепер спробую порівняти їхні соціологічні студії з дослідженнями в Америці.

На мою думку, радянські суспільні науки не впоралися зі своїм завданням у чотирьох важливих питаннях. Поперше, не досліджено конфлікту між поколіннями. В Америці кілька студій розробляють питання студентських рухів. В Радянському Союзі заперечували, що існує будь-яке непорозуміння між поколіннями. Проте, під час своїх подорожей я знайшов достатньо доказів на такий конфлікт. В Ленінградському університеті на відкритих зборах місцевої партійної організації при філософському факультеті студенти критикували й висміювали виправдання редактора журналу *Нєва*, яке той представив у спробі захисту нової лінії партії проти абстрактного мистецтва. Нещодавно сталися події в Московському університеті, в суть яких я не буду входити. Ні один радянський соціолог не виявив охоти студіювати феномен цього конфлікту.

Подруге, я не знайшов ні однієї статті чи книжки на тему антисемітизму. Заперечується існування антисемітизму в Радянському Союзі, але коли я відвідував синагоги в чотирьох радянських містах, мені всюди говорили, що жиди живуть під страхом. Я не міг би сказати, наскільки антисемітизм тут поширений; це предмет детальних дослідів. Тож таке питання, як, чому наступило відродження антисемітизму, належало б вивчити на науковому рівні. В Америці, додав я, де, за моїм переконанням, багато менше антисемітизму, ніж у Радянському Союзі, цю проблему, одначе, вивчали досконало. В Каліфорнійському університеті витрачено кілька сотень тисяч на такі досліди. (Переповідження змісту суперечки, яку розпочав зі мною голова, назвавши мене "агентом холодної війни", забрало б забагато часу, а було ще й більше пристрасних проміжних епізодів).

Далі я говорив про брак будь-якої статті чи книжки з аналізою культу особи. В Америці, казав я, ми присвячуємо багато часу на соціологічне дослідження теми політичного керівництва. Проте, у Радянському Союзі, хоч очевидно відомо все про расові проблеми

в Бірмінгемі та про імперіялізм у Азії та Африці, ні однієї наукової студії не спромоглися опрацювати про найважливіший сучасний феномен політичної соціології в своїй власній країні. Я сказав, що, говорячи про наукову аналізу, я не мав на думці їхнього повторювання хрущовської фрази про "помилки" Сталіна. Я також міг читати ці промови. Я мав на думці соціологічну аналізу: скільки було жертв річно? З яких суспільних верств вони походили? Як розрізнялися обвинувачення? Хто доносив? Чи мали доношки користь із того? Треба, сказав я, також студіювати, що сталося з дітьми тих, кого запроторювали до сталінських концтаборів. Коли мало місце знищення й катування мільйонів людей, говорити про це як про "помилки" не є соціологічною аналізою. Я перепитав понад 150 соціологів і філософів, чи хтось із них студіював культ особи, і відповідь без винятку була одна й та сама: "Це не моя проблема". Мені сказали, що історики Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС готували видання документів про період культу. Я ходив до інституту, щоб дістати підтвердження цієї інформації, і говорив із секретарем. Він виразно відповів на це, що вони не мають будь-яких плянів на таке видання. Маркс, сказав я, ніколи не приховував би таких документів.*

Після цього я пробував розглянути соціологічні дослідження радянської масової культури. Я сказав, що хоч у Радянському Союзі критикують американську культуру, не вивчають своєї власної культури, як це роблять американці в себе дома. В них немає студії про наявність притягальної сили американського джазу для радянської молоді (тут хтось перебив мене, сказавши, що вони мають інші завдання до здійснення).

Продовжуючи, я говорив, що вони не студіюють суспільних наслідків пов'язування свого морального виховання до історичних моделей: образ Леніна як мисливця в крамниці вогнепальної зброї; Ленін під час гри в шахи за шаховий клуб; Ленін з дітьми, де він говорить їм: "Вчіться, вчіться і вчіться" — представляючи характер Маркса як взірць для родинного співжиття. Після цього, відповідаючи на поставлене мені питання, я сказав, що листи Елеонори, дочки Маркса, яка наклала на себе руки, показують, що в родині Маркса було глибоко закорінене нещастя, і що одним із факторів цього невідрадного родинного життя було, правдоподібно, народження незаконного сина Маркса від хатньої служниці Гелени Демут. Я сказав, що по дорозі в Москву я відвідав Міжнародний інститут суспільної історії для документального підтвердження в цій справі й мене запевнили, що докази на це незаперечні. Це очевидячки зацікавило предсідника, а в одного з

* Див. коментар перекладача наприкінці цього есею.

його колеґ вирвалося: "Це зґідне з Марковим висловом: «Ніщо людське мені не є чуже»" — єдиний марксистський жарт за весь час мого перебування в інституті.

Багато з учасників мусіли залишити залу, бо мали кандидатські іспити. Голова зборів запропонував ще одні сходи́ни, але я сказав, що невдовзі відїжджаю і коротко підсумую, що маю сказати про їхню філософську працю. Я схарактеризував їхні філософські позиції як позитивізм і радянський екзистенціалізм у стадії розвитку. Я говорив про зацікавлення Фройдом, не зважаючи на великі труднощі в придбанні його творів. Тоді я виклав їм свій "закон спектру", тобто виникнення філософських розгалужень у Радянському Союзі, що охоплювали реалістів на взірець Рассела, позитивістів, математичних логіків в опозиції до діалектиків і тих, що наголошують "практику", і яких не можна відрізнити від американських праґматистів. Жваво хитала головами аудиторія, не погоджуючися.

Врешті я заявив, що маю для них останнє "послання", а саме, що радянській філософській думці під цю пору потрібен хтось, хто зробив би для них те, що Джон Стюарт Мілл зробив для Англії, а Ралф Волдо Емерсон для Америки: підкреслити ваґу не кляси, не народу, а важливість індивіда.

КОМЕНТАР ПЕРЕКЛАДАЧА

Тут автор, очевидно, знаходиться під впливом західної ідеалізації Маркса, як людини інтуїтивно відвертої, імпульсивно широї, яка завжди писала так, як бачила, не приховуючи лиходійства за жадних умов. Це великою мірою правда в його критиці капіталізму, буржуазії: Маркс не те, що не приховував документів, що компромітували сучасний йому суспільний устрій і політичні режими, він подавав їх публіці крізь збільшувальне скло. Чи справді "Маркс не затаїв би таких документів", які компромітували б систему, що органічно виросла з його ж вимоги обезвласнення підопічного суспільства і з наріжного каменя його політичної філософії про неподільність політичної влади під символічною назвою "диктатури пролетаріату?.." В п'ятдесятих роках 19 століття і навіть в шістдесятих, під час польського повстання 1863 р. Маркс не переставав виглядати чергової революції в Європі — особливо в Німеччині, яка під оглядом індустріалізації аж до кінця шістдесятих років була на рівні розвитку європейської частини російської імперії часів Миколи II. Він не тільки гарячково працював над закінченням теоретичних основ для тієї революції — тим разом пролетарської — але й готувався разом з Енгельсом керувати нею. Чи

скористувався б він ленінським терором, опинившись в аналогічному становищі, чи затаював би документи сталінських злочинств, ставши його політичним спадкоємцем у Кремлі? — все це риторичні питання.

Тут наведу тільки задокументовані ним самим випадки позитивного ставлення до комуністичного терору і до затаювання від широкої публіки правди, коли це було в інтересі (хоч би тільки часово) ним керованого руху.

1. В останньому числі «*Neue Rheinische Zeitung*» (1849), Маркс писав: "Коли надійде наша черга, ми не будемо виправдувати нашого терору". А в публічній промові 1856 р. (в Англії) Маркс говорив: "Всі доли Європи вже позначено тепер таємними червоними хрестами [тобто призначені на ліквідацію — *Л. Б.*] Суддя — історія, кат її — пролетаріят". А в 1918 р. Ленін повторював: "Так, історія — матінка суворо..."

В 1849 році Енгельс, очевидно з Марксовим благословенням, писав: "Немає однієї країни в Європі, де не було б десь у закутині народних недобитків, залишків колишніх мешканців... і те сміття завжди є й залишається, аж до цілковитого знищення або виродження, найфанатичнішим речником контрреволюції... Наступна світова війна стане приводом не тільки для зметення з лиця землі реакційних суспільних прошарків і династій, але й цілих реакційних народів. І це буде поступом... Тож це є війна. Нешадна боротьба (не на життя) на смерть із слов'янством, яке зраджує революцію, безжалісний бій і терор не в інтересах Німеччини, а революції!"

А чи ж не було знищено розстрілами й голодом понад сім мільйонів селян та інтелігенції в самій Україні, того "неісторичного народу" в південному закутку радянської "революційної" імперії, в ім'я революції й прогресу?..

2. Страх перед публічною критикою:

В листі до Ріхарда Зорге (1879) Маркс писав: "...Ми [Маркс і Енгельс] виступаємо не за критику провідників німецької партії, а, поперше, за викликання публічної бучі замість того, щоб висловлювати свою думку перед критикованими так, як ми це робимо — писемно, тобто в [приватних] листах..."

3. Затаювання правди:

В 1871 р. Маркс категорично заперечував акти кривавого терору паризьких комунарів, хоч знав інакше. На запит Вільгельма Лібкнехта, він відповідав: "Ти не смієш вірити ні одному слову з того, що можеш побачити в газетах про внутрішні події в Парижі. Все це брехня та підступ. Ніколи ще плюгавість буржуазної преси не проявила себе з такою яскравістю". Але, коли вже заперечувати аж ніяк не було можна, Маркс писав: "Коли акти доконані паризькими робітниками і були вандалізмом, це був вандалізм розпачу в безвихідному становищі, а не вандалізм переможця, що його доконували християни над справді безцінними скарбами поганської старовинності..." (*Громадянська війна у Франції*, розділ 4).

Перечитуючи рукопис памфлету Енгельса на тему: "Питання пруського милітаризму і Німецької партії праці" (1865), Маркс повчав свого партнера:

"Я не сказав би, що рух 1848-1849 років провалився, бо буржуазія була проти *безпосереднього й загального права голосу*. Навпаки, такий закон ухвалив як німецьке право Франкфуртський парламент і всіма засобами його проголосив намісник (німецького) Райху (ерцгерцог Йоганн Австрійський). (На мою думку, коли дійде до поважної дискусії на цю тему в Німеччині, це узаконення треба трактувати як право, що існує легітимно). А що тут не місце для ширшого трактування, *я б ужив фразу*, що буржуазія того часу воліла мир в невольництві, ніж боротьбу з надією на волю або щось у тому роді".

Тобто Маркс знає правду, але не хоче сказати її публічно, бо ця правда показує позитиви в праці того "буржуазного" парламенту. Він радить *затаїти факти*, щоб зберегти за собою виправдання за власний осуд «буржуазного опортунізму». Секретар філософичної секції в Московському університеті знає правду про забріханість у Радянському Союзі, але лає американський уряд за "переслідування" комуністичної партії, члени якої чи симпатички займали централістські позиції в уряді Рузвелта та Трумана. І це не тому, що секретар не знає чи не розуміє цієї правди, а тому, що з погляду його шкурних інтересів, як представника влади, правда про працю "буржуазної" асамблеї — з погляду його боротьби за політичну владу — була для нього, як і для Маркса, також несприйнятлива.

Різниця між наведеними фактами суто географічної, етнічної та масштабної природи, і врешті сам модель діалектичної системи "ідеологічного неспівіснування" — просто від Маркса, і цього аж ніяк не приховаш.

П. Б.

«ЖИТТЯ СМЕРТИ» (Обмін думок)

Ізраїль Шагак

Я хотів би зробити досить обширні спостереження про нарис Тімоті Гартонна Аша "Життя смерти" (New York Review, 19 грудня 1985 р.), присвячений фільмові Кльода Лянцманна *Шоа*, думками Лянцманна та своїм власним про здійснення катастрофи знищення євреїв, а також пропозиціям цих авторів про її "характер".

Я сам пережив катастрофу знищення євреїв: я народився в Варшаві (якій присвячено більшу частину нарису Аша) і перебував у Варшавському гетто майже до кінця; тоді після різних пригод, що включали період перебування "на арійському боці", як це називали тоді (тобто мене переховувала польська родина та допомагали інші поляки), я скінчив перебуванням у Берген-Бельзені, де провів майже два роки. Я думаю, що те, що я був дитиною 9-12 років під час вирішальної частини цього досвіду (1942-1945), допомогло мені пізніше зрозуміти його краще, ніж це змогли зробити ті, що були повністю дорослі; а діти, звичайно, в наслідок цих переживань виростають і дозрівають поза своїм формальним віком, однак, не втрачаючи своєї здібності залишатися відкритими до відчуття дивних речей, що є одним із привілеїв молодости. Під час численних розмов в Ізраїлі з багатьма іншими, що пережили подібний досвід у більш-менш тому самому віці, я знайшов підтвердження своїм думкам.

Поперше, я думаю, що Аш і, більше того, Лянцманн перед ним, не бажають розуміти поведінку тих, хто або старався жити "нормальним" життям, ігноруючи, так би мовити, масове вбивство, яке відбувалося навколо них, або тих, хто фактично допомагав у якійсь другорядній ролі виконувати працю знищення. Вони обидва обмежують себе цілковито й абсолютно розглядом поляків і цілковито ігнорують, або в випадку Лянцманна можна сказати навмисно зневажають те, що багато євреїв виявили таке саме ставлення. Візьмімо Варшавське гетто. Перед початком фактичного знищення влітку 1942 р., коли, звичайно, про знищення євреїв в інших містах було відомо багатьом, включно з дітьми (особливо після того, як надійшла вістка про знищення Люблінського гетто), життя продовжувалося саме як звичайно, саме так, як у польській Варшаві під час знищення варшавських євреїв.

З англійської переклав О. Ж.

Більше того, коли після того, як переважну більшість варшавських євреїв знищили влітку 1942 р., після чого восени та взимку наступило відносно затишшя в "акціях", тобто в проведенні облав на євреїв для знищення, життя в жалюгідно малому залишку гетто також повернулося до якогось рівня "нормальності" з якимись розвагами, картяними іграми та іншими забавами. Пояснюється це просто тим, що переважна більшість людей не може робити інакше ; але це є людське пояснення, притаманне всьому людству, а не щось властиве полякам, як це намагається показати Лянциманн, оминувши важливу частину свідoctва. Те саме я мав можливість спостерігати навіть у ще жахливіших умовах у Берген-Бельзені. Місяцями плятформи з сотнями голих виснажених людей щоденно проходили вранці у визначений час мимо нашого "спеціального" малого табору. Коли жах (а це *був* жах навіть для людей, заціпенілих у шоку, як ми всі) розпочався, він насправді зашокував усіх нас настільки, що зруйнував нам наше "нормальне" життя. Бо це ж важлива частина *реального* та правдивого досвіду жертв Великого знищення (і безсумнівно інших подібних досвідів), під час якого, за винятком дуже коротких періодів часу, "перед лицем смерті", так би мовити щось подібне до "нормальності" встановлюється майже за будь-яких обставин. Але за кілька днів ті самі люди, що в перший день не могли їсти, не зважаючи на безперервний жахливий голод, їли все, що могли знайти з їдження, і згадували нещасливу тему все менше й менше в загальних розмовах нашого табору.

Це саме сталося, коли на коротший проміжок часу (здається, на місяць) інший табір з людьми, яких буквально забито до смерти палицями, розмістили на найкоротшій віддалі від нашого власного осередка, звідки ми могли все бачити й чути, як людей замучують до смерти зумисним побиттям і голодуванням (били переважно, коли жертви очікували на свою жалюгідну подачку супу, значно менше, ніж діставали інші). Я не хочу сказати, що більшість людей, що були свідками тих жахів, незалежно від того, чи то були поляки, чи євреї, не продовжують терпіти і не відчувають якогось співчуття до жертв. Тільки ж вони мусять після досить короткого проміжку часу повернутися до якоїсь подоби нормального досвіду життя, в якому страждання жертв їх не переслідують і не займають усе їхнє життя. Може це те, що мав на увазі Платон, коли сказав, що люди не можуть терпіти забагато реальності, але в кожному разі це частина нашого спільного людського досвіду, і ні в якому разі вона не притаманна саме тільки євреям, чи тільки полякам, як могло показати маленьке спостереження чи роздумування про людей, поставлених у подібні ситуації. Наприклад, як люди поводитися в минулому, коли інших, можливо їхніх сусідів чи друзів палили

живими на міській площі? Або забивали камінням на смерть "перед воротами"?

Спостереження Аша, що нацистське гноблення було сильніше в Польщі, ніж в інших країнах, і що аргумент поляків, що дискутували з Лянцманном в Оксфорді, що польська Варшава перебувала в стані терору, безсумнівно правильні (як я сам бачив), але все це має другорядне значення в порівнянні з тим, що євреї, поляки та всі інші, наскільки ми можемо знати про це, коли хочемо знати, поведяться приблизно так само під цим оглядом і що така поведінка — це частина чогось, що ми можемо назвати "людською натурою", властивою всім нам. Останній сейдер єврейської Пасхи (1943), який я відсвяткував зі своїми батьками, проведено серед галасу стрілянини Єврейського повстання та його придушення в іншій частині гетто, не так уже й далеко. То було бідне квапливе святкування, але атрибути, пов'язані з подією, в більшості були на місці, й усі церемонії виконано, включно з обов'язковим співом. Попереднє свято (1942) було радісною подією, яку було відзначено з великою пишнотою, не лише в нашій родині, але й серед багатьох тисяч інших єврейських родин варшавського гетто. І це не зважаючи на те, що знищення євреїв уже розпочалося місяцями тому й було в повному розпалі.

Немає сумніву, якби хтось з уцілілих із якогось маленького містечка в завойованому СРСР, де більшість євреїв було вже знищено, з'явився під час типового святкування єврейської Пасхи весною 1942 р. в Варшавському гетто або на одному з численних публічних балів, концертів і т. п., він сказав би, якби був такий самий дурний, як і той уцілілий з Варшавського гетто, що його вибрав Лянцманн, що в той час, як євреїв убивали в його місцевості, в Варшавському гетто "життя проходило так само нормально й природно, як і раніше". Навіть переважають теорії, що це явище "звичайного життя" в гетто було тією частиною пасивного єврейського опору, що мало своє виправдання. Я не цілком певний у цьому, але я певний як з емоційного, так і з раціонального погляду, що люди або більша частина людей, незалежно від національності чи релігії, мусять так поводитися, щоб залишатися людьми.

Лянцманн просто почув те, що хотів почути, що поляки — такі й такі, а євреї — вибраний народ, чию поведінку не можна розсліджувати. Він не бажав почути дійсної правди, що обидва народи і, звичайно, всі інші народи також, складаються з людей, що поведуться більш-менш однаково в однакових обставинах.

Подібні міркування можна застосувати до проблеми тих, хто брав участь у знищенні євреїв (або в інших масових убивствах, учинених нацистами) чи схвалював знищення; за винятком того, що пошуки нормальності будь-якого типу — це реакція переважної

більшості, фактично участь у жахливих злочинах навіть в умовах безкарності та винагороди (у вигляді постійної праці та відносного забезпечення від державного терору) — це привілей у всіх суспільствах (наскільки ми це можемо бачити) лише меншості. Ще один важливий соціальний факт, що його відкидають як Лянцманн, так і Аш. Звичайно, були польські поліцаї, що виловлювали євреїв і поляків, що шантажували євреїв, якщо вони пізнавали їх. Мою власну матір зупинив на варшавській вулиці один такий тип (вона відкупилася брилянтовим перстнем), в той час як я йшов ззаду на відстані зі своїм польським другом. Ми обидва були вишколені настільки добре, щоб іти слідом за нею, в той час як вона торгувалася за своє життя, і зупинитися й чекати лише за рогом, щоб не підвищувати ціну крові.

Але хто ж з уцілілих євреїв не знає (і звичайно, Аш мусить знати про це), що були шантажисти євреї, деякі навіть з дуже відомим ім'ям, поза гетто, що були ні кращі, ні гірші за польських, і також єврейські поліцаї в гетто, чиїм обов'язком у перші тижні знищення влітку 1942 р. було постачати (і кожний мав точно визначене число) єврейські жертви, призначені для знищення. Отже я вважаю обидва різновиди вбивць і поплічників у вбивстві повністю рівними, а відраза, з якою ми повинні ставитися до них, на мій погляд, не залежить від національності. Одначе, мої спогади (як і спогади всіх інших уцілілих, які чесно "говорять між собою") кажуть мені, що свого часу ми, євреї, ненавиділи єврейських поліцаїв або євреїв, що шпигували на користь нацистів у гетто, значно сильніше, ніж будь-кого іншого. Можливо, дві правдиві "історії", свідком яких я сам був, але які, я вважаю, дуже типові, проілюструють це ставлення. Під час перших тижнів Великого знищення влітку 1942 р. до євреїв, що працювали на великих підприємствах, які обслуговували німецьке військо, не чіплялися, в той час як інших євреїв виловлювали. Ті, що працювали на тих підприємствах, мусіли там перебувати до п'ятої години по полудні, коли їм дозволялося вийти, і в цей час виловлювання інших євреїв повинно було припинитися. Одного такого пополудня в чверть по п'ятій я визирав із вікна "Тебенс", одного з таких упривілейованих підприємств, і побачив єврейського поліцая, що волочив хлопчика (природно, що єврейські поліцаї, не маючи зброї, воліли шукати слабших жертв). Хлопчик кричав на повний голос, що єврейський поліцай не мав права затримувати його, й опирався, що було сили, коли несподівано нацистський заступник коменданта фабрики, брутальний звір на ім'я Бах, вийшов із воріт, огрів поліцая хлистом, якого завжди мав із собою, і крикнув йому: "Клятий жид! Порядок є порядок!".

Природно, що це стало головною темою розмов наступного дня, і хоч Баха ненавиділи лютою ненавистю (він був один із

найжорстокіших нацистів, яких я колинебудь бачив), його дуже хвалили за те, що він зробив. Всі тішилися крахом єврейського поліцая, вигукуючи, якою потворою не був би Бах, поліцей "мусів бути гірший" (звичайно, тепер я розімію, що вони обидва, разом із польськими поліцаями та іншими, були цілком рівні в своїй огидності). Значно пізніше, під кінець зими 1943 р., учасники єврейського руху опору знищили єврея — відомого шпигуна на службі нацистів — в одному з входів до подвійного бльоку квартир (на вул. Лешно), де ми тоді мешкали. То була потрібна частина підготовки до Єврейського повстання, яке розпочалося невдовзі. Я був свідком убивства, яке вчинила дуже молода людина пострілом із револьвера з близької відстані, після чого, разом із кількома дітьми і підлітками, я танцював танок шастя навколо трупа, а тоді побіг, що було сили, передати радісну вістку матері. Вона була так само щаслива, як і я, і лише за якийсь час повернулася до більш-менш нормального стану, щоб дорікнути мені за танець навколо трупа, сказавши, що порядний хлопець не поводить себе так, яким би виправданим його вчинок не був...

Дійсно, Лянцманн міг би знайти такі історії, якби він не був у полоні власних упереджень, і Аш мусів би знати про них. Спроба як Лянцманна, так і Аша знайти "суть" або "сутність" польської ситуації несправедлива й неправильна в обох сенсах цього слова. Вона нечесна й фальшива. Вона також зухвала та расистська, попри непереконливу спробу Аша цитувати Орвелла, коли він говорить про націоналізм жертви. Звичайно, такий націоналізм існує, але це несуттєвий аргумент, якщо скористатися висловом, який вони обидва вживають. Суттєвим аргументом є поведінка, властива всьому людству, в цьому випадку злочинної меншости, яка присутня в усіх більших людських групах, які навіть у своїй огидній злочинності поведуться в загальнотиповій для всього людства манері. Так само як протилежна група, ті, що ризикували своїм життям, щоб урятувати інших; чи велика більшість, яка майже в кожній ситуації так палко прагнула повернутися до якогось нормального стану, що поводитися в манері, яка не є ні єврейська, ні польська, але типово людська. Різниця між реальністю та її викривленням, яку я вважаю глибокою, також має найважливіше значення, на мою думку, як для розуміння минулого, так і для вжиття таких запобіжних заходів, яких можна вжити в майбутньому. Стрінувшись з крайньою іраціональністю, що знайшла своє втілення в нацизмі, ми повинні намагатися думати якнайраціональніше (і тому якнайправдивіше), як тільки це можливо. Як зазначив Бертран Рассел у своєму тлумаченні Арістотеля: "Іраціональне відокремлює нас, раціональне об'єднує нас". Правильне, раціональне та людське розуміння знищення євреїв може дещо

допомогти в справі об'єднання людей доброї волі повсюдно, в той час як фальшива гонитва за здогадною "сутністю" поляків погіршує справу й фактично збільшує небезпеку виникнення нових плянів масових знишень, скерованих проти інших народів.

Також правильне сприйняття реальних жахів знищення євреїв в їхньому занадто людському й одночасно типовому виявленні може й повинно послужити могутнім зняряддям розуміння та обережного підходу до всіх представників людства без жадного винятку. Бачити типову загальнолюдську аморальність меншости як євреїв, так і поляків, які стали нацистськими вислужниками, значить усвідомити загальнолюдську небезпеку, яка заховається скрізь, однак, яку недосконала людська більшість все таки поборює не без успіху. Такі вислови як "але для милости Божої піду я туди", звернені до кожного, висловлюють у собі стільки правди, скільки ми можемо знайти, якщо ми шукатимемо її, про те, що сталося з усім людством під час катастрофи знищення євреїв.

Друга тема, до якої я хотів би звернутися, це узагальнення, побудоване, як пише Аш, на поглядах професора Рауля Гільберга, чи дійсно є зв'язок між історичним християнським ставленням до євреїв і чи було пов'язання між особливими формами антисемітизму, поширеними в Польщі дещо перед або під час катастрофи знищення євреїв, або під час довших періодів, і тим, що винищувальні табори знаходилися в Польщі, та польським ставленням до знищення євреїв. Треба поставити це питання, навіть якщо прийняти (як я приймаю) опис Яна Гросса, якого цитує Гільберг, про панування антисемітизму в Польщі 1941 р. в таких розмірах, що дійшло навіть до прийняття постуляту еміграції як розв'язки "єврейської проблеми" навіть польськими соціалістами. Чи може хтось, навіть засуджуючи "еміграційну розв'язку" для "проблеми" будь-якої групи людей, як це роблю я або, як я припускаю, робить Аш, доклати шось на зразок "квантового стрибка", зробивши конечне пов'язання між таким ставленням, яким би неправильним воно не було, і тенденцією схвалювати масове вбивство або брати участь у ньому? Думаю, що відповіддю на це повинно бути "ні", і якби була готовість міркувати, що мусить включати в себе готовість порівнювати інші, подібні явища, замість того, щоб догматично приймати "унікальність" знищення євреїв німцями, і антисемітизму, абсурдність цього погляду Гільберга та Лянцманна була б очевидною.

1944 р., під час фактичного здійснення єврейської катастрофи, англійська Лейбористська партія на своєму щорічному з'їзді запропонувала розв'язати проблему палестинців у Палестині шляхом їхньої еміграції звідти. Цей огидний підхід був дуже популярний також серед багатьох інших європейських соціал-

демократичних партій у 1920-их і 1930-их рр. Хоч я глибоко засуджую цю резолюцію та спосіб її виконання в ізраїлі (та серед багатьох євреїв у діаспорі теж, особливо в США), я не погоджуюся з тим, що підтримка такого ставлення, яке тотожне тому, що цитує Аш, коли посилається на польських соціалістів та інших у 1941 р., зробила членів англійської Лейбористської партії сприятливими до будь-якого масового вбивства чи геноциду палестинців. Бажання "викликати еміграцію" палестинців із Палестини було (й далі є) дуже поширене серед сіоністів і особливо серед соціалістичної частини цього руху протягом багатьох десятиріч і вкорінилося в більшу частину ізраїльської спільноти. Як я пишу це, ізраїльські газети повідомили, 22% ізраїльської публіки вважають, що "позбавлення" від тих палестинців, які є ізраїльськими громадянами, "це — єдина розв'язка". Процентна кількість тих, що виступають за "позбавлення" лише від палестинців Західного берега та смуги Гази або їхньої більшої частини, мусить бути значно вища, і такий курс фактично проводив ізраїльський уряд в 1967–1968 рр., коли в ньому домінувала ізраїльська Партія праці і коли велике число палестинців, можливо до 500 тис., змусили виїхати.

Я був і далі є проти цього огидного злочину проти людства (і я наполягаю на тому, що долю палестинців треба обговорювати разом із катастрофою знищення євреїв!), але я не погоджуюся з тим, що знищення та вигнання (або змушену еміграцію) належить включати до цієї самої категорії, або навіть припускати, що обидві проблеми можуть вплинути одна на одну. Як люди поведуться і що на них впливає, слід виводити шляхом спостереження їхньої поведінки, а не за допомогою силогізмів. Простим фактом є те, що для більшості людей (поляків, євреїв або будь-яких інших груп) моральність, яку втілює в собі їхня поведінка, побудовано в герметичних відсіках. Люди, що "дозволяють" собі красти від уряду, не вкрадуть від друга. Люди, що толерують один із видів злочину, якщо його вчинили інші, не зроблять його самі. Може це нелогічно, і в дійсності воно таки нелогічно, але це також і людське, і я непевний, принаймні, на нашій стадії людського розвитку, якби було більше логіки в людській поведінці, чи це зробило б більшість людства кращими або гіршими.

Мої спогади і спогади моїх друзів також кажуть мені, що ставлення поляків під час катастрофи винищення євреїв до факту знищення євреїв навколо них було під тим оглядом типово людським і переважно нелогічним (і я припускаю, що пересічно кожна інша людська група поводи́ла б себе більш-менш так само, і євреї також). Тобто, була мала група поляків, що ризикували життям, щоб урятувати євреїв, і багато з їхнього числа фактично заплатили життям за це — факт, який Лянцманнові не виглядає

гідним уваги. Звичайно, є правдою й те, що існувала інша мала група, яка або допомагала нацистам, або висловлювала, при чому досить голосно, своє задоволення тим, що євреїв "більше нема". Мої друзі, і я також, дуже добре пам'ятаємо такі випадки, як той, що його цитує Аш із Казімежа Брандиса, коли поляки висловлювали голосно або притишено свій захват масовим убивством євреїв. Але заради справедливості слід указати на те, що в багатьох, можливо в більшості випадків, була також словесна протидія таким заявам. Звичайну ситуацію, набагато людянішу й навіть трагічнішу в дійсності, ніж та, що її уособлюють в собі люди, які переслідують свою особисту мету, втілює в собі, поперше той індивідуум, що висловлює своє захоплення з приводу винищення євреїв, тоді як інший докоряє йому, але є й "багато", якщо вжити стародавній грецький вислів, таких, що залишаються мовчазні, не стаючи ні на той, ні на другий бік.

Пригадую одну, справді типову історію, яку я сам живо пам'ятаю. Вона трапилася на залізниці, невдовзі після перевірки документів, яку досить рутинно, на моє велике щастя, робили німецькі вояки. Люди в переповненому залізничному вагоні природно почали розмовляти про страждання, заподіяні окупацією та про свої надії на остаточну свободу та незалежність для Польщі, коли одна особа несподівано вигукнула: "Я — такий самий патріот, як і будь-хто з вас, і я готовий пролити свою кров за Польщу, але після здобуття нашої незалежності я також хочу дати гроші, щоб поставити золотий пам'ятник Гітлерові в Варшаві за звільнення нас від євреїв". Наступила коротка мовчанка, але тут інша особа вигукнула — і я перекладаю це дослівно, бо слова закарбовані в моїй пам'яті: "Побійтеся Бога, пане! Вони ж теж людські створіння!" Після чого запанувала цілковита, досить довга мовчанка, а тоді повільно люди почали розмовляти про інші справи.

Між іншим, я мав багато нагод подумати над тим і подібними випадками, як я чув цілком аналогічні заяви ізраїльських євреїв улітку 1982 р., коли знову меншість (але я певний, що в тому випадку вона була більшою, ніж у підкореній Польщі 1943 р.) висловила захоплення з приводу кожного повідомлення про смерть палестинців і ліванців. Типовішу реакцію більшості поляків може проілюструвати зовсім випадкова розмова, яку я несподівано і також випадково почув. Група робітників (під час війни в Польщі) їла і розмовляла про брак їжі та грошей, коли один із них зазначив, що ті, що шантажують євреїв, "заробляють купу грошей на цьому. Пішов би ти на таке?" — додав він, ліниво повернувшись до іншого. "Ні", — надійшла відповідь. "Чому?" — "Бо я не зміг би глянути собі в обличчя в дзеркалі", — сказав той на це, після чого вони продовжували їсти.

Можливо, це нелогічна відповідь, і фактично такою вона насправді і є, але вона більше відповідає реальній схемі поведінки більшості людей, ніж усе, що Лянцманн "примусив" своїх польських свідків казати. Це не була польська відповідь, вона мала в собі одночасно і погану, і добру сторону, але це була людська відповідь. Ми повинні намагатися бути кращими від вищезгаданої пересічності, ми мусимо старатися належати до цієї кращої меншости, яка серед поляків голосно визнала, також і на ділі, свою вірність принципам людяности, логічно висловленим і впровадженим, але не ціною ігнорування більшості людей.

Всі ці серйозні хиби та небезпечні помилки з боку Лянцманна та Гільберга, а також певною мірою Аша, базуються на догмі "унікальности" катастрофи знищення євреїв, на припущенні, цілковито фальшивому, на мою думку, що винищення євреїв нацистами належить розглядати зовсім відокремлено, що його не слід пов'язувати з іншими жорстокостями, вчиненими нацистами проти інших груп, і що антисемітизм не можна також пов'язувати з іншими явищами. Візьмімо як перший приклад "логічну прогресію" Гільберга причин знищення євреїв, "бо з найдавніших днів ... місіонери християнства фактично сказали євреям: «Ви не можете жити серед нас, як євреї». Але це саме в собі просто нісенітниця з двох поглядів. Поперше, хоч християнські церкви наполягали на серйозному обмеженні прав євреїв, на їхньому приниженні, євреям дозволили жити своїм єврейським життям з досить повною охороною їхньої релігії та їхніх прав не бути християнами, більше ніж будь-якій іншій нехристиянській або єретичній групі. В середні віки й довго після того єдиною нехристиянською групою в більшості християнських країн була єврейська. Поганців, відьом, єретиків (і інші групи також) винищували та переслідували зі значно більшою люттю, ніж євреїв. Французький король Людовик Святий спалив після довгого судового процесу Талмуд і суворо обмежив єврейські привілеї, але в порівнянні до тисяч єретиків, особливо альбігойців, спалених живими, і численних інших, ув'язнених і переслідуваних, його поводження з євреями було порівняно м'яке, і, звичайно, таке відмінне ставлення в обох випадках мало місце за цілковитим схваленням Церкви.

Але якщо не тільки бажання, але фактична заборона "інших", що жили в межах певної групи, може бути найважливішою причиною для катастрофи знищення євреїв, для масового винищення, тоді я мушу запропонувати Лянцманнові та Гільбергові дилему. Коли я пишу ці рядки, один із двох головних рабинів Ізраїлю Мордегай Еліягу випустив ухвалу, згідно з якою євреям у державі Ізраїль заборонялося продавати чи віддавати в оренду будь-яке нерухоме майно, включно з помешканням, неєвреям. Це сталося після

багатьох подібних, якщо не гірших заяв місцевих рабинів, при чому не знайшлося, наскільки мені відомо, хоча б одного живого ортодоксального рабина, який би висловив навіть малу незгоду з цією расистською ухвалою, що означає, що, згідно з ортодоксальним юдаїзмом, неєвреїв у єврейській державі можна не тільки дискримінувати й поміщати в гетто, але буквально відмовляти в праві жити в Ізраїлі. Ця заява, що я її цитую, бо вона така недавня, надійшла після багатьох інших, зроблених протягом останніх десятих років, у яких багато ізраїльських ортодоксальних рабинів оголошували, що неєвреям (або іноді лише "ідолопоклонникам", маючи на увазі християн на протилежність до мусулманів) не можна дозволити жити на землі Ізраїлю, у відповідності до канонів ортодоксального юдаїзму.

Більше того, це можна було б назвати правдивим переданням ідеї історичного юдаїзму, оскільки перед початком впливу просвітництва на євреїв під кінець 18 ст. всі євреї були ортодоксальні. Тому, якщо прийняти тезу Гільберга та Лянцманна, всі неєвреї в державі Ізраїль могли б опинитися перед серйозною загрозою відмови в місці проживання, а євреїв, особливо релігійних, можна було б запідозрити або в допомозі в такому проєкті, коли вони мали б можливість це зробити, або в радості з того приводу через їхній юдаїзм, але, звичайно, Гільберг і Лянцманн не могли сказати більше. Якщо ж ні, хоч ми маємо тут расизм у масштабі південно-африканського апартеїду, якому нам належить протиставитися, ми повинні, проте, зробити розрізнення як у випадку юдаїзму, так і християнства, між найгіршим різновидом расизму, який не включає масового заперечення місця для проживання, і самим масовим вигнанням.

Це софістичні трюки вкладання заяв в уста члена груп ("місіонери християнства"), які також ніколи не примусили їх ігнорувати факти про тих, кого нацисти винищили. Першим великомасштабним винищенням групи цілковито невинних людей, проведеним нацистами, було широковідоме масове вбивство німців, що були інваліди або божевільні. Як же в дискусії про те, що таке нацизм, можна це ігнорувати? Особливо, коли перекладати історичну вину за те, що зробили нацисти, на християнство? Яким би не було ставлення християн до євреїв чи єретиків, цілковито ясно, навіть не наводячи прикладу св. Франціска Ассізького, що християнське ставлення до калік, слабих, хворих і нещасних гідне в принципі найвищої похвали, і не можна собі уявити нічого, що було б далі від принципів християнства (незалежно від того, що їх не завжди або навіть нечасто реалізовували), ніж умисне знищення людей через їхню хворобу або слабкість. Те, що нацисти припинили знищення божевільних і покалічених німців, стикнувшись з дією

сильної християнської опозиції (особливо з боку католиків) не змінило нічого в цьому аргументі (це міркування пасує до іншого важливого аргументу про те, що можна було і чого не можна було зробити, щоб зупинити знищення євреїв).

Доречно додати в цьому контексті, що в випадках, коли мав місце рішучий опір знищення євреїв, що нацисти могли розцінити як досить небезпечне для себе явище, євреїв не винищували, навіть якщо режим був нацистським. Такою була ситуація в таких двох наскрізь різних країнах як Болгарія та Фінляндія і таким було дуже загальне становище євреїв, які могли довести громадянство нейтральної або ворожої, але незалежної країни.

В тому чи іншому випадку нацистські наміри остаточного знищення як євреїв, так і німецьких калік (і звичайно, багато інших груп також) не затркнуто.

Фактично, якщо ми просто подивимося на причини, які подали нацисти, немає жадної тайни джерела їхніх поглядів: це звужене та викривлене застосування "соціального дарвінізму" та "вживання найпристосованіших" в тому вигляді, в якому ці теорії розвинулися в Європі та Північній Америці наприкінці 19 ст. Такі концепції разом із "життєвим простором", расистською теорією, особливо в її найвужуженованіших формах, можуть укорінитися, якщо їх застосовувати фанатично в тоталітарних умовах, у яких люди не спроможні реагувати на них. Якщо врахувати, що цей спосіб думання підтримувався доктриною безоглядної лояльності державі, в поєднанні з чималим шовінізмом, його вистачить, щоб пояснити, що нацисти чинили (чи намірялися чинити після своєї перемоги) проти кожного, включно з євреями, які, звичайно, найбільше потерпіли, але які не були єдиними жертвами.

Це догматичне та абсолютне відокремлення від людських страждань, яких Аш певною мірою, хоч і не достатньо, свідомий, виглядає мені найгіршою провинною, майже, я сказав би, духовим злочином Лянцманна, який продовжує в ньому майже цілковиту моральну сліпоту і навіть байдужість до долі тих людей, що не є євреями. Слід мати на увазі, що нацистські інтереси в Східній Європі відрізнялися від їхніх домагань на Заході. Аш тут неточно висловлюється, згадуючи лише поляків. Нацисти готували для всіх слов'янських народів на схід від Німеччини, долю, що була не багато краща від долі, що вони призначали євреям, у той час як для французів та інших народів Західної Європи плянувалася набагато стерпніша доля, через повагу та снобізм, що нацисти, і особливо Гітлер, почували до них. Замість необґрунтованих зауваг про природу французів і поляків, я порадив би Лянцманнові (якщо йому можна порадити) добре вивчити документоване ставлення Гітлера до французів (особливо під час його візиту до Парижу 1940

p.) і до поляків. А якщо він сумнівається, що меншість французів може прагнути знищити іншу групу, тоді можна порекомендувати йому перечитати дещо з крайніших католицьких пропозицій про те, що робити з гугенотами періоду 16 ст., разом із певними нечисленними описами того, що було дійсно зроблено в деяких випадках. Фактично в той час одним із аргументів гугенотів була думка, що їх належить толерувати у Франції, принаймні, на тих самих засадах, на яких папа толерував євреїв у Папській державі, до якої тоді входив Авіньйон, що був територією в межах самої Франції.

Не можна без кінця повторювати: знищення євреїв нацистами, зо всіма його жахіттями та всією тією типово людською поведінкою, що виявила себе в тих жахіттях, не було унікальне, бо це можна тільки почати розуміти тоді, коли побачимо, що воно не було унікальне з двох поглядів. Поперше, якщо ми спробуємо збагнути, що більшість людей дійсно поводити себе майже весь час зовсім типово по-людськи, можливо ми зможемо підготувати себе до інших подібних страхіть, що, цілком імовірно, можуть надійти. Якщо ми не зможемо запобігти їм, можливо справжнє розуміння того, що сталося, спонукає деяких із нас не бути просто задоволеними ролю людської більшості (будь-якої групи) і разом з нею шукати лише нормальності за будь-яких обставин, а дивитися вище і, не зневажаючи цієї більшості, старатися в час випробувань бути кращими, чи то протестуючи словами, чи навіть практичними діями, рятуючи людське життя. Трактуючи катастрофу знищення фактично як тільки єврейську проблему, ми захоплюємо таким ставленням, свідомо чи несвідомо передовсім до байдужості та прагнення ігнорувати те, що сталося або стається (або може статися в майбутньому) з іншими людьми, з іншими групами людей.

Одним із наймудріших висловлень, що увійшло до писаної історії людства, є наполягання Конфунція на потребі виправлення вжитку термінології і його попередження про те, що прийдуть нещастя слідом за ужитком фальшивої термінології і оманливих описів. Звичайно, нацистський ужиток є добрим прикладом цього, особливо використання нацистами таких термінів як "остаточна розв'язка", "проріджування" або "очищення від євреїв", під чим вони розуміли масове вбивство (між іншим, використання останніх двох термінів щодо палестинців, має місце в Ізраїлі). Тому, коли ми хочемо розуміти катастрофу знищення євреїв, ми повинні зробити дві речі: поперше, нам слід шукати інших прикладів того, де масове вбивство цілої групи людей здійснювалося повністю, чи майже повністю, або вихваляюти аж до сьогоднішнього дня таку поведінку; або шукати такої поведінки, де хоч не було наміру знищення всієї групи, вбивство дуже багатьох членів її (вибраних особливо нелюд-

ськими критеріями) і поневолення решти, створює ситуацію, коли людське страждання не відрізняється від долі євреїв під п'ятою нацистів.

У цій останній категорії жахиття африканської работоргівлі, особливо цієї, що стосується "Середнього переходу" через Атлантичний океан, слід кожному розглядати, включно з євреями, як рівнозначне зі страхіттями катастрофи знищення євреїв. Якщо я спробую увияти собі наїзд на африканське село, "вибір" працездатних чоловіків і жінок (як в Авшвіці) для утримання живими, винищення дітей, старих і слабих, довгий перехід і перевезення кораблем за найпринижувальніших умов, — словом, ситуацію, не менш жахливу, ніж усе, що я бачив за нацистів, — а після цього життя в неволі, особливо на плянтаціях — тоді я повинен одночасно раціонально думати, і як людина, і також як єврей, що сам пережив катастрофу знищення євреїв, палко співчувати. І перший, і другий досвід якісно були таким величезним жахіттям, що ми повинні розглядати їх і реакцію людей на них як щось рівне, аджеж на таких височинах людського страждання ми не можемо диференціювати й одночасно залишатися людьми. В той самий час ми повинні пам'ятати, і я саме так і роблю, що лише перемога над Гітлером урятувала поляків, росіян і всі інші слов'янські народи Східньої Європи від подібної невільницької долі.

Ми повинні дивитися так само на приклади дійсного знищення груп, великих і малих, — акції, в здійсненні яких не може бути сумніву. З численних прикладів, що їх можна знайти в писаній частині історії людства, я запропоную тут три: тотальне знищення тасманійців у другій чверті 19 ст., що його здійснили англійські переселенці за допомогою австралійських аборигенів (яких вони привезли з Австралії до Тасманії з цією метою); майже цілковите знищення вірменів на великому терені Отоманської імперії в 1915-1917 рр., і звичай, що домінував протягом більшої частини китайської писаної історії, винищення цілих родин і клянів "ворогів держави", включно із ретельним знищенням дітей. Оскільки навіть у найлагідніших умовах для цього треба було вдатися до вбивства "лише" п'яти генерацій, тобто вбивства всіх тих, що походили від діда і батька, самої осудженої особи, її синів і внуків, і оскільки вища кляса в Китаї була багатошлюбна, можна легко зробити приблизний підрахунок того, скільки людей брало участь у цій кампанії оголошення поза законом, скажімо, шістдесятирічного міністра!

Але серйозне міркування про катастрофу знищення євреїв не можна обмежувати такими прикладами, навіть якщо розглядати поведінку в минулому (і сучасні настанови). Ми повинні піти далі й поставити прямі та справді бентежні питання про наше справжнє

ставлення, чи ставлення наших сусідів до масового вбивства, до масового знищення дітей, до всього, що справді трапилося під час катастрофи знищення євреїв; спитати таких людей, які, хоч більш-менш готові засудити Гітлера та нацистів (врешті-решт вони програли), фактично схвалюють навіть тепер те саме ставлення до знищення, якби їхній Бог наказав їм це зробити в їхніх святих книгах. Бо кінець-кінцем, знищення цілих народів, з дітьми включно, чи "селекція" за нацистським способом, тобто вбивство невинних людей та дітей, довільно вибраних за наказом "влади", виразно наказано в Старому Завіті і засудження більшої частини людства на "вічний вогонь" провіщано в Новому (як і в Корані).

Ніякого значущого та справді людяного обговорення людського значення катастрофи знищення євреїв не може бути, на мою думку, якщо люди, відважніші за Лянцманна, також не поставлять питання перед тими євреями, які вірять у "суттєву" святість і справедливість таких текстів як: "ти не врятуєш від смерти нічого, що дише" (Дютераноми, 20:16) чи: "не шади їх, але вбивай як чоловіка, так і жінку, малу дитину та немовля", (Самуїл, 15:3) або питають про "селекцію" в нацистському дусі, яку описано, що її виконувано холоднокривно проти жінок і дітей за наказами Мойсея: "Тому тепер убивай кожну дитину чоловічої статі, вбивай кожну жінку, яка знала чоловіка, лежачи поруч нього. Але всіх дівчат, що не знали чоловіка, лежачи з ним, зберігайте живими для себе" (31:17-18).

Я можу уявити собі, що, не відвідуючи околиці Треблінки, чи навіть краще, відвідуючи її, Лянцманн міг у той самий час знайти людей у Парижі, які, якби їх запитали, поважно виправдували б усі ті жорстокості, поперше, тому, що їх повинна була чинити їхня група з числа власних людей за наказом їхньої таки влади (нібито божественної, що фактично погіршує справу), а, подруге, оскільки підтримка жорстокостей повинна базуватися на успішному виживанні та прийнятті багатьма поколіннями. Звичайно, така гіпотетична поведінка потребує справжньої мужности, якої, я насмілюся сказати, Лянцманн (і Гільберг) не мають. Виступити активно або пасивно проти відкритих або уявних ворогів свого ж таки угруповання не свідчить про справді вищий тип мужности та чесности, бо в цьому випадку цю людину, навіть якщо їй відомо, що на неї чекає смерть, емоційно підтримує відоме почуття солідарности, часом сліпої та безрозсудної солідарности, до тієї особливої групи, до якої вона належить, врешті-решт, через випадковість свого народження та виховання. Справді велика форма мужности та чесности, яку можна було засвідчити в умовах катастрофи знищення євреїв, мала місце, коли поляк заперечував (відкритим висловлюванням або індивідуальною акцією) думку інших поляків або виступав проти їхньої мовчанки; коли єврей виступав проти

інших євреїв, і так само німці, чи то від імени покалічених німецьких інвалідів, чи то проти нацизму взагалі (як група "Біла роза" та інші). Це й є той тип мужности, який ми повинні пізнати та наслідувати, без зневаги до нього, або, принаймні, без завеликої зневаги, враховуючи, що ми, в своїй більшості, не здібні на це, як не були здібні в умовах катастрофи знищення євреїв, так і під час усіх інших жахів, подібного, або меншого масштабу. В цьому справді суттєвому, нескінченному пошуку істини Лянцманн зазнав невдачі, а Аш не зрозумів цієї невдачі.

Але можливо в інших це вийде краще.

Єрусалим, Ізраїль

І СВІТЛО В ТЕМРЯВІ СВІТИТЬ... (Українська Православна Церква під час Другої світової війни)

Олександр Воронин

22 червня 1941 року, коли почалася німецько-радянська війна, українські землі, з точки зору становища Української Православної Церкви, можна було поділити на три виразні частини:

1. Холмщина і Підляшшя, які в наслідок договору між Сталіном і Гітлером перейшли у вересні 1939 р. під адміністрацію німців і стали частиною Генерал-Губернаторства;

2. Західня Волинь і Західне Полісся — землі, що після 17 вересня 1939 р. опинилися під радянською владою;

3. решта земель України, які були під радянською владою з часу поразки українських Визвольних Змагань.

Як це не парадоксально, але відносно найсприятливіші умови для життя православних українців були в невеликій Холмсько-Підляській єпархії — на землях, які надзвичайно тяжко потерпіли були в останні передвоєнні роки від варварських намагань поляків силою католизувати православне населення.¹ В Генеральному Губернаторстві Православна Церква залишилася підпорядкованою митрополитові Діонісію (1876-1960), який до війни очолював Автокефальну Православну Церкву в Польщі² і прихильно ставився до українців. Німці з тактичних міркувань (бо хотіли мати українців по своєму боці проти поляків) спочатку сприяли українцям, і в тих обставинах почало швидко розвиватися українське церковне і національне життя. В Генерал-Губернаторстві було висвячено двох єпископів-українців: 19 жовтня 1940 р. — проф. Івана Огієнка, який прийняв ім'я Іларіон і став архієпископом Холмським і Підляським, а 9 лютого 1941 р. — прот. Петра Видибіду-Руденка (архієпископ Краківсько-Лемківський Паладій). За короткий час було відновлено понад 100 парафій. Богослуження відправлялись церковнослов'янською мовою з українською вимовою, а де було бажання парафіян — переходили повністю на українську мову; проповіді виголошувалися українською мовою. Створено пастирські курси; в Холмі створено духовну семінарію, де готувалися національно-свідомі кадри українського духовенства. Українською мовою друкувалися богослужбові книжки і також провадилось навчання релігії в початкових і середніх школах.³

На православних землях Західньої України (Західня Волинь і Західне Полісся) більшовики в 1939 р. застали високоорганізоване і

розвинуте церковне життя. Православна Церква була тут великою мірою українізована, завдяки праці кіл свідомої української інтелігенції і заходами архиєреїв-українців: архиєпископа Олексія Громадського (1882-1943) і єпископа Полікарпа Сікорського (1875-1953).⁴

З приходом атеїстичної комуністичної влади, українська мова негайно зникла з богослужень.⁵ Почались типово-радянські переслідування Церкви: надмірне оподаткування церков і священників, конфіскація церковних земель, закриття і збещення храмів, арешти священників і національно-свідомих вірних, заборона навчати релігії в школах.⁶ Зрозуміло, що Москва не могла погодитися на існування на землях під її владою окремої незалежної Церкви і почала чинити тиск на єпископів, щоб вони перейшли під юрисдикцію Московської патріархії. Першим зробив це у червні 1940 р. архиєпископ Олексій, потім всі інші єпископи Західньої України, Білоруси, Буковини і Балтицьких країн, крім архиєпископа Пінського Олександра та єпископа Полікарпа. Вони не поїхали до Москви з іншими єпископами на виклик патріяршого місцеблюстителя митрополита Сергія і не підписали декларації про підпорядкування Московській патріархії. Немає сумніву, що їхня доля була цим припечатана, і їх врятував лише прихід німецько-радянської війни.

Московська патріархія, яка за 20 років радянської влади зазнала жорстоких переслідувань, мала в той час усього 4 діючих єпископів на увесь Радянський Союз, включно з місцеблюстителем патріяршого престолу митрополитом Московським Сергієм. Одначе, одного з цих єпископів, Миколая Ярушевича, митрополит Сергій послав на Західню Україну, де вже було 5 єпископів, надавши йому титул архиєпископа Волинського і Луцького та екзарха Московської патріархії. Юрисдикцію архиєпископа Олексія було різко обмежено. Висвячено ще 3 єпископів, між ними Пантелеймона Рудика, якому надано титул єпископа Львівського з явною метою працювати в напрямі приєднання греко-католиків у Галичині до Православної Церкви.⁷

Становище Церкви і церковно-релігійного життя на Східній Україні, яка пережила два десятиліття радянської окупації, можна з повною підставою назвати *великою руїною*. Церква була цілком розгромлена — і це можна сказати і про УАПЦ, відроджену в 1921 р. і знищену радянською владою десятиліттям пізніше, і про будь-які інші церкви та церковні об'єднання, що існували раніше. На Україні не залишилося ні одного діючого єпископа УАПЦ. Якщо й були якісь діючі священники або церкви, то це буквально одиниці. Більшість єпископів УАПЦ, тисячі священників і незліченна кількість вірних поневірялися в ув'язненнях, концтаборах і на каторгах, багато

загиною смертю мучеників. Ця доба великих гонінь ще дуже мало вивчена. Одначе, не зважаючи на переслідування, віра залишилась жити в народі, про що свідчать події після приходу німців.

■

Початок радянсько-німецької війни стероризоване більшовиками населення Західної України — і великою мірою Східної — зустріло радісними надіями. Ось що пише про ці дні історик Української Православної Церкви Іван Власовський:

Люди вітали один одного, як на Великдень, привітом "Христос воскрес!" З походом на Схід німецьких армій, по всій визволеній Волині відбувались "свята державности" впродовж липня і серпня 1941 р. Церква не стояла осторонь цих свят — вияву настроїв, бажань і сподівань українського народу... що основував тоді місцеві національні комітети, які по містах і повітах брали владу в свої руки. Молебні, проповіді, хресні процесії на "святках державности", громадські панахиди з участю тисяч народу за тисячі жертв, розстріляних більшовиками під час їхньої втечі на Схід, як по в'язницях у Дубні, Луцьку, Крем'янці, Рівному, насипання спільних могил жертв більшовицького терору по містах і селах — все це були акти, в яких духовенство з'єднувалось в почуваннях, настроях, думках із своєю українською паствою.⁸

Такі самі спалахи надії і прояви відродження були і на східних землях України, але скрізь — дуже недовго, бо нові окупанти скоро показали своє справжнє обличчя. На початку вересня прийшла цивільна німецька влада. Про будь-яку українську державність чи навіть якесь самоуправління не було і натяку. Німці створили на Правобережжі *Райхскомісаріят Україна*, який мав бути переходною стадією до перетворення України на колонію, джерело рабської робочої сили і сировини.⁹ Райхскомісаріят поділено на 5 "генерал-комісаріятів" з осередками в Рівному, Житомирі, Києві, Миколаєві і Дніпропетровському на чолі з генерал-комісарами, під кожним з яких було біля 20 гебітскомісарів. Кожен з цих чиновників був повним володарем життя і смерти в своєму володінні. Райхскомісаром призначено Еріха Коха — людину жорстоку і безоглядну, що до українців ставився з відкритою зневагою.¹⁰ Нова влада почала швидко придушувати українське громадське, економічне, торговельне, культурне і освітнє життя. Згодом німці почали втручатися — дедалі то більше — і в життя Церкви.

■

З приходом нової влади виникло питання — яких форм має набрати церковне життя на звільнених від більшовиків землях України. Ідеалом було б створення Української Православної

Церкви, незалежної ні від Московської патріархії, ні від митрополита у Варшаві, керуючись законом про автокефалію уряду УНР з 1 січня 1918 р.¹¹ Такі пляни мав спочатку український церковно-громадський провід, зосереджений на Волині. Але вже дуже скоро виявилось, що в умовах війни й окупації такі пляни нереальні, і тоді було вирішено тимчасово організувати церковне життя знову під зверхництвом митрополита Діонісія.

Архієпископ Олексій — найстарший церковним стажем ієрарх на українських землях — міг би стати на чолі цієї організації, і його правдоподібно підтримали б маси національно-свідомого народу. Але так не сталося. Як уже згадувалося, під час короткої радянської окупації він перейшов під юрисдикцію Московського патріарха, зрікшись свого попереднього духовного зверхника митрополита Діонісія. Після приходу німців тиску на нього вже не було, однак він не приєднався до українського церковно-національного руху. Навпаки — 18 серпня 1941 р. архієпископ Олексій скликав таємно від українського громадянства собор єпископів у Почаєві з участю 3 інших ієрархів-однорумців, на якому ухвалено залишитися в канонічній залежності від Московської патріархії на правах автономії. Так зродилась на Україні Автономна Православна Церква, і так почався церковний розкол, який тягнувся впродовж німецької окупації України.

Єпископ Полікарп на соборі не був. Раніше написаного ним листа, в якому він закликав зірвати з Московською патріархією і повернутися в юрисдикцію митрополита Діонісія, було прочитано на соборі, але його заклик зігноровано.

Можливості митрополита Діонісія були обмежені. Він намагався внести лад у церковне життя на звільнених від більшовиків землях Західної України, які до війни були в його юрисдикції. Маючи авторитет канонічного і визнаного Східними патріархами голови Православної Церкви в колишній Польщі він правдоподібно зумів би об'єднати всі угруповання і знову відновити єдину Церкву. Але до цього не допустила німецька влада, яка аж ніяк не була зацікавлена в існуванні сильної об'єднаної Православної Церкви на окупованих землях. Німці обмежили владу митрополита Діонісія до Генерал-Губернаторства, не дали йому дозволу приїхати на Волинь для особистих переговорів з церковним проводом і громадянством, не дозволили йому скликати у Варшаві собор єпископів Східних земель. Цим вони узаконили церковний розкол, і потім часто використовували факт існування суперницьких церков для гри — одна проти одної.

Крок архієпископа Олексія митрополит Діонісій засудив. В листі до нього з 23 жовтня 1941 р. він категорично заявляє: "Мови не може бути про підпорядкування Святої Православної Церкви в

Україні Церкві Московській". Потім, у тому ж листі, він подає обґрунтування неканонічності приєднання частини його Церкви на Західній Україні і Білорусі під час радянської окупації під зверхництво Московської патріархії.¹²

Але, твердо ставши на позицію залежності від Московської патріархії, архієпископ Олексій цей та інші листи ігнорував. Щобільше, він пробував приєднати до себе архієпископа Іларіона, який перебував в юрисдикції митрополита Діонісія, запропонувавши йому почесну Київську катедру із званням архієпископа Київського і Переяславського. Це була явна спроба здобути прихильність національно-настроєних українських православних мас, для яких особа архієпископа Іларіона — визначного науковця і колишнього члена уряду УНР — була дуже авторитетною. Але, хоч архієпископ Іларіон свою згоду дав, ці пляни перекреслив несподівано сам архієпископ Олексій, коли собор очоленої ним Автономної Церкви 9 грудня 1941 р. проголосив його митрополитом Волинським і Житомирським та єкзархом усієї України.

■

Ставши перед фактом національної зради свого старшого єрарха, українські церковно-громадські кола на Волині звернулись у грудні 1941 р. до єпископа Полікарпа з проханням очолити Українську Православну Церкву на звільнених від більшовиків землях, як її тимчасовий адміністратор. Єпископ Полікарп свою згоду дав, а митрополит Діонісій затвердив цей вибір декретом з 24 грудня, одночасно піднісши єпископа Полікарпа до сану архієпископа.

Німецька влада прийняла цей факт до відома без застережень¹⁴ і так само поставилась вона і до Автономної Церкви митрополита Олексія. Представник Райхскомісаріату запевнив обох владик, що німецька влада визнає повну свободу Церков.

Владика Полікарп був єдиним єпископом Української Православної Церкви на звільнених землях. Автономна Церква мала їх у той час 6. Потреба в створенні єпископату для Української Православної Церкви була невідкладна. Православні українці мали тоді двох кандидатів на єпископів — загально шанованих волинських протоієреїв з довгим священничим стажем: Ніканора Абрамовича та Івана Губу. Проблема була з тим, — як поставити їх у єпископський стан. Згідно з канонами Православної Церкви, для єпископської висвяти потрібно щонайменше двох єпископів, а дозволу на подорож до Генерал-Губернаторства німецька влада владичі Полікарпові і кандидатам на єпископів не давала. Тоді православним українцям шляхетно допоміг архієпископ Пінський і

Поліський Олександр Іноземцев, росіянин з роду, погодившись з благословення митрополита Діонісія взяти участь у хіротонії разом з архієпископом Полікарпом. Висвята єпископів відбулась 9-10 лютого 1942 р. в Пінську, в архиєрейському соборі владики Олександра, в присутності великих мас народу.¹⁵ Протоієрея Ніканора Абрамовича, який після висвяти зберіг за собою своє ім'я, було хіротонізовано на єпископа Чигиринського, а протоієрея Івана Губу, який прийняв ім'я Ігоря — на єпископа Уманського. На соборі єпископів, який відбувся там же у той же час, було офіційно оформлено Українську Автокефальну Православну Церкву з архієпископом Полікарпом, як її головним Адміністратором. Архієпископ Полікарп залишився в Луцьку, а владик Ніканора та Ігоря було делеговано, як його вікаріїв, до Києва.

У звільненому від більшовиків Києві церковне життя було хаотичне. Православні українці вже у вересні 1941 р. створили там Всеукраїнську Православну Церковну Раду, яка зуміла об'єднати всі парафії, що відкрились у Києві після приходу німців, і всіх священиків в одне церковне тіло. Але це єднання тривало недовго. 17 грудня до Києва прибув єпископ Автономної Церкви Пантелеймон, якого вислав туди митрополит Олексій, як керуючого Київською єпархією. Відсутність у той час у Києві єпископа УАПЦ спричинилась до того, що до єпископа Пантелеймона відійшли всі існуючі в місті парафії, крім трьох. Залишилось при УАПЦ 4 священики і 4 диякони. Під тиском єпископа Пантелеймона, німецька влада розпустила 11 лютого 1942 р. Всеукраїнську Православну Церковну Раду. Керувати справами УАПЦ влада доручила трьом старшим священикам у Києві: о.о. Юрієві Пелешукові, Миколі Саранчі і Федотові Шпаченкові.

В таких невідрадних умовах до Києва прибули 12 березня 1942 р., діставшись туди з великими труднощами, єпископи Ніканор та Ігор, яких радісно привітало українське громадянство. 15 березня в Андріївському соборі відбулась соборна Служба Божа за участю величезних мас вірних. Три священики, уповноважені в справах УАПЦ, висловлюючи бажання українського православного громадянства, визнали ієрархію УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом своєю новою духовною владою, а зверхність передали єпископові Ніканорові.¹⁶

Німецька цивільна влада в Києві явно сприяла Автономній Церкві. До новоприбулих українських єпископів Ніканора та Ігоря поставилась явно неприхильно і навіть вороже. Генерал-комісар київської округи і штадтс-комісар Києва відмовились їх прийняти,

коли вони зголосилися по приїзді з офіційною візитом. Спочатку їм заявили, що населення, мовляв, вже має російського єпископа Пантелеймона й інших не потребує.¹⁷ Потім погодилися на перебування в Києві єпископа Ніканора, але всіляко йому дошкуляли. Українцям дали в розпорядження лише Андріївський собор і ще дві церкви, у той час, як росіяни мали 8 монастирів і 14 церков. Єпископові Пантелеймонові влада передала дім колишньої духовної консисторії, де містилася була Всеукраїнська Православна Церковна Рада і де мав бути осередок УАПЦ. Навіть про такі речі, як проведення телефону і електрики та користування водоходом, — доводилося випрошувати дозволу влади.

Про наставлення окупаційної влади до УАПЦ свідчить лист головнокомандувача поліції безпеки і СД підполковника д-ра Томаса до команд СС і поліції в Києві, Житомирі, Миколаєві і Дніпропетровському з 11 лютого 1942 р. в справі Церкви на Україні. "...творенню загально-української Автокефальної Церкви під проводом митрополита., — говорить в листі, — належить всілякими способами перешкоджати".¹⁸

Проте, формально німці у той час утримували фікцію рівного ставлення до обох Церков. 4 травня 1942 р. представників архієпископа Полікарпа і Олексія викликали до Райхскомісаріату в Рівному, де їм заявили, що влада визнає на території Східної України два церковні "напрямки" — УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом і Автономну Церкву, очолену митрополитом Олексієм, із зверхництвом у Москві. Влада не входить в канонічні суперечки поміж ними і не підтримує особливо ні одну, ні другу. Приналежність має залежати виключно від волі громад. Був наказ припинити полеміку в пресі і в обіжниках.¹⁹ На ділі це перетворилося в справжню цензуру: німці часто не пропускали в пресу навіть церковної хроніки.²⁰

Окремим епізодом цього періоду була спроба митрополита Андрія Шептицького, голови Української Греко-Католицької Церкви, з'єднаної з Римом, розпочати діалог з православними з метою "зближення і взаємного пізнання", що мало б довести, як він сподівався, до "помирнення", а в дальшому майбутньому — до "повної злуки". На це митрополит Шептицький натякав у своєму листі до архієпископа Іларіона з 21 жовтня 1941 р., закликаючи його очистити "Українську Церкву з усіх тих наук, противних вірі і неканонічних..." що були накинута їм під час перебування у підлеглості Москві.²¹ Про це він більш конкретно писав у листі з 31 грудня 1941 р. до всіх "православних архієреїв в Україні і на українських

земля",²² а вже зовсім конкретно — у посланні "до української віруючої православної інтелігенції" з 3 березня 1942 р.²³

Реакція православних не була ентузіастичною. Архієпископ Іларіон у своїй відповіді зауважив, що для досягнення єдності Греко-Католицька Церква теж повинна позбутися чужих впливів — латинських і московських.²⁴ Митрополит Олексій висловив сумнів, чи єдність взагалі можна буде досягнути і чи вона навіть бажана ("може і потрібна на землі ота різноголосиця в релігійних поглядах...").²⁵ Група православної інтелігенції прислала листа з різкою критикою унії і детальним з'ясуванням, чому православним з нею не по дорозі.²⁶ Мабуть найбільш реалістичною була реакція єпископа Ніканора, який заявив: "Як мали б тепер провадитись переговори про об'єднання? Кінчиться війна, і тоді побачимо, як можна буде дійти до єдності".²⁷

І дійсно, для обговорення пропозицій Греко-Католицької Церкви тоді був дуже невідповідний час. Православна Церква на Україні, сама поділена кордонами і відходом єпископів-автономістів, не могла промовляти єдиним голосом, чи навіть зібрати своїх духовних керівників для опрацювання спільної позиції. Крім того, хоч як обережно митрополит Шептицький формулював свої пропозиції, з них все ж виходило, що передумовою поєднання він ставив підпорядкування Православної Церкви Римові і прийняття нею догматичного вчення Римо-Католицької Церкви. "Коли б він [Київський митрополит] був з'єдинений із Вселенською Церквою [тобто Римо-Католицькою Церквою — *О. В.*], — писав він, — всі ми, греко-католики, підлягали б йому, і я перший радо піддався б його верховній владі".²⁸ І далі: "Очевидно, до такого приєднання ми ставляємо умову, щоби будучий Київський патріарх прийняв Вселенську Віру, себто православ'я перших сімох Вселенських Соборів доповнив рішеннями Вселенських Соборів від X-го століття до найновіших часів".²⁹

Зрозуміло, що для православних такі передумови були неприйнятні. Так само, як непринятною для митрополита Шептицького була відповідь на його пропозиції собору православних єпископів в Генерал-Губернаторстві, в якій вони висловлювали готовість "прийняти до своєї Православної Церкви всіх наших братів греко-католиків".³⁰

Фактично, навіть за найбільшого прояву зацікавлення і доброї волі з обох сторін, німецька влада напевно не допустила б до ширших зв'язків між Греко-Католицькою і Православною Церквами, бо розглядали б такі зв'язки, як підтвердження їхнього переконання, що "Ватикан намагається організувати загально-слов'янський рух під католицьким проводом для боротьби проти Райху", — як говориться в цитованому вже листі головнокомандувача полі-

цію безпеки і СД д-ра Томаса.³¹ Німцям було відомо також про пляни Ватикану посилати на Східні землі спеціально вишколених у Римі місіонерів з дозволом працювати в ролі православних священиків. "Усі ватиканські намагання проникнути на Схід мусять бути припинені", — пише д-р Томас.

Тим часом, на Україні спонтанно відроджувалося церковно-релігійне життя. 20-літній терор комуністичної влади проти релігії і Церкви явно не мав успіху. Про це свідчить, наприклад, промовистий факт, що під час статистичного перепису населення Києва, проведеного 1 квітня 1942 р. міською управою, 99,9% опитуваних киян заявили, що вони віруючі.³² До владики Ніканора безперервно прибували делегації від громад з близьких і далеких районів з проханням прислати їм священиків. Відповідні кандидати знаходились — диякони, учителі та інші інтелігенти з духовною освітою. За перші 3 місяці єпископи Ніканор та Ігор висвятили 103 священиків. Їх розсилали тепер на Київщині і поза нею: декого до вже заснованих громад, інших — як місіонерів для організації церковного життя.

Для керування церковним життям єпископ Ніканор заснував 1 квітня 1942 р. в Києві Вище Церковне Управління з 4 відділами: адміністративним, освітнім, юридичним і господарським, яке, не зважаючи на перешкоди з боку влади і неприхильно наставлених автономістів, почало розгортати широку діяльність. Невдовзі почала остро відчуватися потреба у збільшенні ієрархії, бо два єпископи аж ніяк не могли дати самі раду з духовним обслуговуванням колосальних просторів звільненої від більшовиків Східньої України. Віддалені від Києва українські православні громади надсилали прохання прислати в їхні райони власних єпископів.

Від 9 до 17 травня в Києві, під головуванням єпископа Ніканора відбувся Другий Собор єпископів УАПЦ. Архiepіскоп Полікарп на нього не міг прибути, але на початку травня, у відповідь на рапорт владики Ніканора про стан Церкви на Східніх землях, доручив йому підшукати відповідних кандидатів на єпископів і наперед благословив їхню висвяту. Двох кандидатів — архимандритів Фотія Тимошука і Мануїла Тарнавського запропонував архiepіскоп Полікарп, і їх було висвячено на початку собору. Чотирьох інших кандидатів, яких запропонувало Вище Церковне Управління в Києві, хіротонісовано протягом тривання собору. Хіротонії відбувалися поспішно, майже таємно (дві з них — на світанку) в нижній Кирило-Методіївській церкві Андріївського

собору, бо надійшла чутка, що німецька влада має заборонити висвяту єпископів.³³

Хіротонії відбувались таким порядком: 12 травня — архимандрита Михаїла (Хорошого) на єпископа Кіровоградського; 14 травня — архимандрита Мстислава (Скрипника) на єпископа Переяславського; 16 травня — архимандрита Сильвестра (Гаєвського) на єпископа Лубенського, а 17 травня — архимандрита Григорія (Огійчука) на єпископа Житомирського. Собор надав архиєпископам Олександрові і Полікарпові титул митрополита, а єпископам Ніканорові та Ігореві — титул архиєпископа.

Поспіх з висвятою був виправданий, бо 26 травня 1942 р. до адміністрації УАПЦ в Луцьку надійшло розпорядження райхскомісара України про заборону висвячувати далі єпископів без узгодження з владою.³⁴

Все ж, протягом літа 1942 р. було висвячено ще чотирьох єпископів УАПЦ: 24 травня в Луцьку — архимандрита Геннадія (Шиприкевича) на єпископа Січеславського (Дніпропетровського); 23 червня в Києві — архимандрита Володимира (Мальця) на єпископа Черкаського; 2 серпня в Києві — архимандрита Платона (Артемюка) на єпископа Заславського (потім його призначено єпископом Рівенським), а 13 вересня в Луцьку — архимандрита В'ячеслава (Лісіцького) на єпископа Дубенського з дорученням обслуговувати громади православних чехів. 27 липня до УАПЦ приєднався, в наслідок відвідин його нововисвяченим єпископом Мстиславом, 77-літній митрополит Харківський Феofil Булдовський, висвячений ще 1923 р. Таким чином, до кінця літа ієрархія УАПЦ складалася з 14 єпископів.³⁵

У вересні 1942 р. Райхскомісаріят заборонив будь-які дальші хіротонії, мовляв, кількість єпископів вже достатня. Ця заборона стосувалась і до Автономної Церкви, яка на той час мала 16 єпископів.

Новопоставлені єпископи УАПЦ роз'їхались по своїх єпархіях і налагоджували там нормальне (наскільки це було можливо в умовах війни і окупації) церковно-релігійне життя. Найбільш невідкладним завданням була висвята священиків, бо нові парафії виростали нестримним темпом і потребували духовної опіки. Точних відомостей про кількість парафій і священиків немає, бо багато документів і архівів загинуло у вирі війни. Але з окремих збережених документальних даних і спогадів єпископів уже після війни можна мати загальну картину швидкого зросту Церкви. Владика Ніканор у своєму звіті про стан Церкви з початку жовтня

1942 р. вказує, що на 1 вересня було організовано 513 парафій, з того 298 — на Київщині, а решта — в інших областях, де не було ще українських єпископів.³⁶ Іван Власовський наводить приблизні цифри кількості парафій: у Полтавській єпархії в 1943 р. було до 150 парафій, у Дніпропетровській до осені 1943 р. — понад 150, на півдні (Миколаївсько-Кіровоградська і Одеська області) — понад 100. На Лубенщині було 102 священики.³⁷

Релігійне надхнення людей, 20 років позбавлених релігійної опіки, було в багатьох випадках просто екстатичне. Відбудовували церкви, або — де їх вже не було — влаштовували в тимчасових приміщеннях, зносили ікони, церковний одяг і утвар, що їх переховували за більшовицької влади, не боячись жорстокої кари. Під час Богослужень церкви завжди були переповнені людьми. Вірні причащалися — багато-хто вперше в житті, — хрестили дітей, вінчалися, справляли похорон тим, що вже давно померли.

Єпископ Мстислав, якого Архiepіскоп Ніканор після хіротонії призначив своїм вікарієм і доручив йому поїхати в місійну подорож по Лівобережжю, розповідає про одну пам'ятну подію:

До кінця мого життя залишиться в моїй пам'яті велике масове хрещення народу в селі Рябцях на Полтавщині. Над ставком, один бік якого творив ніби амфітеатр, згуртувались діти, молодь і старші, які не були хрещені — понад 300 душ. Несуть дітей на руках. Хресних бракувало: не раз хресний батько і хресна мати були для 10-15 дітей... Смеркає, починають блимати чудові полтавські зорі... Зі мною два священики. Співає хор — переважно жінки, і відбувається містерія...³⁸

Умови діяльності єпископів і священиків були не легкі. Були випадки, що німецька влада, яка віддавала перевагу Автономній Церкві, не допускала єпископів до визначених їм міст. Наприклад, єпископові Володимирові не дозволили приїхати до Черкасів, архієпископові Ігореві — до Полтави. На Дніпропетровщині, де автономний єпископ Димітрій Маган не міг спинити зросту українських парафій, генерал-комісар, підтримуючи його, заборонив уже зареєстрованим парафіям міняти свою юрисдикцію — крок, явно спрямований проти популярного автокефального єпископа Геннадія. "Візитації парафій відбувалися в неймовірно тяжких умовах комунікації, — згадує єпископ Володимир, — доводилося їздити у вантажних вагонах, на відкритих платформах під дощем і снігом, або навіть у гальмових будках".³⁹

Але нагородою за труднощі була радість, що її приносили вірним візитації своїх єпископів. "Запрошень було дуже багато, — пише у своїй автобіографії єпископ Сильвестер, — тому доводилося вибирати такі центральні села, в яких можна було б... дати можли-

вість прослухати урочисту єпископську Службу Божу більшої кількості селян околиць сіл. При таких відправах сходилися люди 5-9 найближчих сіл; збиралося люду кілька тисяч кожного разу... Служба Божа рідною мовою, після довгого періоду заборони і знущань над релігією, справляла на селян незвичайно сильне враження".⁴⁰

Далі буде

1. Переслідування православних на цих землях провадилися під час усього періоду існування польської держави, але особливо жорстока кампанія проходила в останні передвоєнні роки — 1938 і 1939. Про це докладніше див. Степан Баран, *Митрополит Андрей Шептицький*, (Мюнхен, 1947), стор. 107.

2. Православна Церква в Польщі, яка до революції 1917 р. знаходилась на території колишньої царської імперії і була частиною Московської Патріархії, у 1923 р. почала заходи для усамостійнення. Вселенська Царгородська Патріархія своїм томосом з 13 листопада 1924 р. визнала її Автокефальною.

3. І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. IV/2, (Нью-Йорк, Бавнд-Брук, 1966), стор. 187-192.

4. Там таки, стор. 114-121.

5. Мабуть, єдиним, хто продовжував служити українською мовою, був єпископ Полікарп (Власовський, *Нарис*, стор. 194).

6. *Краківські вісті* з 12.VIII. 1941 подають цілий ряд прикладів більшовицького насильства над Церквою.

7. Цим плянам перешкодила війна, і насильна ліквідація Греко-Католицької Церкви та приєднання її до Російської Православної Церкви відбулося шойно після другого приходу більшовиків — у 1946 р.

8. Власовський, *Нарис*, стор. 199-200.

9. Див. Harvey Firestone, "Icon and Swastika— The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control", (Q@V&^L>F, U\$bb., 1971), стор. 91-92.

10. Типова заувага: "Найменший німецький робітник вартий у тисячу разів більше, ніж усе населення там" (цитовано у John A. Armstrong, "Ukrainian Nationalism", 2nd edition (Нью-Йорк, 1963, стор. 114).

11. Повний текст закону наведено у праці Олександра Лотоцького *Історичні джерела церковного права* (Варшава, 1931), стор. 297-298.

12. Архів Української Православної Церкви у США в Бавнд-Бруку.

13. Все це робилося без відома Московської патріархії, яка мала свого екзарха на Україні в особі митрополита Миколая Ярушевича.

14. *Волинь*, ч. 8/36, (Рівне), 29. I. 1942.

15. *Український голос*, ч. 8/23, (Луцьк), 19. II. 1942.

16. Акт з 19. III. 1942, Архів Бавнд Брук

17. Прот. А. Дублянський, *Тернистим шляхом — життя митрополита Никанора Абрамовича*, (Лондон, 1961), стор. 34.

18. Архів Бавнд-Брук.
19. Про це — у повідомленні Архієпископа Полікарпа до духовенства і вірних з 8. V. 1942, Архів Бавнд Брук.
20. Власовський, *Нарис*, стор. 221.
21. Степан Баран, *Митрополит*, стор. 123-124.
22. Там таки, стор. 127-128.
23. Там таки, стор. 130-131.
24. Там таки, стор. 126.
25. Там таки, стор. 129-130.
26. *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації*, ч. 2 (Йорктон-Саскатун), 1969, стор. 345-349.
27. Friedrich Heyer, "Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945", (Q@Txx-%^\$*Xbh@Tx>', 1953, bdZ^, 179.
28. *Письма-послання*, стор. 341.
29. Там таки, стор. 350.
30. Степан Баран, *Митрополит*, стор. 132.
31. Датовано 11. II. 1942, Архів Бавнд-Брук.
32. Л. Малюженко, *Київ за 1942 рік* Управа міста Києва, Статистичний відділ, (Київ, 1943).
33. Власовський, *Нарис*, стор. 222.
34. Там таки.
35. Єпископ Мануїл в липні 1942 р. перейшов до Автономної Церкви.
36. Прот. А. Дублянський, *Тернистим шляхом*, стор. 43, 45.
37. Власовський, *Нарис*, стор. 234.
38. З персональної розповіді митрополита Мстислава авторові.
39. "25-ліття єпископських хіротоній", *Українське православне слово*, 1967, 6, стор. 7.
40. Архієпископ Сильвестр, "Моя автобіографія", *Українське православне слово* 1976, 11-12, стор. 6-7.

В ОКОПАХ ПЕРЕБУДОВИ

Роман Купчинський

Подавати коментарі про теперішню ситуацію в Україні, після Чорнобильської трагедії і в час "революційної перебудови" не є легким завданням. Мабуть найпростіше і найобережніше, — цитувати те, що друкується на сторінках української радянської преси і залишити висновки для читача. Правда, це може деколи викликати сумнів, що автор або не має власної думки щодо "перебудови", або старається якось хитрувати. Тому почну від переповідження фактів з малими коментарями, а тоді дам власні завваги.

Проблема рідної мови, або витиснення її із щоденного вжитку в Україні (що популярно зветься русифікацією, хоч це слово надалі залишається табу на сторінках радянської преси), — мабуть найгостріше зі всіх існуючих проблем сьогодні. Дискусія в Україні навколо цього питання набрала такого широкого відгону серед населення — з боку культурних діячів і учителів (хоч без участі партії), — що треба її широко вітати.

Це не вперше така дискусія відбувається легально в Україні. В 1920-их рр. мовне питання стояло ще гостріше, декрети про "українізацію" більш рубом ставили проблему. В 1960-их рр. ця дискусія виникла знову. Причиною повторного виникнення її було те, що українізація 1920-их рр., хоч і мала успіхи, закінчилася трагічними результатами.

В 1960-их рр. дебати (легальні, а не самвидавні) зосереджувалися над подіями в суспільному житті України, які й сьогодні болюче відчуваємо. Ось декілька цитат з п'ятого з'їзду Спілки письменників України, який відбувся в листопаді 1966 р.:

Не можна не сказати на з'їзді взагалі про стан викладання української мови в середній і вищій школах, про те, що в силу певних умов рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж чужоземна. Мова народу — це найбільший скарб, і ми всі маємо його оберігати, в тому числі й авторитетними державними заходами, маємо наполегливо розвивати, оновлювати, збагачувати мову народню своєю літературною творчістю... (Виступ Олеса Гончара за З'їзді СПУ, *Літературна Україна*, 17 листопада 1966 р.).

Або: "Не хотілось, щоб уболівання за мову, за свою культуру видавалось комусь якимось збоченням... Будучи інтернаціоналістами, ми завжди залишаємося українцями". (З виступу поета Віктора Коржа, *Літературна Україна*, 22 листопада 1966 р.).

В 1966 р. благословення на подібні виступи дав сам Перший секретар ЦК КПУ, П. Ю. Шелест. На цьому з'їзді СПУ він говорив: "Треба бережливо, з повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати... Ваш труд у цьому напрямку підтримувався і завжди буде підтримуватися комуністичною партією." (*Літературна Україна*, 17 листопада 1966 р.).

Але не повезло... Ані Шелестові, ані українській мові. Партія не підтримала, навпаки, — пішла на ще гостріший курс русифікації. На квітневому пленумі ЦК КПУ (1973 р.) В. Щербицький, який 1972 р. став Першим секретарем ЦК КПУ після усунення Шелеста, дав такий напрямок критики: "На зборах партійного активу, які пройшли недавно в областях, було піддано критиці помилки і недоліки в ідеологічній роботі. Відзначалось зокрема, що в ряді публікацій були відступи від класових, партійних критеріїв в оцінці суспільних явищ і процесів. Їх автори виявили національне чванство і обмеженість, ідеалізували патріярхальщину. З ідейно порочних позицій «самобутности» висвітлювали історичне минуле українського народу..." і т. д. (*Радянська Україна*, 20 квітня 1973 р.).

Минуло 20 років і в 1986 р. знову відбувся з'їзд Спілки письменників України. І ще раз виступив Олесь Гончар, говорячи про українську мову:

Як і кожна повноцінна мова, вона годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим декому доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу — це означає, крім усього іншого, виказувати свою власну обмеженість, декотрим мова наша здається "неперспективною", як здавались "неперспективними" оті вікові полтавські та інші села, що їх були спроби вигубити, і які лише сьогодні, в кліматі розуму й синівської любові, виявились цілком перспективними і годують нас хлібом. Також перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова, яка після всіх царських заборон, у загравищах Жовтня здобула собі право на життя... (Вступне слово Олеса Гончара, *Літературна Україна*, 12 червня 1986).

І так, незалежно від усіх "переваг" "Жовтня", розпочалася чергова боротьба за існування української мови — себто боротьба за буття українського народу в повному розумінні цього терміну.

В червні 1986 р. на з'їзді СПУ не виступав В. Щербицький і не

було ніяких познач, що Комуністична партія України буде підтримувати "свій" народ. Навпаки, як стало тепер ясно, партія, під проводом Щербицького, хоч формально підтримувала "перебудову" М. Горбачова, в національному питанні лишилася на позиціях 1930-их рр.

Першим завданням письменницької організації України було поставити під обговорення стан української мови в школах УРСР. Ще з виступу Гончара в 1966 р. видно, що це питання одне з найбільш болючих. Якщо в 1966 р. були сильні голоси про загрозу русифікації шкільництва і не було тоді можливостей змінити стан, то не тяжко уявити собі, якої шкоди заподіяли 20 років мовчання і безперервного "злиття народів".

Письменники рішили створити комісію зв'язків СПУ з навчальними закладами республіки — метою якої було робити старання повернути українську мову до шкіл України. До комісії ввійшли, між іншими, Д. Павличко (очолює), В. Скомаровський, І. Драч, О. Підсуха, С. Плачинда та інші. *Літературна Україна* з 9 квітня 1987 р. подала інформацію про засідання цієї Комісії. В ній брав участь міністр освіти УРСР М. Фоменко, який поінформував про стан вивчення української і російської мов в УРСР. Факти говорять самі за себе: сьогодні в Україні 15 тис. шкіл з українською мовою навчання, що складає 75.5% їх загальної кількості. Крім того в республіці працює ще 2.5% шкіл з паралельними російськими та українськими класами навчання.

Шкіл з російською мовою навчання — 4,5 тис., або 21.7%. *"Школи з українською мовою навчання відвідують 50.5% усіх учнів (підкр. Р.К.).* До шкіл з російською мовою навчання ходять 48.7% учнів нашої республіки. Приблизно таке ж співвідношення і в дошкільних закладах. Безумовно, — сказав міністер, — у мікрорайонах українських шкіл виховання в дитячих садках та яслах повинно здійснюватися теж українською мовою." Даліше було подано такі факти: у Києві українською мовою навчається майже 70,000 учнів — загальна кількість київських учнів 301,000. *В місті діють 274 школи, з них 34 з українською мовою навчання та 88 українсько-російські.* Себто сьогодні в Києві є 152 російськомовні школи, більше, як в чотири рази, ніж українськомовних. В Києві зараз проживають понад 22% росіян. Міністер Фоменко повідомив Комісію, що "частина батьків учнів шкіл з російською мовою навчання на підставі деяких законодавчих положень домагаються увільнення своїх дітей од вивчення української мови і літератури". Нині близько 13 тис., або 4.2% учнів у місті не вивчає ці предмети.

Як видно, ситуація з українською мовою трагічна, якщо йдеться про Київ, столицю УРСР. Цікаво було б почути факти про стан

української мови в таких містах як Дніпропетровське, Донецьке, Харків, Одеса, Умань і Львів.

На засіданнях Комісії було порушено питання про "прийняття конституційного положення про інтернаціональний обов'язок радянської людини, закону про повагу до мови республіки, на території якої живеш." Підсумовуючи дискусію, Д. Павличко сказав: "Деякі люди подають поганий приклад своїм дітям, не виховуючи поваги до рідної мови. Не варто нашій системі освіти довірятися тут застарілим модам і сумнівним смакам. Потрібний державний підхід."

Коментарі тут майже зайві. Трагічний стан українськомовного шкільництва в УРСР не є таємницею ні для кого. І немає причини, щоб Павличко надто турбувався долею російської мови в Україні, як він робив на засіданнях комісії. Долею російської мови піклується КПРС і КПУ. Можна натомість запитати Павличка, чому на засіданнях комісії не було представників КПУ — адже це вони виносять рішення, а не правління СПУ. Якою може бути перебудова в Україні, якщо КПУ буде стояти осторонь цих питань?

Питання рідної мови в школі обговорювалося ширше на засіданні президії правління СПУ в березні 1987 р. Це засідання можна схарактеризувати, як одне з найгостріших, коли йдеться про критику національної політики в Україні. Наприклад, у своєму виступі Іван Драч сказав: "Увага до того, що відбувається в деяких наших школах, де українська мова і література стали таким собі предметом для глузувань і кпинів, коли розпаношисте міщанство з шовіністичним ухилом, ховаючись за щитом псевдоінтернаціоналізму, глумиться часто над тим коренем, звідки воно пішло (підкр. Р. К.). А звідси і все похідне." І далі: "Чому всі гострі проблеми доби перебудови наші колеги в Москві чи Мінську ставлять відвертіше, сміливіше, принциповіше?" — запитує Драч. Або у виступі Дмитра Павличка: "Треба усунути несправедливе, зверхне, необдумане ставлення до української мови... Відповідальність за вивчення рідної мови повинна лежати не на батьках, а тим більше не на учнях, а на державі нашій, на устремлінні нашого суспільства до справедливості й творчого життя... Якщо не зміниться ставлення не лише до нашої мови, а взагалі до національних мов у нашій країні, не матимемо у близькому майбутньому не тільки читача — не матимемо найголовнішого, найсвященнішого ідеалу нашого — дружби народів, бо *дружити можуть лише народи, які мають своє обличчя* (підкр. Р. К.), які неповторністю своєю являють цінність один для одного і для всього людства". (*Літературна Україна*, 12 березня 1987).

Доповідачі на засіданні пригадали присутнім, як дійшло до такого стану ще в 1958 р., коли був прийнятий закон про перебу-

дову народної освіти і коли було "дано до вибору" батькам якою мовою їхні діти будуть користуватися в школі. Про це згадав О. Левада, цитуючи листа Максима Рильського і Миколи Бажана (*Правда*, 22 грудня 1958): "...єдиною правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР". Додає від себе Левада: "На жаль, органи народної освіти не виявили в цьому питанні достатньої принциповості". Левада очевидно міг дещо інакше висловитися про тут згадане рішення, але це не суттєве. Важливим є те, що нарешті, після 29 років наполегливої русифікації шкільництва, створилася в СРСР ситуація, де можна без страху говорити про деякі болючі проблеми, які стосуються буття українського народу.

Цієї ж теми торкнувся у своєму виступі Олесь Гончар: "Про деякі інструкції Міністерства освіти республіки ніяк не скажеш, що вони продиктовані вболіванням про долю рідного слова, про те, щоб це слово не занедбувалось, не зводилось — на догоду бездуховному мішанинові й чиновникові — до рівня нижчого сорту". Гончар продовжує: *"Вивчати чи не вивчати на уроці рідну мову — таке питання в жодній цивілізованій країні не може постати... Добровільний вибір? Але фальш, лицемірство такого підходу — очевидні*. Гончар запропонував: "широко, ґрунтовно обговорити коло питань, пов'язаних з розвитком сучасної української літературної мови, — цьому варто присвятити пленум правління нашої Спілки".

Свій авторитетний голос до дискусії додав Леонід Новиченко: "Маю, зокрема, на увазі поширений нині «звичай» звільнити досить значну кількість дітей від вивчення української мови, яка повинна вивчатися у всіх школах республіки. З ласки деяких органів наросвіти виходить, що можна звільняти дітей саме від... рідної мови (бо ж звільняють від вивчення української мови й багатьох українців) — який же сумний і потворний по суті парадокс" (підкр. Р. К.)! А тим часом, у новій редакції Програми КПРС говориться про необхідність *"оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою, як засобом міжнаціонального спілкування. Поряд, а не замість!"* (підкр. Новиченка).

Сміливість виступів провідних діячів української літератури в обороні не тільки своїх власних інтересів (зрозуміло, що при повній русифікації не буде кому читати їхніх творів), але взагалі на захист народу перед зростаючою небезпекою треба вітати. Рівнож не треба робити ілюзії, що все, досі сказане, автоматично стане законом, що відбудеться "друга українізація" типу 1920-их рр., хоч це на ділі пекуче потрібно. Треба ще раз підкреслити, що покищо

Йде мова про письменників, — не про людей з апарату КПУ. А, як було сказано раніше, не Спілка письменників рішає законодавство. В 1958 р. Максим Рильський і Микола Бажан, не аби які постаті, старалися стримати хвилю русифікації і їм це не вдалося. Чи вдасться сьогодні повернути інертну, по суті зрусифіковану бюрократію і партійний апарат на шлях оновлення в національному питанні — доволі загадкове.

Безсумнівно, українська інтелігенція сьогодні робить певну ставку на легалізацію своїх домагань. В знаменитій статті Сергія Плачинди "А мова — як море" (*Літературна Україна*, 5 березня 1987) ця тенденція виразно підкреслена: "Ось чому, дбаючи про мову як найбільший духовий і культурний скарб народу, час, на мою думку, узаконити дві державні мови в кожній союзній республіці і тримати в автономній. Світова практика (три державні мови, скажімо, в Швейцарії) свідчить, що це справа реальна. Повчальний тут і досвід братніх союзних республік Кавказького ареалу...". Плачинда цитує відповідні статті з конституції Вірменської республіки: "Стаття 72. Державною мовою Вірменської РСР є вірменська мова".

В цій же статті Плачинда відновив заклик покійного Бориса Антоненка-Давидовича про повернення букви *г* до правопису. Плачинда пише: "А втім, не будемо дуже дорікати мовознавцям 40-50 років. Після XXVIII з'їзду КПРС ми всі помудрішали. І сьогодні, з висоти нашого зміцнілого і здемократизованого світогляду, наївними і навіть смішними здаються доводи деяких мовознавців повосенних літ про те, що, мовляв, наявність в українській азбуці літери *г*... «роз'єднуюватиме братні мови». *Справді, це звучить нині як анахронізм*" (підкр. *Р. К.*).

На фронті боротьби за українську мову, особливе місце посідає дискусія про статут шкіл в СРСР. Дійсність є така, що обов'язковий тепер статут на ділі легалізує усунування української мови зі шкіл України.

В місяцях напередодні V з'їзду вчителів України, на сторінках преси появились важливі заклики змінити теперішній Статут шкільництва.* В *Радянській освіті* від 3 квітня 1987 р. надруковано

* Йде мова про Статут середньої загальноосвітньої школи, проєкт якого був надрукований в газеті *Радянська освіта*, 6 лютого 1987 р. В 4-му пункті проєкту сказано: "Учням середньої загальноосвітньої школи надається можливість навчатися рідною мовою або мовою іншого народу СРСР. Батьки чи особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання. Крім мови, котрою ведеться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР".

спільного листа Л. Новиченка, М. Жулинського, В. Дончика і В. Брюховецького "Нема скарбу ціннішого", де сказано:

...в новій редакції Статуту повторюється помилкове, на наш погляд, положення, яке, по суті, узаконює ігнорування в школах республіки української мови, надає цьому ігноруванню "законного" характеру. ...Адже ми знаємо, до чого подібне вивчення "за бажанням" привело на практиці: значна частина учнів російських шкіл республіки звільняється від вивчення української мови... *Зважимо при цьому, що чи не більша частина учнів російських шкіл у республіці за національністю українці* (підкр. Р. К.)... А якщо говорити про повагу до інших народів, то чи не викликає це "за бажанням" у представників братніх національностей, які проживають на території УРСР, почуття зверхності до культури, традицій, звичаїв народу, в середовищі якого вони мешкають?

Відгомін на листа Новиченка, Жулинського і ін. появився 3 травня 1987 р. в газеті *Радянська освіта*. Від редакції було зазначено, що лист глибоко схвилював читачів. "Про це пишуть до редакції люди навіть далекі від шкільних проблем — інженери, економісти, нуково-технічні працівники, військовослужбовці... члени КПРС і безпартійні... Всім їм не байдуже стан вивчення української мови і літератури." Описля редакція помістила уривки листів від більше, як 50 читачів, ось деякі з них: "Саме це призвело до того, що останнім часом, наприклад, на Ворошиловградщині, спостерігається тенденція до масового звільнення учнів, починаючи з 2-го класу, від вивчення рідної мови за бажанням (читай вимогою) батьків. Є класи, де половина учнів ухиляється від цього". (Н. Таран, В. Кротько). "Та не тільки на Ворошиловградщині таке становище" — додає редакція. І далше: "У нашій школі в 4 класі був звільнений один учень, тепер, у 6-му — 11. Якщо цей процес відбуватиметься такими темпами, то до закінчення школи всі будуть звільнені... Коли батьки — альбанці, болгары, татари добиваються звільнення своїх дітей від вивчення української мови, то це ще можна якимсь чином зрозуміти і ні в якому разі не виправдати. Але якщо українці..." (Л. Бочковська та ін.). "Дивна річ: від вивчення рідної мови учні можуть бути звільнені, а від іноземної ні. Де ж логіка?" (Л. Гомза). "15 років викладаю українську мову й літературу в школі і весь час морально страждаю, відчуваючи себе і свою працю непотрібними" (П. Жарська). "Найстрашніше ж те, що в школі в таких молодиків закладається неповага до мови, літератури, культури, історії, землі, де вони народилися і живуть. Як боляче усвідомити, що дехто з них навіть не знає, хто такий Кобзар, не уявляє, хто такі Довженко, Стельмах, Гончар!"

Приводом для дальшої дискусії про національну свідомість і

мову служили святкування 175-ліття з дня народження Маркіяна Шашкевича і 150-ліття появи *Русалки Дністрової*. У двох виступах (у Львівському університеті 24 листопада 1986 р. і на літературно-мистецькому вечорі в Києві) Олесь Гончар чітко вияснив слухачам суть справи. Ось частина його промови, виголошена на Львівському університеті у Львові:

Дорогі насамперед тим [йде мова про галицьку трійцю] що, не мавши зброї іншої, крім чесного і допитливого розуму та палкої синівської любови до свого народу, змогли в умовах темряви запалити ясний вогонь народної демократичної духовності, дати першу українську книжку дітям свого народу ... Хотів би зараз нагадати вам один факт, зафіксований дослідниками: восени 1836 р., тобто рівно 150 років тому, Шашкевич та його товариші, — як духовні особи — одночасно виголосили у трьох львівських церквах проповіді українською мовою. Це було вперше, і це було відповіддю тим, хто намагався онімечити та спольонізувати українське місто. А важливий цей факт ще й тим, що було не тільки кому проповідувати рідне слово, а й було кому його слухати! Віддаючи належне подвигіві культурних діячів минулого, ми не повинні забувати, що упродовж віків оборонцем рідної мови, її надійним оберігачем був також і сам народ, — це ж він беріг свою мову і під час робіт, і в побуті, і в прекрасних своїх піснях, і в самій своїй душі. Тим-то кращі його сини всупереч тодішнім утискам виступали на захист рідної мови, вбачивши в ній визначальну духовну цінність, *яка саме й робить народ народом, а не просто населенням*, дає людині почуття гідності, будить у ній творчі сили... То була справді братерська заоханість у прекрасне, і *як усе те не схоже на скалозубство деяких телерішних міщан і снобів, які до української теми та українських прізвищ часом вдаються лише для того, щоб їх окарікатурувати*' (*Радянське літературознавство*, 1987, 2, стор. 3-4).

В своєму київському виступі Гончар сказав:

Той, хто дав дітям свого народу першу в історії "Читанку" українською мовою, хто узаконив цю мову в чистій дитячій душі, хіба ж не заслуговує він на довічну вдячність поколінь? Ось чому сьогодні в цій залі присутній образ Маркіяна Шашкевича... Ювілеї, які проводимо, очевидно, цінні для нас і тим, що спонукують уважніше вглядатись у проблеми сьогодення... Бойовита громадянськість, незачерствілість душі, небайдужість, здатність уболівати за народні інтереси — це те, чим нас захоплюють наші попередники і про що, нам здається, так доречно буде нагадати сьогодні. Адже дехто вважає, що, скажімо, дбати про культурні цінності народу — це справа здебільшого письменників, вони, мовляв, звичні до всяких гострих перепалок із браконьєрами, а мені ж, обережньому, краще буде обрати для себе позицію премудрого піскаря чи такого ж

премудрого цвіркуна з кушів, який тримаючись осторонь, буде з боку в тиху погоду давати вам поради чи деколи навіть і поспівчуває. Ні, пора, нарешті, усвідомити: культура належить усім, тож і дбати про неї повинен кожен — рядовий чи не рядовий — в кожному має озватись із самих глибин громадянське сумління, почуття патріотичної відповідальності, хай би, скажімо, йшлося про збереження давньої бібліотеки чи рідкісного пам'ятника архітектури, чи про синівське ставлення до рідної мови, зневажати яку наплодилось багато охочих, або, коли всім разом треба втрутитись у справи екологічні...

Форум, на якому боротьба за рідну мову зударилася з консервативними елементами в партії, — був V з'їзд вчителів УРСР, який відбувався у Києві 15-16 травня 1987 р.

У своєму виступі на з'їзді Володимир Щербицький майже тотально зігнував суть проблеми, натомість підкреслив наступне стверджуючи, 1. що "зарубіжні націоналістичні центри" стараються розпалювати націоналізм серед української молоді і 2. що радянська влада "зробила для розквіту кожної нації те, про що могли тільки мріяти кращі уми людства, створила найсприятливіші умови для розвитку національної культури і мови". і тоді Щербицький додав (вже зовсім макабрично, коли брати суть дискусії, яка велася кілька місяців на сторінках преси про трагічний стан вивчення української мови в школах республіки) таке: "В зв'язку з цим, я хотів би теж підкреслити необхідність дальшого поліпшення вивчення учнями поряд з рідною українською і російської мови, без чого не можна оволодіти всім багатством знань" (*Радянська Україна*, 17 травня 1987 р.). Виходить, що на думку Щербицького стан вивчення російської мови в школах України чомусь незадовільний!

Це абсурдне ствердження також зробило ПАТАУ (українська версія ТАРСу) в своєму репортажі про з'їзд вчителів: "В зв'язку з цим підкреслювалась необхідність дальшого поліпшення вивчення учнями поряд з рідною українською і російської мови..." (*Літературна Україна*, 21 травня 1987 р.). Побіч повідомлення ПАТАУ в тій же газеті, на першій сторінці поміщено текст виступу письменника Бориса Олійника на з'їзді. (В газеті підкреслено, що Олійник — голова Комісії Верховної Ради УРСР по освіті і культурі, себто не звичайненький собі поет).

Виступ Олійника на з'їзді треба читати передовсім як відповідь на виступ М. Фоменка, міністра освіти УРСР. Олійник говорить: "І далеко не останнім деструктивним чинником сім'ї стало зневажливе ставлення до традицій, рідної культури, мови, історії — тих об'єднуючих начал, що формують родинні сув'язі, формують, зрештою, націю" (підкр. Р. К.). І далі: "Не криймося:

дійшло до того, що в деяких школах мало не голосуванням вирішується: вивчати чи не вивчати рідну мову. (підкр. Р. К.). Тим часом це мусить бути виключно прерогативою держави. Інакше, як слухом зауважує цілий гурт вчителів із Бердянська, ми дійдемо, за старим шкільним Статусом, до того, що «можна жити на Україні — і не знати Шевченка, отже можна жити в Росії — і не знати Пушкіна»...» (Радянська освіта, 19 травня 1987).

На заяві Фоменка, що: "Нас турбує те, що в ряді областей у школах з російською мовою навчання дещо активізувався процес звільнення учнів від вивчення української мови на вимогу батьків, що справедливо викликає занепокоєння вчителів, письменників, громадськості. Таких сьогодні налічується понад 4% до загальної кількості учнів", Олійник відповідає: "...вважаю за обов'язок не погодитися з скороспілою трактовкою звільнення од вивчення мови. Чотири проценти, про які тут говорилось, настільки відносні, що не можуть стати навіть тимчасовим індексом реального стану речей. Вони не враховують тих морально-етичних обставин, в які нерідко потрапляє учитель української словесності, того, часом нігілістичного клімату, в якому йому доводиться діяти. Давайте про це чесно говорити і чітко виправляти становище. ... Але ми закликаємо і Міністерство освіти, і всі найвищі партійні та урядові інстанції *зробити все, аби ніхто ні під яким приводом не зміг би найменшим порухом образити в учителів української мови і літератури його національну гідність...*" (підкр. Р. К.).

Виступ Фоменка був важливим в двох аспектах. Поперше, він погодився, що Статут про школу треба буде змінити: "На наш погляд, пропозиції по внесенню до Статуту школи необхідної чіткості у питаннях вивчення національної мови заслуговують на увагу, і ми просимо союзне міністерство їх врахувати" (підкр. Р. К.). Далі Фоменко виступає проти "державних заходів", як про це згадували інші учасники дискусії і твердить: "Водночас слід зазначити, що одними примусовими заходами, як дехто вважає, тут справу не вирішити. Виховання любові до рідної мови й літератури залежить, насамперед, від учителя, від якості підручників".

Щодо підручників, Фоменко згадав: "Але вже мабуть років з десять ми звертаємося із цього приводу до Спілки письменників УРСР, просимо взятися за написання шкільних підручників, або хоч би ввійти до складу авторських колективів — і все марно... Наші ж шановні письменники, окрім постійної критики програм і підручників, палець об палець не вдарили, щоб допомогти школі. І все ж ми не без надії сподіваємося, що тисячний загін письменників України допоможе школі!"

Трагізм цієї дискусії між Фоменком і Олійником полягає не в тому, що вона наявно свідчить, що КПУ сьогодні стоїть осторонь

питання збереження нації, але, що взагалі потрібно дискутувати на такі теми.

Тяжко уявити, щоб сьогодні, на з'їзді вчителів Франції, відбулася подібна дискусія — чи вивчати у Франції французьку мову і літературу! Або, якщо вже брати соціалістичні країни, — щоб в Польщі відомі письменники вступали в дискусію з партією про доцільність зберігати польську мову в школі! Цивілізовані народи на такі теми не дискутують.

Ще в 1923 р. ця проблема мала бути розв'язаною декретом РНК УРСР "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ" (повний текст Декрету друкується в цьому ж числі *Сучасности*). Там, між іншим, було сказано:

З метою завершити ухвалені Радянською владою заходи в справі забезпечення українському народові виховання і навчання його рідною мовою і для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя — мови, літератури та мистецтва, що є могутнім засобом приєднання працюючих мас міста й села України до світової культури (протилежне твердженню Щербицького, що єдиний шлях для українського народу для вивчення здобутків світової культури — за посередництвом російської мови). Рада народних комісарів, в додаток до постанови "Про введення української мови в школах і радянських установах" ... постановила: закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох найближчих років і встановити плано-мірний перехід до викладання українською мовою в школах пофесійної освіти і до дальшого введення української мови в політосвітних установах. (*Культурне будівництво в Українській РСР*, Київ 1959, стор. 239).

Ті два роки, про які постанова говорить, закінчилися в 1925 р., а в 1987 р. тільки 50.5% учнів УРСР навчаються в українських школах.

Боротьба за зміну статуту шкільництва тепер стала головною площиною зудару між силами "відновлення" і "перебудови" з одного боку, а бюрократією з другого. Ця бюрократія, яка з доручення і за "благословенням" Москви, стала речником русифікаційної політики впродовж останніх декад, вбачає в своїх противниках загрозу для себе. Якщо захисникам української мови вдасться "виграти" бій за статут, тоді дуже імовірно, що бюрократія піднесе крик, мовляв, "націоналісти примазались" до влади. На це вже натякав Щербицький, який на з'їзді вчителів піднімав питання про штучну "націоналістичну загрозу", на що однак Борис Олійник відповів, що письменники "зроблять усе, аби обговорення цієї делікатної, до болю тонкої проблеми не збилося на історичні закляття і волання, а йшло до магістралі по-ленінськи конструктив-

ного інтернаціоналізму". Дивно, що питання вивчення рідної мови може вважатися "делікатною проблемою".

Чи вдасться виграти бій за статут? Якщо Москва, автор статуту, не схоче послухати прохання Фоменка і апеляції Гончара, Новиченка, численних учителів, членів КПРС і інших, — це буде безсумнівно ударом для нашого народу. Треба надіятися, що спокійний розум переможе і українська мова виграє бій за існування. А якщо ні? Якщо Москва не поступиться, тоді що? Виглядає, що для Гончара, Новиченка й інших — це реальна можливість, і що вони свідомі того й свідомо підписували численні листи і статті. В них не було нічого ревеляційного, зрештою, в 1920-их рр. були ще гостріші перепалки навколо тих же питань. Тоді також був болісний кінець, здавалося — смертельний для української інтелігенції, але наша мова і народ, хоч як були скалічені — не зникли з обличчя землі.

Для всіх, мабуть, ясно, що збереження нашої мови це питання буття українського народу — без мови народ перестає існувати. Народ не може узалежнюватись від одного чи другого "статуту", написаного в Москві, а чи навіть в Києві. В ході нашої історії ми бачили не один "статут" чи "указ", написаний Москвою, в якому заперечували взагалі і забороняли існування української мови. Але мова, як і наш народ, продовжує своє існування.

Читаючи радянську пресу, хтось може подумати, що дискусія навколо мовного питання — це свого роду плебісцит — чи ми існуватимемо, як народ, чи за висловом Олеса Гончара, будемо звичайним "населенням" на території південної Росії. Чи будемо співтворцями світового культурного процесу, чи станемо якоюсь етнографічною "курйозою" для майбутніх археологів.

В цих питаннях поняття "націоналізм", яке постійно намагаються русифікатори нав'язати українцям, — ні при чому. Українці можуть бити поклони Москві, присягати вірність і лояльність престолові, турбуватися долею російської мови в школах УРСР і заявляти, що без російської мови світова культура буде їм недоступною. (Хоч поляки, які рідко вивчають російську мову, або японці, які взагалі не вивчають її, мають повний доступ до світової культури; вони перекладають чужі твори, фільми, п'єси на їхню рідну мову). А може це "націоналістичний злочин" — вимагати, щоб українці таким способом також шукали шляхів до світової культури? Серед членів Спілки письменників України знайдеться для цієї цілі бодай кілька висококваліфікованих перекладачів...

Але не в тому суть справи. Вона полягає в тому, що не націоналізм довів українців до того, що дітей, на домагання батьків, звільняють з лекцій української мови і літератури в школі. Де тут логіка? Якщо вже говорити про те, то націоналістично

настроєні батьки швидше б вимагали, щоб їхні діти звільнялися від лекцій російської мови, а не рідної. Причини треба шукати в націоналізмі, чи шовінізмі іншого народу, точніше у воюючому великодержавному шовінізмі російської бюрократії.

Справа буття народу, як сказано, не може узалежнюватися від одного чи другого статуту, чи реформи. Кожний народ має право на існування поруч з іншими народами світу.

Зараз ми бачимо, що українському народові дечого бракує, що якась частина готова на самоліквідацію. Бракує здорового хребта і самопошани, а ці поняття далекі від страхопудного "націоналізму", яким, як бабою Ягою, лякає Щербицький, щоб застрашити патріотичні кола громади. В таких обставинах треба шукати різних розв'язок. І коли сьогодні зброєю народу є в першу чергу живе слово, то можна додати ще один метод спротиву, яким користувалися інші народи, які знаходилися в далеко гірших, а часом і кращих, обставинах, ніж український — пасивний спротив.

Пасивний спротив — це не значить підписувати петиції до уряду з проханням, щоб уряд ласкаво "дав нам" українську мову в школі або збільшив тиражі українськомовних газет і журналів. Навпаки, потрібно, щоб батьки вимагали, щоб їхні діти вивчали українську мову, плекали любов до мови. Потрібно, щоб письменники не тільки готували підручники рідної мови для школи, але щоб ті підручники своїм змістом могли розпалювати любов до рідного слова і культури, до історії народу. Не зашкодило б, щоб кіностудія імени Довженка виготовила відео-програми вивчення рідної мови для шкіл, щоб з них діти відчували, що українська мова — перспективна і світова. Треба, щоб в Києві почали виготовляти комп'ютерні програми українською мовою, як це, зрештою, вже давно практикують українці на Заході.

Під пасивним спротивом треба розуміти, що письменники будуть відмовлятися від "внутрішнього цензора", який заховано сидить і каже більшості членам СПУ: "зміни", "перепиши". Це значить — дати читачеві щось до читання, а не вічні хвалби Продовольчої програми, БАМу й іншого роду базікання. Тоді зростуть тиражі журналів — при умові, що народ буде їх замовляти.

Чому не запровадити лекцій з української мови на передачах республіканського телебачення?

Можна піти далі. Народ може відмовлятися ходити на театральні вистави російською мовою. Чому не перекладати на українську мову п'єси російських та інших авторів? Можна відмовлятися від різного роду продуктів псевдо-російської масової культури, при тому шанувати кращі здобутки російської, польської,

англійської й інших культур. Це тоді не буде поклоніння, а шире визнання від повноцінного споживача.

Пасивний спротив — це також значить не чекати, щоб уряд в Москві дозволив "хахлам" в Києві розпочати українізацію. Чому самому не розпочати її, починаючи від родинного оточення? За це не заарештують. Можна відмовлятися говорити по-російському в магазинах до службовців, можна вимагати, щоб вони навчилися по-українському відповідати. Можна вимагати, щоб на заводах, в конторах і т. д. розмовною мовою стала українська.

Дехто може вважати, що не годиться, щоб із Заходу йшли такі поради, але українцям за кордоном залежить на тому, щоб зберегти рідну мову, як фундамент для досягнення вічних прагнень українського народу — бути господарем на своїй землі.

В Польщі за останні роки створився масовий феномен, т. зв. альтернативне суспільство. Це форма пасивного спротиву і вона об'єднує сьогодні широкі маси польського народу. І хоч тяжко сьогодні порівнювати Україну з Польщею, але таке порівняння корисне. Основним виявом такого спротиву — це відмова від активної участі в забріханості системи, від кон'юнктури урядовців (між ними і культурних урядовців); відмова від почуття меншевартості, сорому за своє національне походження. І тут часто знаходимо суть проблеми. Не кожний українець схоче опинитися "з медведями" за свої погляди. Це зрозуміло. Але обов'язком кожного є не відмовлятися від самого себе, від свого коріння — незалежно від того, які можуть бути життєві обставини в даному моменті. Пасивний спротив не значить спокійно слухати, як зрусифікований міщанин чи "гість" з Росії насміхається з місцевих "хахлів" і жартома підспівує про "хахландію". Не можна пасивно такі образи слухати... Нехай такий гість відважиться на подібне в братній Польщі чи в Алма-Аті.

Визволення народу починається від самовизволення людини: самовизволення від страху, від атеїстичних забобів, від брехні, від меншевартості. Уявм собі на мить, що кожний українець в УРСР скаже Ні русифікації. Чи КГБ буде в силі всіх арештувати, судити, засилати, звільняти з праці, всіх повернути до попередньої психіки? Вважаю, що навіть така могутня установа, як КГБ, не в силі цього перевести.

Якщо український народ буде здібний до цього, покаже сам собі, що вмiє зберігати "собори душ наших", тоді стануть зайвими всякі дискусії, чи потрібно вивчати рідну мову, чи ні!

УКРАЇНЦІ — ЛЮДИ ОСОБЛАГУ

Давид Таксер

Увесь час струмився схоплений зопалу,
з лісів бойовищ, потік бандерівців.

О. Солженіцин, *Архіпелаг ГУЛаг*

Потік цей був малопомітний аж до 1950 р. Він вливався до йрозмаїтої маси загальних таборів, поповнюючи найбезправнішу касту табірної класи "фраєрів-мужиків", касту так званих "контриків". І навіть у цій касті він був найнижчим, бо письменний, досвідчений в радянській дійсності "контрик" міг, заради виробничого пляну, вибитися в "придурки", на легшу працю, але сільський "бендера" — ніколи. Нехай би й навчився російської грамоти — все одно не міг. Занадто мало жив у "найгуманнішому" суспільстві "переможного соціалізму", не перекапушений голодоморовою колективізацією на початку тридцятих років, не досить застрашений наступними роками, не понівечені ще у нього уявлення про правду й брехню — словом, не радянська ще людина.

Якби посадити його, скажімо, наряди виписувати, тож він не втямить, де з двічі два зробити п'ять, де приховати, а де додати. І вийде в того "бендери" звіт, від якого і начальству шкода, і зекам не та пайка, яка кожному, відповідно до його рангу, належить. А якщо він не здатний ані придурком бути, ані на "напівколір"¹ перемалюватися, то залишається йому єдина путь: скочуватися шаблями "фраєрських" сходів:

перший шабель: після прибуття з волі — лучкіст-лісоруб;

другий шабель: за невеликої спершу захлялости — обробник баланів (колод);

третій шабель: за більшої захлялости — гілкоруб;

передостанній (після якого вже чіпляють бирку до ноги мерця: запалювач багать;

нарешті, останній: доходяга-дистрофік.

Гадаю, усі "бендери", як і всі інші "нацмени", швидше від нас досвідченіших, скочувалися б цими сходами, якби соратник Отця рідного, Лаврентій Павлович Берія, не замислив реформу в своєму

¹Передрук розділу з книги спогадів, над якою автор тепер працює.

відомстві. Можливо, підраховували вони разом людські ресурси, і виходило, що, якщо так витратити людську силу, її на Україні, в Росії та в Прибалтиці на сто років не вистачить, бож Батько рідний, як відомо, довго жити веліли.

Почали реформу зі зlodіїв. Поперше, зlodії, пожираючи мужицьку пайку, дуже допомагали мужикам скочуватися сходами аж до цвинтаря, не відробивши рідній державі належної кількості робочих днів. Подруге, "блатарі" (якщо вживати їхню таки власну термінологію зі зlodійського жаргону) — хоч і не антирадянська, а все таки позапартійна організація, зі статутом неписаним, але міцним.

Позбирали зlodіїв на спеціальні табірні пункти. Нехай пожирають один одного, наче павуки в баньці. Їм належить. Жорстоко їх збирали й швидко. На табірному пункті, де я був, один з молодших зlodіїв — "шестірка" — прибав цвяхом свою калитку статуре до шапки, а етап ось уже біля воріт. Побіг наглядач по вказівці і повернувся з наказом: "забрати разом із шафкою". У дорозі "шестірці" ще й примовляли: "сиди тихо й не брикайся, бо кинемо шафку — яєчка відірве".

Забрали явних зlodіїв — і добре. Алеж пайка мужицька від того не збільшилася. "Напівколір" заступив ролю зlodіїв, та й "суки"² без чвари зі зlodіями знахабніли до краю.

Проте, нас, контриків, це вже не чіпало, бо друга частина Берієвої реформи стосувалася саме до нас. Почали нас забирати до спеціальних таборів з жорстоким режимом: два листи на рік, після відбою бараки на замку, параші всередині, зоною пересуватися лише групами шуком, нумери на одязі спереду й ззаду. Ну, й ще деякі дрібниці.

Але ще перед тим, як потрапити до цих таборів, ще на етапі зрозуміли ми, яке благодіяння зробив контрикам Лаврентій Павлович. Це вперше в моєму в'язничному житті був етап без "шорстиловки", коли ніхто ні в кого речі й харчі силою не забирав і не перепроводжував охоронцям.

Прибув наш потяг у казахський степ на станцію з назвою, яка лякала: Карабас. Карабас-Барабас — це страхопуд нашого дитинства з дитячої книжки про пригоди Буратіна. Від цієї станції пішим ходом кілометрів з десять пересохлою землею в куряві пилюки, здійсненої сотнями ніг.

Ось і нова оселя: п'ять недобудованих дивовижно круглих бараків — юрти, оточені покищо неповажною огорожею з колючого дроту в один ряд. У нашій присутності конвой вивів звідти будівельників — таких самих зеків, як ми. Лишень для них ця зона була робочою, а для нас — житловою.

Тут ми вперше почули новий ритуал зміни вартових на вежах:

"Пост для охорони зрадників батьківщини здав", — волав "попка", що йшов зі зміни. "Пост для охорони зрадників батьківщини прийняв", — так само репетував той, що приходив. Їхні ритуали нам байдужі. Батьківщину, яку вони репрезентують, зраджувати не лише гріх, а просто таки обов'язок. Для більшості вона й взагалі не батьківщина, а хапуга-поневолювач. Щойно ми роздивилися один одного, побачили, що більшість — західні українці, далі прибалти, а вже за ними — росіяни, кавказці, середньоазійці, татари, євреї.

Чи цей склад віддзеркалював загальний склад в'язнів по всій державі, не наважуюся твердити. Щоб таке ствердити, слід передивитися всі архіви Луб'янки. Скажу лише, що на інших табірних пунктах Особлагу, які доводилося бачити, українські обличчя також переважали. Можна припустити й таке, наприклад, пояснення: викликають до міністерського кабінету майбутнього начальника табору і ставлять йому завдання: в найкоротший строк збудувати для країни казахстанські вугільні копальні з містом шахтарів Чурубай-Нура (нині Джамбул).

— Гаразд, — відповідає майбутній начальник. — Алеж завдання важке. Тому дайте мені працівників вартісних. Не таких, які за роки нашої влади так навчилися балачками від праці ухилитися, що й органи їх не всіли примусити. Дайте таких, які ще цього не навчені.

Замислився Лаврентій Павлович, чи не буде біди, якщо всіх таких ненавчених зібрати докупи, але таки наважився: сильна є матінка-Росія, подужас.

— Біс із тобою, — каже. — Забирай всіх "бендер" лісових та братів лісових. Але пам'ятай, здирнику, що строки *сам* встановив. *Він сам* і шкуру з тебе здере.

Чи була така розмова, чи ні, — про те ми спитати в Лаврентія Павловича спізналися. А на Луб'янку нас не допускають. Хібащо до камери. Отже, припустімо, що такий факт справді був і стосувався він до Піщанлагу. Про інші табори — нехай інші скажуть.

Таким чином, прибули ми в означеному складі. Що об'єднує незнайомих людей, яких з різних табірних пунктів раптом постягали? Єдина явна ознака — це національність. І побігли по бараках — кожний розшукує своїх. Тепер не хотіли жити як у побутовому таборі: всі проти всіх, наче глядіятори на римській арені, і лише злодії нагорі, бо тримаються разом.

Гадаю, спочатку не було якоїсь високої мети у цьому прагненні об'єднатися. Найскорше навпаки — низька мета, привезена зі старих місць, яка встигла зіпсувати декого менше, а декого й більше. Об'єднання заради оборони й загарбання — що вдасться вхопити. Спитаєте, що в таборі можна загарбати й що оборонити? Багато чого. Сталінський табір, навіть не табір, а частка його —

табірний пункт — це ж радянська держава в мініятурі зі своїми "об'єктивними" законами, які зекам не підпорядковані, і "суб'єктивними" — підпорядкованими. Режим, вихід на працю, пайка — це, загалом, об'єктивні закони. Розподіл робочих місць, розподіл тієї ж таки пайки та численні інші речі — це вже проходить за дуже суб'єктивним законом. Чий нарядник — тій бригаді полегша в праці, а іншим — каторжна. Чий хліборіз — тому скоринка на повну вагу, а ще й дві-три зайві пайки на бригаду, а в когось іншого ці пайки забрано. Таке саме і ставлення кухарів. Чий "ліпила" в санчастині — той користується лімітом звільнення від праці за станом здоров'я, а інші й хворі на праці загинаються. Усе це набирає вигляд смертельної боротьби за існування, і слово "смертельний" тут аж ніяк не задля окраси. Трупи зарубаних, зарізаних, задушених становили чи не найбільшу частку на табірному цвинтарі.

Перші заворушилися приблатнені русачки, що в побутових таборах коло блатних крутилися. Там вони доводили, що антирадянські статті їм давали помилково, що насправді вони "чесні злочинці", які шанують радянську владу. Але злочинці їх "до закону" не приймали. Щоб потрапити "до закону", слід було за допомогою свідків довести свою приналежність до клану діяльності "на волі". Проте, адміністрація охоче користувалася їхніми послугами. А втім, у державі наліпок діє залізний закон анкетних даних. Як наліпили на тебе статтю 58 — контрик. Якби почали з'ясовувати, хто випадково цю статтю одержав, довелося б звільнити 99,99% в'язнів, забраних з теренів, що належали "Його Геніяльності" перед 1940 р.: усі вони контрики "липові": шпигуни, які шойно від слідчого дізналися, для кого вони шпигували, члени антирадянських організацій, створених в уяві слідчих, переповідачі анекдот заради розваги. Було чимало "контрреволюціонерів", які через неписьменність ставили хрестик замість підпису.

Згадую ярославського двірника, дядька Семена Лукова. Підмітаючи свою ділянку вулиці, дядько Семен мітлюю, якою перед тим замітав конячі яблука, змів сніг з портрету Його Геніяльності і лик кінським непотребом забруднив. Як на лихо, саме тоді в місцевому відділі Луб'янки формували "терористичну групу". Пішов дядько Семен до тієї групи як головний виконавець. Одначе, з огляду на його непроглядне неуцтво, його не розстріляли, а приліпили десять років таборів за 58 статтею з трьома пунктами: антирадянська агітація, приналежність до антирадянської організації і плянований, але не виконаний завдяки пильності ярославських чекістів терористичний задум проти всіх вождів.

Проте, дядько Семен втратив аж не так багато, бо в таборі залишився двірником. Йому що мала зона, що велика — без різниці.

Хібащо баланда на волі була трохи густіша, та й то, мабуть, не завжди.

Доки зеки з різних табірних пунктів один до одного приглядалися, приблатнені встигли багато чого прибрати до рук. Для них, не обмежених навіть злочинським законом, це не тяжко. Прислугуюють начальству, б'ють себе в груди: ми тут помилково, ми проти ворожих радянській владі сил. Та, відчуваючи слабкість своєї влади над великою більшістю, приблатнені почали поширювати чутку, що, мовляв, "бендери" та прибалти збираються всіх інших вирізати. Під цим приводом збирали вони до свого бараку всіх неутральних, кого умовляючи, а декого й силою. Атмосфера загострювалася. Надходило те, що мовою комуністичного катехизису зветься революційною ситуацією або національно-визвольною війною, лише в малому масштабі табірному пункту.

і, дійсно, українці та прибалти спочатку не порозумілися. Прибалти — народ похмурий, хуторянський, у побутових таборах їх утискали особливо ще й через те, що російської мови вони цілковито не розуміли. Вони протиставляли себе навіть українцям, бо вважали своїми ворогами і гнобителями всіх, хто розумів поросійськи. Проте, мовою того ж таки катехизису ця суперечність не мала непримиренного характеру, бо була заснована на помилці, яка швидко з'ясувалася.

За два-три тижні після приїзду існували три угруповання, два з яких протистояли один одному — нечисленні приблатнені, підтримувані начальством, виступали проти українців і прибалтів, і третє — в якому були всі інші, які співчували аж ніяк не приблатненим.

Уже в цьому, покищо безкровному, протистоянні виявилася залізна організованість західніх українців, яких загартувала нещодавня партизанська боротьба. Після гіркоти поразок, неправдивого суду та розпорошення ці люди знову відчували дружнє плече один одного, до них знову повернулася втрачена ними радість справедливої боротьби, якій вони віддалися аж до самозабуття.

Повстання

Усе почалося зі втечі "неутраль" з "блатного" бараку. Під час будівництва табору зеки жили, де хотіли, групуючися за національною ознакою, що було цілком природне. Робітничі бригади склалися за списками Обліково-розподільчої частини (ОРЧ), яка, виходячи із власних міркувань, намагалася перемішувати якнайбільше національний склад бригад. Блатні в робітничих

бригадах не перебували — вони захопили внутрішньотабірне обслуговування. Таке становище полегшило українцям провадити роз'яснювальну роботу серед "невтральних" мешканців блатного бараку, з якими можна було розмовляти на праці під час робочого дня без втручання з боку блатних.

Незабаром переважна частина "мужиків" втекла з блатного бараку, але знайшлися й такі, що залишилися, розраховуючи на те, що начальство не допустить розгрому своїх блатних помічників і, отже, можна буде скористатися з частини їхніх привілеїв. Після втечі "дезертирів" у бараці залишилося ще яких п'ятдесят осіб. Вони вдалися до запобіжних заходів: удень і вночі на вході чергували вартові, озброєні залізним пруттям.

Одного дня всі робітничі бригади були повідомлені, що після вечері відбудуться переговори. Невидимий комітет вимагав, щоб нарядник, що показав себе крайньо жорстоким, зрікся посади, а хліборіза та кухарів попередили про їхню відповідальність головою за справедливий розподіл пайки.

Ведення переговорів доручили двом західнім українцям, одному литовцю та одному росіянинові з тих, що втекли з блатного бараку. Росіянин, який колись був театральним працівником і крутився коло культурно-виховної частини, рішуче відмовився.

Ще вранці українці "заарештували" хліб, одержаний днювальним обложеного бараку, повернули його до хліборізки і примусили видати пайки, призначені для робітничих бригад. Вони таки призначили людей, щоб стежили за роздаванням баланди. Черговий наглядач нічого надзвичайного не помітив і "забивав козла" з охоронцями на прохідній. Усе довкола виглядало як звичайно, коли три парламентарі попрямували до лігва блатних. Але переговори не відбулися. Всередину їх не пускали, примусили довго чекати, а потім вийшов "шестірка" підрядника, відомий прізвиськом Шкода, і оголосив, що його патрон з "мужиками" не розмовлятиме. Далі він з незалежним виглядом протиснувся крізь натовп позаду від парламентарів і пішов кудись до зони. За чіємсь невидимим наказом двоє пішли слідом за ним. Не криючися, вони йшли за його спиною, а він кружляв зоною і раптом кинувся до варти. Схопити його встигли біля самої вже мети. На його крик звернув увагу наглядач, встав з-за столу, де "забивали козла", але далі порогу не пішов, матюкнувся навздогін тим, які тягли Шкоду, махнув рукою і повернувся до гри.

Що робили зі Шкодою, невідомо, але напевно не з власної волі, не через шире каяття пішов він бараками у супроводі двох міцних хлопців із третім, який позаду ніс стільця, і всюди оголошував про мету своєї втечі до варти. У кожному приміщенні один із супровідників вимагав уваги, оголошуючи по-українському: "Тихо! Зараз

оця гнида вам щось скаже!" Потім Шкодї допомагали злізти на стільця і він, без жадних ознак зніяковіння своїм свіжим зрадництвом, іноді навіть з посмішкою, розповідав, як його надіслали просити допомоги з боку спільних тюремників проти контриків, які погрожують помститися добропорядним радянським в'язням.

Звернення по допомогу до наглядачів вважалося за нечувану ганьбу навіть у побутових таборах. А тут, аргументоване таким чином, воно викликало особливе обурення. Лише конвой Шкоди врятував його від негайного розшматування. Інші групи українців, — а в бараці, де жили переважно прибалти, цим займалася їхня група, — встановили варту біля входів. Від цієї хвилини ніхто не міг вийти з бараків. А кому вже дуже було потрібно, той ішов до туалети й назад у супроводі. Здавалося, хтось невідомий, але досвідчений, передбачив усе до найменших дрібниць.

На світанку табір прокинувся від гуркотіння кулемету. Вартовий з найближчої до "блатного" бараку вежі шкварив довгими чергами. Зеки стрімголов пострибали з нар. Дехто бажав шукати сховища поза баракком, але варта на входах не випускала. "Панове, ховайтеся на підлозі! На вулиці небезпечно!" — без угаву вигукував якийсь довготелесий українець у бараці, де я був.

Незабаром кулемет усух. Чийсь несамовиті зойки краяли тишу. Було чути тупотіння ніг. У вікнах зарожевіло загравою пожежі. Ще кілька поодиноких пострілів. А тоді тиша.

На сніданок ішли повз чорне коло недогарків, що спливали димом, — усе, що залишилося від "блатного баракку".

Наслідки кривавої ночі: сваволю "приблатнених" знищено вщерть. Двох із них вартовий застрелив у забороненій зоні, де вони намагалися сховатися. Шістьох забили "мужики". Один згорів у бараці. Решту погнали до варті і невідомо куди повели етапом.

Тієї самої ночі хтось поражувався зі стукачем. Дві години на перевірці лічили й перелічували зеків. З урахуванням трупів та тих, кого погнали до варті, бракувало одного. Потім тіло витягли зі смердючої ями вбиральні біля баракку прибалтів.

Не постраждав ніхто з нападників.

Дивна справа: начальство не провадило слідства. Чи побоялися розголосити про безладдя під час організаційного періоду в таборі нового типу? Чи потрактували випадок як вигідний для виробництва? Відповіді шукайте на Луб'янці.

Авжеж, смерть у таборі — то не диво. За незчисленні тисячі загублених "мужиків" — це була скромна відплата. Дивом було те, що почалося в табірному пункті потім. Переможці не захопили "солодкі посади". Лише пізніше під чийсь тиском "подав у відставку" кухар Сулейман, який уславився неприхованим розрахунком: "Если каждый дам два грамм масла, сколько положен на

один голова, всє скажут: нє дал. Минє придут, убьют. Дам десят человек по сто грамм — заштитя”.³

Серед захисників Сулеймана був і той самий черговий наглядач. Мабуть, це й спричинило “відставку”. У всьому іншому Сулейман відрізнявся від інших лише балакучістю. Це розуміли ті, які хотіли змінити порядки в таборі, щоб було небезпечно забирати щось з того, що належить в’язневi, а не навпаки.

Крім страху, конечним був особистий приклад, і жаден “бендера” особисто не скористався з перемоги. Хтось, хто тємно керував усім цим, цього не допустив. Навіть місце Сулеймана, що звільнилося, зайняв інший нацмен. Переможці й далі гарували на загальних роботах, але ті, що бажали шахрувати, мусіли добре замислитися.

А дисципліна в “бендер” була залізною. Так само і конспірація. Упродовж понад трьох років перебування на цьому табірному пункті я не міг здогадатися, хто керує “бендерами”, хоча не мав жадного сумніву, що керівництво в них є. Я певний, що й серед українців лише дуже нечисленні це знали.

Проте, був серед моїх знайомих один, душевні якості й природний розум якого дозволяли б йому стати членом “уряду”. Але не в “міністерстві непохитности”, а в “міністерстві добра”. Про нього мова далі.

Незабаром зоною поширилося гасло: “Смерть ЗК — радість ЧК”. Ніхто тепер не тремтів за своє життя. Навіть бійки стали рідкістю. Кожну більшу сварку розглядав безсторонній суд.

Від справедливого розподілу пайки постраждали “придурки”, але їхня поведінка була свідченням того, що серце майже кожної людини відкрите до добра. Лише спочатку деяким з них здавалося неприродним одержувати однакову частку з останнім доходягою. За якийсь час більшість із них дійшли такого розуміння, що ладні були самі відмовитися від зайвої миски баланди заради справедливости. Вхопити з пайки більше від інших стало вважатися за ганьбу, та й було справою небезпечною.

Доброчесність поліпшувалася з дня на день. Тепер табір став політичним у найкращих традиціях. Можна було загубити капшук з тютюном або будь-яку іншу табірну коштовність і бути певним, що на стіні їдальні з’явиться оголошення, в якого днювального можна одержати назад свою річ.

Незбагненний, неможливий стан речей для “вольняшек”.⁴ Жінка-зубний лікар, яка давно разом зі всіма мешканцями країни “найпередовішого суспільного устрою” втратила уявлення про честь та безчестя, та ще й відповідним чином настроєна проти “контриків”, казала своїм пацієнтам: “Ви навмисно розвішуєте ці папірці, щоб люди думали, ніби в таборах сидять чесні люди”.

Нарядник, той самий театральний працівник, який відмовився бути парламентаром на переговорах з блатними, запропонував їй загубити для перевірки гаманець у таборі. Наступного дня вона його одержала назад за оголошенням в їдальні. Той, що знайшов, лише спитав: "Скільки було грошей?" Але хіба переконаєш того, який сам нездатний так поводитися? Лікарка залишилася зі своїм переконанням, що це навмисно для неї інсценували, бо такого бути не може.

Релігія

Узвичаїлося поважливе ставлення до вірних незалежно від віровизнання. Можливо, певну роль відіграло те, що радянщики в своєму антирелігійному зав'язтті також не розрізняли віровизнань. Будь-які релігійні відправи були в таборі заборонені. Що переслідують утискувачі, те підтримують утисковані, тому навіть невірні в'язні радо брали участь у релігійних відправах.

Лише мусулмани, наскільки я пам'ятаю, не брали участі в неіндивідуальних релігійних відправах.

Постійно збільшувалося число євреїв у таборах (арешти "буржуазних націоналістів" та "космополітів") виказувало зацікавлення релігією свого народу на тлі пробудженої заснуванням єврейської держави національної свідомості.

Міцною вірою були позначені українці-уніяти та польські євреї. Мені невідомий жадний випадок вияву релігійної нетолерантності або крайнього фанатизму. Навпаки, стало звичаєм взаємне поздоровлення з релігійними святами. Для таких поздоровлень відкладали найкращі речі з одержуваних з дому пакунків, а дещо діставали з волі за допомогою "вольняшек".

Бандерівці охороняли православні та єврейські релігійні збори так само, як свої католицькі. Встановлювали спостережний пункт так, щоб з нього було видно головну табірну варту, а далі тягнувся ланцюжок спостерігачів аж до місця зборів. Якщо в зоні з'являвся хтось із табірної начальства, за сигналом ховали всі релігійні атрибути, інсценували звичайну зустріч друзів.

Проте, ледве чи начальство не було обізнане, коли про це знала вся зона. Найскорше, щоб уникнути зайвого клопоту, начальники вдавали, що необізнані. Відомий випадок, коли, попри зусилля охорони, наглядач заглянув до кутка, де молилися євреї: горіли свічки, на плечах тих, що молилися, були накинені талеси, але наглядач тихо вийшов і зачинив двері, наче нічого не бачив. Жадних наслідків не було.

Євреї та українці

Важко собі уявити, що послідовна, наполеглива перебудова на табірному пункті могла бути здійснювана силами лише в'язнів. Усі були певні, що організація бандерівців має зв'язок з керівництвом свого підпілля поза зоною. Деякі ознаки підтверджували таку думку. Зокрема, єврейсько-українські взаємини, які поліпшувалися разом з успіхами держави Ізраїль, а особливо — після розриву радянщиками взаємин з Ізраїлем.

Звичайно, і серед бандерівців були люди, які всмоктали споконвічну ненависть до євреїв. Але мені відомий факт, коли українці передавали один одному документ, в якому пояснювалося, що після війни євреї стали однією з дійових сил в антирадянській боротьбі і тому є союзниками українського визвольного руху. Документ було написано доброю українською літературною мовою, якою в зоні ледве чи хтось володів.

Коли посилили нагінки на євреїв поза межами зони, єврейсько-українські взаємини в таборі ще більше потеплишали. У цей час я кілька разів бачив, як українці захищали євреїв, а одного разу вони захистили й мене.

У робочій зоні ми збирали збірно-щитові будинки зі Східньої Німеччини. Працею керував вільнонайманий виконроб та десятник на ім'я Толик. Як зараз бачу лисячу пику Толика, запопадливе поводження. Бож знав, нелюд, що й цеглина може "ненароком" на голову впасти. Виконроб — той лише здалеку спостерігає, дає "цінні вказівки", а десятник мусить і в середину заглядати. Здавалося, їм обом байдужа національна приналежність зеків. Усі зрадники батьківщини — чого ще треба? Аж ось наприкінці 1952 р. прийшов виконроб до робочої зони, подивився на мене і голосно, щоб усі чули, каже Толикові: "Я ж казав, щоб жадного жида на моїх об'єктах не було!" Крутнувся і пішов до зони, зеки лише роти пороззявляли. Наступного дня Толик неначе вперше мене побачив:

— Ти, — каже здивовано, — ще не в Палестині?

— Відпусти, — відповідаю, — якщо можеш. Свічку поставлю.

— Мені жидівської свічки не треба, — каже.

Аж тут втрутився столяр Радчук:

— Що, там у вас у Кремлі вже фашисти сидять? Понавчалися в швабів.

Бригадир Бодю:

— Ми того слухати не хочемо. Приймай роботу і геть звідси.

І підібгав лис хвоста.

Іншого разу бандерівці порахувалися із зеками-українцями, колишніми німецькими поліцаями, з якими їм довелося битися "з національного питання".

Клюб пана Радчука

Пан Радчук — столяр-краснодеревник. Ні, "краснодеревник" — цього ще замало. Столяр-художник. Столяр-музика. А чи існує такий фах?

Праця пана Радчука не має зовсім нічого спільного з німецькими дерев'яними будиночками, що їх ми збираємо для майбутніх шахтарів міста Чурубай-Нура. Одержувані чи то як контрибуція, чи то завдяки соціалістичній дружбі народів, ці будиночки зроблені з капіталістичною ще якістю і не потребують втручання російської сокири.

Ось він стоїть, розглядає уламок дошки. Не так розглядає, як досліджує і мало не обнюхує з усіх боків. Потім постукає паличкою, прислухається. Зідхає й кидає на купу. Ні, для скрипки не надається. Скрипки призначені не на продаж. За весь час пан Радчук зробив лише чотири: одну собі і дві для музик, що були в зоні. Начальник табірнього пункту побачив якимось — замовив для сина. Але зволикав пан Радчук, і тоді начальник просто забрав його скрипку собі. Взяв і пішов. Хіба з ним посперечаєшся? Зробив Радчук четверту, але жадною не був задоволений. "Пиликати, — каже, — можна, грати — ні. Деревина не та". А, як на мою думку — скрипки цілком добрі.

У кутку його верстату стоїть інкрустоване пано. Зі шматочків деревини різного кольору зроблено зображення села пана Радчука, десь біля Рівного. Сільська вулиця з хатами, з постатями селяків у русі, у праці, з деревами й хмаринками на небі. "Оце моя хата", — Радчук показує хатинку з лелекою на даху. Скільки разів приходжу, стільки разів він показує, де його хата. Так само й іншим. Пано, мабуть, навмисно не закінчене. Пан Радчук не вміє відмовляти, коли хтось попросить. Ще не було випадку, щоб відмовив. А якщо праця не скінчена, ніхто й не просить, щоб віддав.

На одвірку висить величезний гаманець на цвяху, мало не лантух з тютюном. Його не сховати до кишені. Тютюн — це обов'язкова частина платні за те, що продали на "вільному ринку". Запалюй, хто хоче. Сам пан Радчук не палить. І не лише запалюй. Сам він і шматка хліба не з'їсть, щоб не поділитися з кимось. Ще й до житлової зони тягає, там завжди є голодні. Щоб не все роздав іншим, від того рятує Бодя. Практичний хлопець. Провадить усі розрахунки, кому що належить, включно з наглядачем виробничої зони.

Наглядач у нас татарин. З тих, які заповітом Корану про заборону алкоголю гребують. Тому від праці пана Радчука велика частина йде наглядачеві на горілку.

Ось і розміркуйте, як важко доводиться Його Геніяльності з

такими помічниками. Що Вона (тобто Геніяльність) може вкоїти, коли піддані продаються — хто за горілку, а хто за шафу. Задушив би всіх власними руками, але рук бракує. Нас мільйони, от ми якось ще й живі.

Ще є в клубі пана Радчука куховар виробничої зони, неповнолітній Стасик. Схопили Стасика в лісі, коли партизанам їжу ніс. Чи партизанам, чи не партизанам, — чи нема кому їжу носити? Хоч скільки били Стасика — нічого не вибили. Сам лише постраждав. Тепер йому сімнадцять років, а виглядає на чотирнадцять. Миршавий, волосся й брови — наче льон. І обличчя в ластовинні — прямо сметана з цукром. Зварить Стасик свою кашу з саго — шось на зразок пшоняної січки — і до пана Радчука, допомагати. Інструментальник-комірник Коля з Великої України також завжди тут. Інші приходять, хто, коли й на скільки може — відпочити, попалити. Щойно прибіжить Бодя, я починаю його "заводити":

— Отже, — кажу, — Бодю, програли ви, бо далі свого носа не бачили.

— Чого це раптом? — питає.

— А того, — відповідаю, — що сподівалися ви кількома західними областями від Росії відбитися. А під боком — тридцяти-мільйонна Україна, яка й не поворухнулася. Бо не працювали ви з нею.

— Як не працювали?! Похідні групи надсилали агітувати. Таж хіба його (Бодя киває в бік Колі) піднімеш? Йому все одно, чи цар Микола, чи Сталін, чи Гітлер. Аби хату не спалили.

Коля — оградний, флегматичний — посміхається.

— Люди є люди, — продовжую. — Якщо не підняли, значить погано працювали.

Бодя нервує, доводить, що на Великій Україні народ зіпсований.

— Усі вони, як цей Микола, — знову киває на комірника.

Нарешті Коля розтуляє вуста:

— Американці прийдуть — звільнять.

Коля, як і всі, кого посадили після 1948 р., має нескінченний термін — двадцять п'ять років. Він усією душею сподівається, що от-от з неба впадуть янголи в американській військовій формі — звільняти в'язнів, Україну і всіх інших. Єдина його надія. На своїх людей він надії не покладає, в Бога не вірить. Якось під час суперечки на релігійну тему Коля мовив:

— Якби був Бог на небі, хіба він допустив би, щоб матері їли своїх дітей? Вам за Польщі й не снилося, що сталося на Україні 1933 р. Зламали нас, цілком зламали.

Тепер Коля покладає надії на англо-американців. Жадібно вишукує в газетах, чи скоро розпочнеться...

— Не чекай, Колю, — кажу йому. — Американці й нігтем свого хлопця не ризикуватимуть заради твоєї голови. Їм байдуже, чи існує такий собі Микола Хоменко, чи ні.

— А ось вони прийдуть — я тобі носа втру.

— Чекай, чекай. Як напишуть у газетах — скажеш.

Увечері пан Радчук мені дорікає:

— Негарно, Давиде. Не слід в людини надію нищити.

— Таж я правду кажу, пане Радчук.

— Миколі зараз не правда твоя потрібна, а надія.

І ось думаю я часто. Невже пана Радчука таки перекували на працівника якогось деревокомбінату? Невже завзятий партизан Бодя керує на своїй Волині колгоспом? А Стасик, від дитинства битий гебістами, невже став головою чогось там?

Ні, не пасують їм ці мундири.

1. "Напівкольоровий мужик" — звичайний в'язень, що вдає з себе "блатного", тобто злочинця.

2. "Суки" — злочинці, яких виключили (або вони самі вийшли) зі злочинського "закону".

3. "Якщо кожному дам по два грами масла, як належить, усі скажуть: не дав. Прийдуть до мене, вб'ють. Якщо дам десятьом по сто грамів — оборонять" (викривлене російське).

4. "Вольняшки" — вільні, неув'язнені працівники, які працюють у таборах лікарями, технічними фахівцями тощо.

5. Рік відомої судової справи "лікарів-отруйників".

МОЇ ЖИДІВСЬКІ ЗНАЙОМІ

Іван Франко

Русинське прислів'я каже, що "на віку, як на довгій ниві, всього трапляється". Людина повільно рухається вперед, оре свою ниву, і всі ці речі, що з'являються на поверхню з-під лемеша, так або інакше приголомшують її, вражають, заскочують. Назовні часто виходять сліди давніх культур і зв'язків, що зникли вже багато років тому. Деякий час людина роздумує над ними серед своєї буденної праці, а тоді повертається до своїх звичайних клопотів. Але час від часу буває приємно та корисно зібрати до купи, впорядкувати та застановитися над такими випадковими знахідками і над власними думками ще з іншої, вищої перспективи, ніби з висоти пташиного польету.

Образ цього орача, що своїм лемешем відриває від ґрунту різного роду дивні створіння, праісторичні уламки, кам'яні сокири або шматки розбитих грецьких ваз, арабські монети, середньовічну зброю чи мечі, звичайно виникає в моїй уяві, коли я стараюся впорядкувати і зібрати в одну ясну систему свої спогади про жидів мого дитинства. З погляду історії їхньої культури та національної психології галицькі жиди являють собою дивний образ, якого не можна повністю збагнути ні зовнішньо, ні внутрішньо, оскільки всі вони виглядають по-різному, рівночасно маючи зовсім різні вартості в житті. Ось чому, коли я дістав дружнє прохання видавця цього журналу¹ написати статтю про галицьких жидів, я відповів, що не думаю, що маю можливість дати всебічну аналізу цієї проблеми. І тим не менше я дістав би справжнє задоволення, якби зміг передати свій особистий досвід і думки, пов'язані з жидами та жидівським питанням. І я роблю це також і тому, що дуже часто героями моїх оповідань виступали жиди, і жидівські мотиви нерідко звучали в моїх творах.² І за це деякі жиди обвинувачували мене в антисемітизмі, а мої співвітчизники — у прихильності до жидів. Єдине, що я можу відповісти на всі ці обвинувачення, що в тих творах я описував лише те, що сам бачив і пережив, так, як я це розумів. І також можу додати, що завжди прагнув бачити та зображати своїх жидівських, як також і русинських, польських і циганських героїв, як людей і тільки як людей.

Роджений в селянській хижі, виріши в русинському селі, я зберіг в пам'яті про своє раннє дитинство мало спогадів про

¹ З німецької переклав О. Ж.

жидів. Одним із моїх найраніших споминів є випадок, коли мати, якось прийшовши з села, принесла з собою жидівську пасхальну мацу, яку їй дав місцевий корчмар.

— Діти, — звернулася мати до мене й до моїх братів і сестер. — Дивіться, що Сара дала мені для вас, — і вона, розломивши шматки сухого хліба, поділила їх між нами.

— Їдьте, це жидівська паска. Люди навіть кажуть, що вона має в собі кров християнських дітей, але це дурниці.

Це було моїм першим яскравим враженням, що я зберіг у своїй пам'яті від своїх дитячих літ про існування жидів. І рівночасно це були перші знання, які я дістав про криваві казки. Мати висловила свою думку про це настільки спокійно й рішуче, що ми лише відкрили очі в здивуванні, не піддавшись тому страхові, який набагато старші та освіченіші люди так часто дозволяли в собі викликати. Рівночасно мати дала нам найкращий доказ того, що вона не вірила в криваві казки: вона з'їла хліб, який принесла, разом з нами. Загалом я помітив, що криваві казки були широковідомі в русинських селах. І чому б ні, якщо православне духівництво проповідувало їх ще в 12 столітті як усно, так і на письмі. Але, помимо того, селяни сприймали їх саме як казки, що не викликали в них ані глибоких почуттів, ані фанатичної ненависти, як це не раз траплялося в східньогалицьких містах. Під тим оглядом міщанин є більш наївний. Він думає, що знає більше, ніж обмежений селянин; але його знання складаються, головню, з таких забобонів, що розповідувалися та принагідно ширилися різними джерелами.

Село, де я народився, це насправді лише частина більшого села, група хатин, що стояли по один бік так званої Слободи. Там не було корчми, отже не було жидів. Перший жид, якого я почав зустрічати особисто, був старий Файвель, гондляр дрібним товаром з Дрогобича, який приходив до нашої хати кілька разів на рік, щоб купити свинячу щетину, хутро та іншу сировину. То був худорлявий чоловік літ під 50, типовий жидівський пролетарій з дружнім меланхолійним обличчям. Ми, діти, трохи боялися його, хоч він ніколи не уникав можливості поговорити з нами по-приятельськи. Його довгий кривий ніс, тоненька та мізерна рудувата борідка, довгі кучеряві як коркотяг "пеї" (льокони) робили його уособленням потворности в очах наших сільських красунь, і у висліді Файвель попав навіть до прислів'я: коли дівчина відмовляє парубкові, тоді той жартує: "Так, вона чекає на Файвеля". Але люди жартували над Файвелем лише між собою, і, крім звичайних жартів під час торгів за ціну товарів, на які Файвель швидко відповідав своїми і не ображався, я не можу пригадати, щоб йому сказали щось неприхильне прямо в лице.

Час від часу, крім Файвеля, деякі інші жиди також відвідували

нашу хату. То були так звані димкарі, себто ремісники, які з поміччю вирізані з дошки форми, валка та друкарської фарби певного типу друкували різноманітні примітивні взірці на шматках білої грубої матерії. Ця матерія (димка), пофарбована таким способом, звичайно вживалася для білуватих нижніх спідниць, що носили в будні і лише в неділю замінялися на спідниці з кольорових матерій міського виробу. Зрозуміло, що ми, діти, дивилися на маніпулювання тих примітивних друкарів на полотні з великою цікавістю та подивом. Пізніше в Дрогобичі я мав можливість придивитися ближче до особистого життя такого друкаря, бачити, як він робив іншу роботу, а саме: старанно вирізував цю форму під час літнього сезону, коли в зв'язку з польовими роботами його діло припинялося, не йшло.

Врешті мені пригадується ще один образ, який я ясно бачу перед собою з тих часів. Це образ ще одного жидівського гандляра, що їздив селами маленьким однокінным возиком. Тоді, почувши голосний крик: "Мінняй онучі, мінняй!", селяни та селянки, дівчата та хлопці, діти та дорослі, розпочинали дивовижну торгівлю виміни. Гандляр збирав полотняні ганчірки (вовняні та бавовняні матерії виключалися), які вживалися для виготовлення паперу; в обмін за це він давав маленькі ножі, голки, скляне намисто, наперстки, стяжки й тому подібне. Цікаво тут відмітити, що селяни віддавали речі, які, на їхню думку, не були варті майже нічого й про дійсну вартість яких вони не мали ніякого поняття. Одначе в обмін за це вони діставали від жидів речі, які в їхньому розумінні мали в собі певну грошову вартість. Те, що, не дивлячися на це, обидві сторони запально торгувалися й жваво гандлювали і в той самий час селяни й особливо селянки лишалися цілковито необізнані з дійсною вартістю речей, робило сцену досить смішною. Я намагався в своєму романі «*Voas Constrictor*», переклад якого на німецьку мову надруковано у віденській «*Arbeiter-Zeitung*» (Робітничій газеті), показати діяльність такого жидівського гандляра в околиці Дрогобича. В 6-літньому віці я покинув батьківську хату, щоб ходити до місцевої школи в сусідньому селі Ясениця-Сильна. Саме там у перший раз я вступив у ближчі відносини з жидами. Два жидівські хлопчики, сини місцевого корчмаря, також відвідували тамтешню школу, але були лише моїми шкільними товаришами. Обидва були сильні веселі хлопці, які почувалися дуже добре в товаристві сільських дітей. Вони жартували й гралися зі своїми старшими шкільними товаришами або зі своїми однолітками, дразнили або обороняли молодших і взагалі були набагато більш розвинені, ніж усі інші школярі. То були цілком зрозуміло, оскільки, крім приписаних шкільних предметів, вони вивчали вдома деякі інші речі, й у вільний час, а також під час вакацій, їх ніколи не можна було побачити на вулиці або в полі. Старший з

них, Абрамко, здоровий хлопець, був моїм особистим оборонцем, оскільки будучи малим і взагалі боязким хлопцем, я мусів чимало терпіти від вибриків інших школярів. Абрамко був абсолютно цільною натурою. Навіть тоді, коли ми, старші школярі, все ще думали про свої дитячі забави, він уже готувався до практичного життя, а за два роки поїхав до Борислава в пошуках можливостей заробити собі на життя. Одночасно це був любитель природи, який особливо захоплювався ловлею птахів і риболовством. У цих його поетичних екстравагантціях я був йому лише супутником і товаришем. Ми бродили разом полями, ловлячи перепелів і диких голубів; своїми допитливими очима ми досліджували кожную заводь струмка, який пробігав серединою села, в пошуках дещо більшої риби, червоного ляща або чогось подібного, за чим ми систематично полювали тоді.

Провчившись два роки в цій сільській школі, я поїхав до Дрогобича, щоб ходити до місцевої, так званої "нормальної" школи, яку провадили монахи-василіяни. Там також вчилися багато жидівських дітей. Однак, отці тримали їх за окремими лавками, отже, ми не могли підтримувати регулярні контакти з ними. Вони трималися також окремо від нас і розмовляли між собою здебільша жаргоном, незрозумілим для нас, і таким чином, хоч ми й були в одній класі, лишалися майже незнайомими один з одним. І тому лише одна, частинно смішна, частинно обурлива картина залишилася в моїй пам'яті, коли якийсь Малко, вчитель каліграфії та світська людина, жорстоко побив маленького жидівського школяра за те, що той писав всі цифри та літери справа наліво. Я описав цей епізод в своєму оповіданні "Schönschreiben" (Краснопис, каліграфія).

Лише перейшовши до гімназії, я дістав можливість ближче зацікавитися більше числом жидівських школярів. Спершу можу назвати Ісака Тігермана. Це був найкращий математик нашої класи, який пройшов через увесь гімназіяльний курс як один із найперших учнів. Він відзначався цілковито шляхетним характером, був ширим і серйозним у поведінці й одночасно винятково тактовним. Він ніколи не дозволяв собі якогось грубого жарту чи дотепу, в нього не було найменшої риси егоїзму, як це бувало з іншими учнями, особливо, коли вони досягали статевої зрілості. Він привернув до себе загальну увагу своїх шкільних товаришів, а також і вчителів завдяки своїм знанням і стараності; він приватно вивчав англійську та французьку мови і готувався до кар'єри купця. Мені невідомо, чому він пізніше змінив свої плани і вибрав собі професію правника. Одержавши докторський ступінь, він став адвокатом в Дрогобичі, а за кілька років помер там. При цій нагоді хотілося б теж додати, що в Дрогобицькій гімназії цього періоду (1867-1875) й сліду не було будь-якого прояву цього міжнародно-

ного чи міжрелігійного антагонізму серед молодих людей, який розцвів тепер пишним цвітом завдяки польонізації. Гімназія шойно тоді втратила свій німецький характер. Більшість учителів все ще працювала в німецьких гімназіях, і лише незначне число могло з трудом говорити ламаною польською мовою.

Центральна влада у Львові робила все можливе, щоб викоринити ці залишки німецької системи якнайскорше й замінити її польським патріотичним способом думання. Лише тоді стало зовсім ясно, що ці патріоти були значно гірші педагоги, часто не дуже освічені та у великій мірі наділені загальнослов'янською національною рисою — лінивством, що створило загальну загрозу існуванню галицьких гімназій. Правда, що русинсько-польський антагонізм ще тоді звернув на себе увагу, але проявлявся він лише в негідних суперечках про історію чи літературу. Ніяких окремих студентських організацій не було. На той час не було й сліду того взаємного шпигунства та вихваляння, які тепер бувають в багатьох галицьких гімназіях, особливо під егідою Марійського ордену,³ організованого катехитами римського обряду.

Жидівські студенти не втручалися в ці суперечки; вони стояли осторонь від національних чвар. Тоді не було конечним ще для жидів проявляти себе польськими патріотами. Навпаки, багато з них записалося на курс русинської мови та літератури, що не був приписаним предметом в польських гімназіях. Але вони звичайно далеко не заходили в своїх студіях і відмовлялися від них після одного чи двох семестрів, головню через нудний та недбалий спосіб викладання, яким загально відзначався цей предмет у галицьких гімназіях.

Серед жидівських студентів, які відвідували Дрогобицьку гімназію рівночасно зі мною, якщо не ту саму клясу, були молоді люди, що пізніше зробили свої імена відомими в мистецтві та науці. Моріц Готліб, майбутній талановитий маляр, який також помер зарано, близький родич мого однокласника Ісака Тігермана, належить до них. Був Л. Монат, журналіст, тепер віденський мешканець. Був Лео Штернбах, вундеркінд ще в гімназії через свій філологічний талант, тепер видатний спеціаліст з грецької філології і професор Краківського університету. Його батько мав невеличку винарню в Дрогобичі, де іноді вечорами учні старших клас також збиралися на розвагу зі склянкою вина, в голосній розмові та співі. Це не була пиятика; винар, який звичайно з'являвся поміж нами й особливо захоплювався нашим співом, стежив за тим, щоб наші розваги не перейшли межі розумного. Пригадується, скільки разів з невимовною любов'ю та гордістю розповідав він мені про свого сина, який був на рік чи два молодший від мене. Навіть сльози стояли в його очах.

— Ви розумієте, — звичайно говорив він, — неможливо відірвати його від його греків. — І він показував мені деякі з книжок свого сина, на які я дивився з подивом. Хоч я був уже учнем-відмінником восьмої класи і вважався добрим філологом, читання цього трудного поета, який не входив до гімназійної програми, було моєю заповітною мрією. Нестямний з радощів батько невтомно оповідав мені про сина, про його ретельність, старанність і феноменальну пам'ять. Він не підозрював, з якою заздрістю я слухав його, бо я, бідний селянський син, не мав нікого в світі, хто б цікавився моїми успіхами з такою любов'ю і хоч би з половиною того розуміння.

Тоді старий Штернбах просив нас заспівати. Він слухав пісні з захопленням, особливо русинські. Врешті ми вирішили зробити його щасливим і заспівали жидівську пісню про балагулу, якої я навчився від старого димкаря й пізніше включив до стандартного репертуару студентських пісень. Пісня подобалася головно своїм приспівом, який наприкінці супроводжувався традиційним викриком балагули. Кожен куплет співався сольо, після чого вступав хор з приспівом. Пан Штернбах дістав велику насолоду; він також був обізнаний з піснею і сам теж долучувався до нашого співу. А коли ми пішли додому, він дав мені повний текст цієї пісні як дарунок на пам'ять, виписавши його латинськими літерами. Пізніше я, на жаль, загубив цей цікавий запис.

Оскільки я мусів заробляти собі на життя в Дрогобичі корепетиторством, а лекції здебільшого проходили в домах жидівських родин, я мав також нагоду ліпше зрозуміти життя жидівської родини. В перший раз у житті, звикнувши до життя селянської родини, яка базована на батьківському авторитеті та покірності дітей, я побачив тут іншу картину, де батько знаходився в значно ближчих, інтимніших відносинах з своїми синами та всіми іншими членами своєї родини. Він був начебто старший брат, у справах, стремліннях і плянах якого так чи інакше брали участь всі члени родини. Щось тепле проймало мене від тих щоденних сцен, свідком яких я був. У глибині душі я порівнював їх до подібних подій в селянській родині, відчуваючи, що зіткнувся тут з чимсь значно вищим, якимсь типом давнішої культури. І оскільки я рівночасно мав нагоду глибше познайомитися з родинним життям християнських міст, я зробив висновок, що з трьох укладів родинного життя, з якими я був обізнаний, цей був найнижчий. Тут патріархальний характер селянської родини вже зник, але йому бракувало також пов'язань спільних інтересів і традицій, які роблять життя в жидівських родинах теплим і тривалим. Становище жінки було фактично зведене до рівня хатньої служниці, зв'язки між батьками та дітьми здебільша були вже обірвані. Коротше кажучи, життя пересічного міського про-

шарку християнського віровизнання робило похмуре, часто огидне враження на мене. Як корепетитор менш обдарованих школярів я побачив і дуже ясно збагнув, що в жидівській родині, навіть якщо то була найбідніша, всі й усе в ній було скероване на те, щоб полегшити тягар для сина, який шукав підтримки, постаратися піти мені на руку в моїй праці. Рівночасно в християнських родинах я бачив у більшості випадків повну байдужість до праці хлопця або безглузду суворість, навіть брутальність до нього, якщо він не впорався з цією працею. І я також дуже часто бачив, як там намагалися відібрати від мене мій мізерний і часто тяжко зароблений гонорар, наскільки це було можливо.

І ще одна жидівська постать виринає в моїй пам'яті з гімназійських часів — постать низенького, огрядного кравця, що шив для учнів. Він увесь час сміявся й завжди був готовий позичити гроші. Я вже не пригадую його імені — ми знали його лише під прізвиськом: Мегалойс. Він завдячував це прізвисько смішному непорозумінню. Якось він прийшов до помешкання, де жили гімназисти, щоб перехопити одного зі своїх замовників, який не дуже поспішав з виплатою свого боргу, в його власному гнізді. Він не знайшов там, кого сподівався, але, замість нього, знайшов іншого, який, міряючи кроками кімнату, запам'ятовував відмінювання [грецьких] прикметників. Кравець трохи постояв у кімнаті, прислухався до чудної тарабанщини, але тоді йому терпець урвався, і він пішов. Надворі він зустрів свого клієнта й сказав йому:

— А, пане Н.! Я шойно заглянув до вашого помешкання. Алеж і манери в вашого співмешканця! Навіть не привітався зі мною.

— Хто ж то був?

— Та хіба ж я знаю? Він назвав себе паном Мегалойсом. І тоді як я дивився на нього, він сказав мені: "Забирайся геть!" (Вегай — від німецького "weggehen"). Тоді я пішов.

Того самого дня вся гімназія сміялася з невихованости того учня, а наш кравець дістав почесне ім'я: Мегалойс. Спочатку він протестував, але потім звик до нього, і, кінець-кінцем, дійшло до того, що він майже забув своє власне ім'я і в своєму спілкуванні з учнями називав себе лише Мегалойс. Часто траплялося, що, хоч його зовсім і не просили про це, він підходив до учня, якого бачив на вулиці в порваному жакеті чи зимою в легкому плащі і якого він зовсім не знав, і прямо питав його:

— Послухайте, пане, я Мегалойс. Чому ви не замовите новий плащ собі?

— В мене немає грошей, пане Мегалойс.

— Що таке гроші? Ви самі — гроші. Ви краще грошей. Як багато ви можете сплачувати місячно?

— Максимум — два гульдени.

— Чудово, отже, ви сплатите свій борг за 6 місяців. Тільки зайдіть до мене, не випадає учневі ходити в такому плащі.

Не знаю, коли він руйнував себе — а він мусив руйнувати себе, — бо серед учнів було чимало таких, сумління яких не казало їм сплачувати борги Мегалойсові.

Період мого навчання в "нормальній" школі та гімназії в Дрогобичі збігся в часі з першим зростанням видобутку нафти та мінерального воску коло Борислава. Ще зовсім дитиною в батьківській хаті я чув багато дивних і жахливих історій про Борислав і тамтешні нафтові ями. Згодом я багато разів проходив пішки від Дрогобича до Борислава і також міг спостерігати зовсім безпосередньо відносини між бориславськими робітниками, підприємцями та спекулянтами.

Дві доби я міг обсервувати з висоти Дрогобицької гори першу велику пожежу (вона тривала три ночі), яка в 1971 чи в 1972 р. зруйнувала багато ям і сировини. Пізніше з численних оповідань я дізнався про сумні наслідки пожежі для багатьох маленьких підприємців, які через неї втратили все. Можна було почути різні історії про великих підприємців Лінденбаума, Гартенберга, Крайцберга та інших, які з'явилися після цього.

Все це захопило мою увагу, і, склавши випускні іспити в школі, кілька років простудіювавши у Львівському університеті і до певної міри ознайомившись з найновішими соціальними та економічними явищами та доктринами, я склав собі плян передати свій досвід і свої враження в низці нарисів, коротких оповідань і повістей під загальною назвою "Борислав".

Цей плян набагато перевищив мої тодішні можливості. Тим не менш я написав такі своє перше оповідання, що розглядалося критиками як мій перший твір, що мав якесь значення, а саме: вже згадуваний «Воа Constrictor». Новим для русинської літератури в цьому оповіданні було саме те, що героєм оповідання виступав жид і що цього жида показано як "правдиву людину", без будь-якого сліду карикатурності, звичайної для русинської (а також і польської) літератури до того часу (чи ідеалізації, яке є також карикатурністю, але навиворіт). Нове перероблене видання русинського оригіналу покаже, наскільки мало я тепер захоплений цією працею своїх молодих днів.

Складанням шкільних матуральних іспитів скінчився перший період мого життя. Я залишив Дрогобич і поїхав до Львова до тамтешнього університету. Там у перші два навчальні роки я не мав майже ніяких контактів з жидами. Жаден жид не записався на курс, який я відвідував. Решту часу я проводив у русинських студентських організаціях, де також не було жидів. Однак скоро доля завдала мені несподіваного удару й кинула мене в зовсім

іншу сферу життя, надавши мені добру нагоду запізнати людське, а також жидівське життя з зовсім іншого боку.

Спогади Франка, що за його життя залишилися ненадрукованими. Взято з 14-ого тому: Ivan Franko, «Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine», *Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915*, під спільною ред. О. І. Білецького та І. І. Басса, серія: *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas*, Е. Вінтер (ред.) (Берлін: Akademie-Verlag, 1963).

10 ручно писаних сторінок, що включають в себе цей манускрипт, які, на думку М. С. Возняка, були написані в 1906 р., вперше з'явилися в журналі *Діло*, 1934, стор. 117-119 (переклад на українську мову Возняка). Поміщений тут варіант відповідає німецькому оригіналові.

Доказом того, що наведена дата появи цієї статті Франка не є точна, служать вміщені в додатку листи видавця віденського щомісячного журналу «Der Jude. Revue der jüdischen Moderne» (Єврей. Огляд сучасного єврейського життя) Мартина Бубера до Франка від 3 квітня і 8 травня 1903 року. Перший із вищеназваних листів містить прохання видавця зробити й представити в розпорядження редакції цього журналу свій внесок і по можливості на тему "Євреї в Галичині". Лист-відповідь Франка, написаний між 3 квітня та 8 травня, мусів напевно пропасти. Одначе на першій сторінці наявної статті наводиться відповідь, у якій автор визнає, що він не вважає, що може "дати всебічну аналізу цієї теми", але, попри це, є готовий "відтворити свій особистий, пов'язаний з євреями та єврейськими справами досвід та думки як скромний внесок у справу пізнання галицьких євреїв". Можна припустити, що внесок Франка — написаний очевидно вже в першій половині травня 1903 р. — не відповідав намірам редакції щомісячника *Єврей* (див. зокрема лист від 8 травня 1903 р.), тому його не надруковано за життя автора.

Далі про біографію Франка (до жовтня 1875 р., тобто до його вступу на філософський факультет Львівського університету) див. поруч з тут наведеними автобіографічними авторськими вказівками, зокрема: *Твори*, т. 1 (Київ, 1960), стор. 11 (також з примітками); Франко, *Життя і творчість*, стор. 20-29; М. С. Возняк, "Матеріали до життєпису Франка" (з додатком двох недрукованих його автобіографій) у: *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 і початку 20 століття* під ред. акад. М. Грушевського. Книга перша (Державне видавництво України, 1927), стор. 166 і далі; так само: "Іван Франко в автобіографічних висловлюваннях" у: *3 життя і творчості Івана Франка*; стор. 3-32; Михайло Коріневич, "Спомини про Івана Франка як ученика гімназії" в: *Архів Франка* ч. 589 і А. Дольницький, "Спомини про молодого Івана Франка" (написано в січні 1927 р. в Відні) в: *Архів Франка*, ч. 591. Біографічні деталі можна також знайти в гідних уваги статтях, спогадах, оповіданнях і нарисах Тараса Франка під спіль-

ною назвою *Про батька* (Київ, 1956), 225 стор.

З питання про становище євреїв у Західній Україні, зокрема їхнє зображення в літературно-мистецьких творах Франка (поезії, оповідання, повісті та ін.) див. С. В. Шурат, *Рання творчість* стор. 154 і далі, і М. С. Возняк, "Автобіографічний елемент в оповіданні Франка «На дні»" в: *Радянська література*, 1940, 5-6, стор. 73 і далі.

1. Мартин Бубер. *Der Jude*. Див. попереднє пояснення.

На додаток до детальних посилань до наступних заміток до цієї статті можна також подивитися лист Мартина Бубера до Франка від 3 квітня 1903 р.

2. У певному творі, який має саме таку назву ("Жидівські мелодії") Франко зображує чітко й правдиво злидні, в яких жила єврейська сільська біднота в Галичині в другій половині 19 сторіччя.

3. Назва Марійського ордену пов'язана з латинським терміном "*Sodalitates Mari(anae)*", від якого й походить назва Братства благословенної Діви Марії. Воно було засноване в 1563 році в Римі в місцевому коледжі Братства Ісуса Іваном Леунісом. (див. "*New Catholic Encyclopedia* (Нью-Йорк: *Castro-McGraw Hill Publishers*", 1967), стор. 128.

ДО ДжЕРЕЛ
РОЗМОВА З ЄВГЕНОМ ШТЕНДЕРОЮ,
РЕДАКТОРОМ «ЛІТОПІСУ УПА»

45-річчя постанови УПА та 40-річчя рейду відділів УПА в Західню Європу першим відзначило Видавництво "Літопис УПА". Як і годиться, це видавництво джерельно-наукових публікацій відзначило роковини тим, що присвятило роковинам виданий на початку квітня 1987 р. 14 том *Літопис УПА*.^{*} Цей том присвячений також усім воякам УПА, які згинули на полі бою чи були страчені в польських і радянських тюрмах під час боротьби проти трьох комуністичних держав — СРСР, Польщі (ПНР) і Чехословаччини (ЧСР), що уклали союз для знищення УПА на Закарпатті. З цього приводу редактор *Сучасності* Тарас Гунчак провів розмову з редактором *Літопису УПА* Євгеном Штендерою, яку друкуємо нижче.

Питання: В першу чергу вітаю вас з появою 14 тому *Літопису УПА*. Будь ласка, поінформуйте читачів *Сучасності* про характер і видавничий плян Видавництва "Літопис УПА".

Відповідь: *Літопис Української повстанської армії* — це серійне книжкове видання матеріалів, документів і монографій до історії УПА. Основне завдання видавництва — публікувати на академічному рівні документи й матеріали до історії УПА. До таких документів і матеріалів ми зараховуємо не тільки документи та видання самої УПА та інших формацій підпілля, але також документацію про УПА неутраляних спостерігачів чи й противників, з якими УПА вела боротьбу. Дальшим завданням видавництва є видавати мемуари та інші матеріали про УПА, які є важливими причинками до історії УПА, що досі не були опубліковані або були видані в дрібних періодичних виданнях і тепер недоступні для дослідників. Крім цього, видавництво плянує видавати наукові монографії, обширні рецензії на книжки про УПА, бібліографію підпільних

^{*} *Літопис Української повстанської армії*, 14: "Перемищина: Перемиський курінь УПА", книга друга. Денники сотні "Криляча" (Ярослава Коцьолка), "Ударники" 6, 96а, пера хор[унжого] Ярослава Коцьолка, хор[унжого] Володимира Щигельського та бунчужного "Ореста" і документи сотні (Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 1987), 262 стор.; 22 фотографії, факсиміле документів. ISBN 0-920092-08-X (book 2).

видань і видань до історії УПА та взагалі праці про історію України того періоду.

Видавництво зорганізували колишні вояки УПА, згуртовані в організаціїх "Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді" та "Товариств колишніх вояків УПА імени генерал-хорунжого Тараса Чупринки в США і Канаді". З нашим видавництвом співпрацюють також колишні вояки УПА в інших країнах.

П.: Чому видавництво поставило особливий наголос на видання джерельних матеріалів до історії УПА?

В.: Як відомо, основний принцип науки — критично ставитися до всіх, навіть солідних писань, — пошуки джерел і лише на базі джерел студіювати історичні події і явища. Цього принципу в демократичному суспільстві вчать учнів ще середньої школи. Наприклад, у США вчителі кажуть учням середньої школи не вірити сліпо тому, що написано про президента Лінколна в шкільному підручнику й тому висилають їх до архівних матеріалів, щоб на їх базі писати есеї про різні моменти з життя президента. Отже, нашим завданням є публікувати документацію про УПА, щоб зробити її доступною для дослідів. Щоб полегшити досліди, редакція дає у всіх томах інформаційні вступні статті, англомовні резюме, примітки й показник географічних назв і прізвиш. У редакційних додатках ми стараємося бути строго об'єктивними і не нав'язувати своїх ідей чи розв'язок. Звичайно, таке видання документації історії УПА дуже потрібне та корисне також для журналістів, які пишуть на цю тему й узагалі для всіх, хто глибше цікавиться цією добою в історії України. Корисне воно передусім для нашої молоді, яка бажає вивчати історію України з джерел. Одним словом, наше основне гасло: іти до джерел і в них шукати істини!

П.: Перейдімо до конкретніших справ. Будь ласка, дайте коротку характеристику тих чотирнадцяти томів *Літопису УПА*, які досі з'явилися друком.

В.: Редакційна й видавнича праця над *Літописом УПА* почалася в 1975 р., хоч організація видавництва тривала вже кілька років. Перший том *Літопису УПА* з'явився 1976 р. Досі побачили світ 13 томів, а друкуються ще три інші, які, надіюся, вийдуть ще в цьому ювілейному році 45-річчя постановня УПА. Опубліковані томи становлять такі підсерії:

Три томи — перший, другий і п'ятий — присвячені діям УПА на Волині й Поліссі під німецькою окупацією. Перший том містить загальні документи й матеріали про УПА на Волині, другий том — підпільні документи й матеріали про бойові дії

УПА, третя книга в підсерії (п'ятий том) — це написані вже на еміграції спогади учасників. Лише дещо з поміщених в цих томах матеріалів було раніше друкване на еміграції. Понад дві треті матеріалів друквано вперше. Поміщено в них серію наказів Командування УПА, перші накази Головного Командування (ГК) УПА й інші унікальні документи. Дуже цінні також спомини учасників, між якими виділяється нарис сотника Андрія Дольницького про договір про ненапад між УПА й Угорською армією та зворушливі спогади Софії Степанюк про німецьку тюрму в Рівному, коли там масово розстрілювали українських політичних в'язнів. Дальші томи про Волинь і Полісся ще чекають на опрацювання.

Наступні два томи — третій і четвертий: *Чорний ліс* — це передруки підпільного військового журналу цієї ж назви. Журнал видавала команда 22 станиславівського тактичного відтинку УПА, криптонім "Чорний ліс", в 1947-1950 роках, в якому поміщували передусім спогади вояків, біографії тих, що згинули, та місцеві документи УПА. Тож в ньому дуже багато даних про дії цього відтинку УПА, що охоплював третину сучасної Івано-Франківської області. Цей журнал передруквано на еміграції вперше. Лише кілька спогадів з одного числа журналу передруквала раніше еміграційна преса.

Шостий і сьомий томи — *УПА в світлі німецьких документів* — це ті оригінальні німецькі документи, які ви, редакторе, збрали й підготували нам до друку. Вони передруковані мовою оригіналу, тобто по-німецькому. Згадаю тут, що походження цих документів різне. Це документи багатьох центральних та територіальних німецьких установ і військових штабів, передусім різних німецьких розвідок. Між ними, як нам відомо, багато ревелційних документів. Вони подають багато нових інформацій про УПА та доволі широко висвітлюють політику нацистської Німеччини до українського народу, а передусім до його визвольних змагань. Про ці томи видавництво отримало дуже багато відгуків від різних міжнародних наукових інституцій, які студіюють європейський Схід. Помогло тут також те, що ми розіслали ці томи до понад 300 університетів і наукових установ у всьому світі як наш подарунок з запрошенням закупити решту томів *Літопису УПА*. Ця операція коштувала біля 10 тис. дол., але вона спопуляризувала *Літопис УПА* в міжнародних наукових колах.

Три дальші томи — *Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали*, томи восьмий, дев'ятий і десятий — присвячені діяльності УГВР. У них передруковані конституційні документи УГВР — "Тимчасовий Устрій УГВР", "Платформа Української Головної Визвольної Ради" та "Універсал

Української Головної Визвольної Ради" — різні постанови й офіційні звернення УГВР. Повністю передруковано в них офіційні підпільні видання УГВР, які опинилися на еміграції, такі як *Вісник — орган президії УГВР*, *Самостійність* і *Бюро інформації УГВР*. У цих томах передруковано також наявні на еміграції підпільні матеріали і важливі статті підпільних публіцистів, тематика яких стосується до цілоти визвольного руху. Це — стаття П. Полтави "Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу", стаття "Ярлана" (Я. Старуха) "Фашистівське страшило", стаття У. Кужіля "Шляхи російського імперіялізму", статті О. Горнового (Осипа Дякова) і "Шахая" (Йосипа Позичанюка) про політику й тактику супроти російського народу та інші. Ці томи особливо важливі для історії УПА, бо в них поміщені офіційні постанови й з'ясування, які мали вплив на визвольний рух або безпосередньо на УПА. Наприклад, більшість опублікованих постанов УГВР говорять про підвищення старшинських ступенів і відзначення для вояків УПА. В цих офіційних виданнях є також важливі накази, заяви і з'ясування генерала Тараса Чупринки, передусім його стаття "До генези Української Головної Визвольної Ради" і з'ясування "У голови Генерального Секретаріату УГВР Р. Лозовського". У виданнях УГВР друкувалися також короткі дані про бойові дії УПА і збройного підпілля, що є чи не найбагатшим джерелом інформації про дії УПА.

Одинадцятий і дванадцятий томи *Літопису УПА* (останній ще в друкарні) присвячені діям УПА в 3-ій подільській воєнній окрузі УПА "Лисоня" (покривається приблизно з межами Тернопільської області). 11 том містить біографії 725 осіб, що згинули, й дані про біля 100 повстанців, що згинули на території підпільної тернопільської округи. Найважливішим матеріалом 12 тому є видані в підпіллі *Короткі описи боїв групи УПА "Лисоня"* — головні бої УПА "Лисоні" від 1943 р. до половини 1945 р. В цьому томі також інші важливі підпільні матеріали й спогади учасників. Всі вони друкуються вперше.

Останні два томи — тринадцятий і чотирнадцятий — мають спільну назву: *Перемиська — перемиський курінь УПА*. В цих томах передруковані денники й документи сотень УПА "Ударники" 4 під командою хорунжого Володимира Щигельського ("Бурлаки") й "Ударники" 6 під командою хорунжого Ярослава Коцьолка ("Крилача"). Ці сотні діяли в складі перемиського куріня УПА під командою підполковника "Коника", а згодом — майора Петра Миколенка ("Байди"). Ці томи також дуже вартісні для студій історії УПА. Наприклад, денник бунчужного "Буркуна" звітує про щоденні події в сотні "Ударники" 4 від 1 жовтня 1946 р. до приходу автора в Західню Німеччину 24 жовтня 1947 р. Зате персональний

щоденник Коцьолка ("Крилача") з 1944 р. дає цінні дані про перші відділи УПА на Перемищині й Лемківщині, а особливо про загіт УПА під командою майора Василя Мізерного ("Рена"). Проте найцінніші такі документи обох сотень, що, крім інформацій, є зразками діловодства бойового відділу УПА.

Л.: Чи можете сказати, скільки ще томів видасть ваше видавництво?

В.: Поруч видавання книжок, наше видавництво розвинуло доволі обширну дослідну працю. Видавництво збило вже велику кількість архівних матеріалів і документів, а також спогадів і дослідних праць. За приблизним обрахунком редакції, зібрані матеріали дадуть 40-50 томів дотеперішнього формату від 250 до 500 сторінок кожний. У цей підрахунок не входять матеріали, які будуть напливати в ході видавничої праці. Всі ці матеріали треба ще доповнити, опрацювати й підготувати до друку.

Л.: Що ви публікуєте тепер і які ваші пляни на найближче майбутнє?

В.: Недавно, 3 і 4 квітня цього року, відбулася річна нарада Видавничого комітету "Літопис УПА". На ній затверджено видавничий плян на біжучий рік, а також обговорено перспективний плян на майбутнє. Щоб прискішити видання томів, вирішено, щоб рівночасно більше осіб підготовляли до друку заплановані томи *Літопису УПА*. За цим пляном Петро Содоль підготовляє до друку двотомник документів, матеріалів і спогадів "Карпатська група УПА «Говерля»", який може з'явиться на ринку ще цієї зими. Група "Говерля" охоплювала територію підпільного Карпатського краю в УРСР, аж по ріку Дністер. Петро Потічний готує до друку американські документи про УПА. Покищо його томи не мають назви, один із них становитиме специфічно американські документи англійською мовою, а один-два томи включатимуть українські документи та матеріали, які потрапили до американських архівів, передусім до посольства США в Варшаві. Ці документи він знайшов у Національному Архіві США відразу після того, як їх перекласифікували з "тайних" на — доступні для вжитку. Ці томи повинні піти до друку таки ще в цьому році. Окремі томи зобов'язалися підготувати також колишні вояки УПА Зиновій Соколюк та Степан Голяш, який очолює нашу Лемківську комісію. Покищо не устійнено, коли вони будуть готові до друку. Моїм обов'язком буде допильнувати друк 12-ого і 15-ого томів *Літопису УПА*. Вони повинні з'явитися в продажі восени 1987 року. 15 том — це спомини киянина Костя Гіммельрайха, командира відділу особливого призначення УПА-Схід.

Л.: Чи ви маєте точно визначений плян і критерії, якими ви керуєтеся у вашому порядку видавання томів?

В.: Загальний плян редакція мала ще на початку своєї праці. Найперше ми заплянували видати томи про Волинь, де "народилася" УПА і постало перше Командування УПА. Тоді ми мали видати ті томи, які мали б охопити найважливіші й найбагатші матеріяли з історії УПА, тобто про діяльність центральних установ і вищих команд УПА. Проте цей плян треба було модифікувати хоча б тому, що до заплянованого тому було важко зібрати на час матеріяли, а інші томи були майже готові. З боку колишніх вояків УПА на еміграції були теж домагання видавати спогади й томи про дії УПА на Закарзонні. З важливіших томів, які чекають на чергу, згадаю такі: про діяльність ГК УПА, про УПА-Південь, про воєнні округи — Львівську і Закарзонську, матеріяли ОУН про УПА, мемуарно-документальний збірник про діяльність УГВР і томи про участь жінок в УПА й підпіллі. Найбільше матеріялів і спогадів зібрано про дії УПА на Закарзонні. Так що тут можна буде видати по кілька томів про кожний тактичний відтинок УПА.

Л.: Поінформуйте, будь ласка, про архіви й вашу видавничо-дослідну працю.

В.: Найважливішим українським архівом до історії УПА є Архів Закордонного представництва УГВР, яким користуємося за посередництва Миколи Лебедя. Цей архів упорядкований і має фахову обслугу, так що в ньому кожночасно можна дістати потрібні документи та матеріяли. Поважну кількість підпільних матеріялів видавництво отримало з Архіву ОУНз завдяки Дарії Ребет, передовсім з колишнього Архіву Місії УПА. Також покійний Ярослав Стецько дав дозвіл користуватися Архівом Закордонних частин ОУН. На жаль, Володимир Макар, член нашого Видавничого комітету, не знайшов у цьому архіві вартісних матеріялів. Не можна було також віднайти оригіналів денників перемиського куреня УПА. Та наші розшуки в архівах різних країн шойно в початковій стадії. Я вже згадував про знахідки в німецьких архівах (6 і 7 томи) і в Національному Архіві США. Наше видавництво закупило мікрофільми німецьких документів з часу війни й підготовляє до них індекс. Плянуємо видати ще кілька томів німецьких документів — про німецьку окупацію України (англійською мовою) й кілька томів документів про дії місцевих німецьких поліційних відділів проти УПА та цивільного населення. На розшуки документації про УПА в архівах інших держав покищо не дозволяли наші фінансові можливості. Підготовка одного англо-мовного тому архівних документів тепер коштуватиме біля 50 тис.

дол. (праця в архівах, переклади й підготовка). Дещо з архівних матеріалів ми отримали від приватних осіб — Богдана Ґордана, Любомира Луцюка, сл. п. Івана Еліяшевського, Мирона Момрика та інших. Від приватних осіб зібрано також деякі фотографії.

Л.: З цього переліку бачу, що Видавництво "Літопис УПА" розвинуло широку дослідно-видавничу діяльність. Колишні вояки УПА — вже досить старші люди. Чи вдасться вам здійснити ці заплановані проєкти?

В.: Проєкти, які ми розвинули — радше програма для постійного наукового інституту. Ми свідомі того, що нам, колишнім воякам УПА, не вдасться всього завершити. Останнім часом, наприклад, відійшли від нас у вічність Богдан Гук, сотник Дольницький, Іван Козак, полковник Юрій Лопатинський, майор Миколенко, поручник Іван Хома — всі були членами Видавничого комітету чи співпрацювали з "Літописом УПА". Але сподіваємося ще багато зробити. Кожний виданий новий том — це наче здобутий від ворога новий бастіон, що поширює й закріплює наші позиції. На щастя, серед молодих українських науковців є шораз більше осіб, які цікавляться найновішою історією України, в тому числі історією УПА. В них немає еміграційних партійних пристрастей чи упереджень. Власне їх ми стараємося притягнути до співпраці й віримо, що вони завершать розпочаті проєкти.

Л.: Чи ваше видавництво бере участь у нашому еміграційному, політичному та громадському житті?

В.: Радше ні. Ми далекі від еміграційних спорів і проблем, а діємо неначе поза часом. Проте, видані нами книжки мають таки практичне значення. Наприклад, коли почалися наклепи на українців у Канаді в зв'язку з розшуками воєнних злочинців, наше видавництво вислало до різних осіб і установ, як до Комісії Дешена — десять томів *Літопису УПА*, що вже вийшли тоді друком. Зібрані в тих томах документи з'ясували не одну справу про українську "коляборацію" з німцями й заткнули рот не одному демагогові. Шкода, що в нас так мало подібних джерельних книг про останню світову війну, з якими можна виступити перед чужинцями. Мені також здається, що поява *Літопису УПА* активізує зацікавлення академічних кіл українськими змаганнями за волю. Останніми роками багато студентів зверталися до видань чи видавництва за матеріалами чи порадами, бо вони готують есеї або роблять досліді з історії УПА чи України під час війни. Між ними багато неукраїнців. Наприклад, в Оттаві, колишній член польської "Солідарности" Анджей Б. досліджував виселення українців на "ziemie odzyskane" під час "Акції Висла".

Л.: Що хотіли б ви ще додати про працю видавництва?

В.: Згадаю ще, що ми видаємо також *Бюлетень видавничого комітету "Літопису Української повстанської армії"*, якого вже вийшло чотири числа. В бюлетені ми проголошуємо збірки на Видавничий фонд та інші матеріали про наші видавничі справи. Згадаю теж, що при редакції діяли чи діють Видавничі комісії для допомоги у виданні деяких томів (волинська, перемиська, лемківська і посянська). В Чикаго колишні вояки УПА створили дослідний осередок, який збирає інформації про загиблих, про старшин УПА та діячів підпілля. Вони підготовляють біографічний довідник УПА і реєстри загиблих, що плянуємо видати як додаткові томи *Літопису УПА*.

Л.: Чи можете поінформувати наших читачів про фінансові справи вашого видавництва?

В.: Основою наших фінансів були внески організацій колишніх вояків УПА, а згодом — продаж книжок (15 дол. від примірника) і добровільні пожертви. На український еміграційний ринок ми продаємо досить багато книжок. Наприклад, перший том мав два наклади й досі його розійшлося понад 3.500 примірників. Проте, фінансово даємо собі раду лише тому, що як члени редакції, так і адміністрації працюють безплатно. Велику допомогу дають також колишні вояки УПА в різних містах, які без винагороди кольпортують *Літопис УПА* й проводять збірки на Видавничий фонд. Досі ми властиво не проводили більших збіркових кампаній. Лише останнім часом ми створили фінансову комісію, щоб zorganizувати ширшу збірку на реалізацію видавничих проєктів "*Літопису УПА*". Проте лише в Канаді адміністрація видавництва (*Litopys UPA*; P. O. Box 97, Stn. "C"; Toronto, Ont. M6J 3M7; Canada) провела дещо ширшу збірку в минулому році, що принесла біля 30 тис. дол. Завдяки тому ми можемо тепер друкувати рівночасно більше томів *Літопису УПА*. Проте ми плянуємо провести ширшу збірку в усіх країнах українського поселення, щоб зібрати бодай 500 тис. дол., бо без таких фондів нам не вдасться зреалізувати наш видавничий плян. Мусимо звернутися й до таких організацій, як Український народний союз, "Провидіння", Український братський союз, кооперативи та громадські центральні, щоб вони фінансували бодай по одному томі *Літопису УПА*.

Л.: Яка реакція на *Літопис УПА* радянської пропаганди, в тому числі також радянських сателітних країн?

В.: У Польщі "помітили" *Літопис УПА* вже в 1970-их рр. Режимні автори почали атакувати, а дослідники та підпільні автори покликаються на *Літопис УПА* як на джерело інформацій.

Радянський пропагандивний апарат, який і далі заперечує десятирічну боротьбу УПА проти нацистських і більшовицьких окупантів, у нашому випадку, мабуть, під керівництвом КГБ, діє повільно. Щойно останніми роками почали атакувати *Літопис УПА* кагебівські *Вісті з України* (також англомовне видання). Рівночасно zareагував російськомовний орган Спілки письменників України *Радуга* (ч. 6, 1985), почали також підгавкувати "письменники" з "загону" Ярослава Галана в Україні та їхнє охвістя за кордоном. Мабуть, у пляні боротьби з *Літописом* перевиданий твір Павла Загребельного *Шепіт* "для прослави" прикордонного війська МГБ, в якому головний негативний герой — Ярема Спілий, з повстанським псевдонімом — "Прірва". Цей пасквіль вийшов у київському видавництві "Молодь" у 1981 р. накладом у 65 тис., тоді, як на пристойні видання, як відомо, бракує паперу.

РОКИ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ І ЗНУЩАНЬ

До Президії Верховної Ради СРСР від Кампова Павла Федоровича,
політв'язня СРСР, вивезеного в російську неволю,
в табір ОР-216/3 Кіровської області

ЗВЕРНЕННЯ

Сотні разів звертався я до генерального прокурора СРСР Рекункова з проханням опротестувати беззаконний вирок Ужгородського міського суду і відпустити мене, хвору людину, на волю. За п'ять років я не зміг нічого добитися. Я не мав можливості звернутися до уряду, до КЦ КПРС, бо влада табору ОР-216/3 (начальник Жванін, а від 1984 р. — В. Субботін) відмовляється відсилати мої прохання.

Я — українець (русин) із Ужгороду. Народжений 21 вересня 1929 р., закінчив університет, аспірантуру. Після аспірантури деякий час працював викладачем Ужгородського університету, а перед тим — директором школи і в закладах народної освіти Закарпатської області. До 1970 р. я не мав ніяких стосунків з каральними органами. Але 16 квітня 1970 р. мене заарештували органи КГБ. Мене обвинуватили в тому, ніби я написав книжку *25 років надій і розчарувань*. В КГБ мені показали реферат цієї книжки з підписом "Петро Підкарпатський" (псевдонім). Я ніколи нічого не чув до арешту про цю книжку, не маю до неї жадного відношення. Але мені не повірили.

В той час відбувалися вибори до Верховної Ради СРСР. Невідомі люди від імени Партії національного відродження поширювали відозви, в яких закликали народ Закарпаття голосувати на виборах не за тих людей, яких виставляла КПРС, а за інших, місцевих. Серед пропонованих у листівках прізвищ було і моє. Хоча сам я про це нічого не знав, мені інкримінували і ці листівки. Слідчі Білоцерковець і Зудов, начальник КГБ Жабченко кричали на мене, а Білоцерковець навіть бив мене. Всі ці працівники не були із Закарпаття, а прислані до нас з інших сторін. Тому їх брала злість, що хтось мав сумнів у їхніх правах керувати областю і намагався замінити їх місцевими людьми, що репрезентували свій народ.

Переклала з російської Д. К. з щоденника *Новое русское слово* (Нью-Йорк) від 16 квітня 1987.

Особлива злість КГБ впала на мене, бо в виборах 14 червня 1970 р. моє прізвище записали до бюлетеню 37,000 виборців. Мене питали, чи не задумав я стати президентом, як Августин Волошин в 1938 році (після війни він помер у Лефортові).

Хоча в книзі *25 років надій і розчарувань* згадувалися факти, що сталися ще перед моїм народженням, — це не зашкодило визнати мене винним і засудити на 9 років.

Багато разів звертався я із Мордовських і Пермських таборів з проханнями до Брежнєва та інших партійних лідерів. Звертався я і до Шелеста, якого згодом і самого скинули, і до Подгорного, що був головою держави, поки і його не скинули. Все було даремно. Більше мені ні до кого було звертатися, адже в нас немає опозиційної партії, яка б контролювала дії КПРС, що керує. Російські "гуманісти" не відповідали мені, а якщо й відповідали, то тільки те, що такими питаннями вони не займаються, — так відповів мені письменник Шолохов.

Після 9-літнього заслання я повернувся з Сибіру до Ужгороду. За роки неволі моє здоров'я було цілковито знищене.

Я тяжко захворів ще під час слідства. Після того, як слідчий Білоцерковець під час допиту побив мене, в мене почалася кровотеча легень і я втратив зір у правому оці. Лікар-фтизіятр, після оглядин мене, ствердив, що кровотеча легень — це наслідок биття. Окулістові мене не показали, а просто впродовж трьох місяців не давали нічого читати, після чого я вже зміг трохи бачити. Але читати я вже не можу, не допомагають і окуляри (лівим оком я бачив погано і раніше, з дитинства). Про мій стан було записано в тюремному журналі.

В таборі ч. 3 Мордовської АРСР мені довелося переносити тягарі й це призвело до крововиливу в правому оці; крім того, став ушкодженим і хребет. Тріщину в хребті лікували в табірній лікарні, а оком моїм заопікувався, замість окуліста, в'язень (за професією шофер), що працював у тій лікарні медбратом. І аж 1973 р. в 36-ому таборі (селище Кучіно Пермської області) мене оглянула окуліст Нестеренко. Вона приписала лікування, але через брак ліків у таборі лікування не відбулося.

В 1974 р. в табір приїхала медична комісія. Вона перевірила мій зір, приписала лікування. Комісія визнала мене інвалідом 2-ої групи. Діагноза: повна атрофія очного нерва лівого ока, часткова атрофія нерва правого ока, хронічна пневмонія, емфізема легенів, фіброз, бронхіальна астма, серцева невивстачальність, коронарна атеросклероза.

Легеневі захворювання виникли у мене в таборі. Десятки разів я хворів на пневмонію і ніколи мене не доліковували, тож пневмонія стала хронічною. На протязі трьох років у мене щоденно

була підвищена температура і це спричинило хворобу серця.

Після повернення до Ужгороду, як я вже згадував, мій стан був критичним. Мене помістили в очну клініку, звідки скерували на ВТЕК міста Ужгороду. ВТЕК визнала мене інвалідом 1-ої групи.

Мені доводиться так детально описувати свої хвороби тому, що в 1981 р. я був засуджений на 13 років, обвинувачений в обмані: буцім то я, неправдиво діставши інвалідність (але мене не звинувачують в підкупі лікарів або якомусь тиску на них), на протязі трьох років незаконно отримував щомісячну пенсію — 86 карбованців. За злиденну пенсію (законно отриману), на яку за місяць можна купити яких 12 кг ковбаси — 13 років в'язниці! До того ж з конфіскацією майна! В мене конфіскували будинок, вартістю 40 тис. крб, що належав мені ще від 1962 р., побудований ще за чехословацької влади. Моя двадцятилітня донька лишилася бездомною — ось так проводиться в життя конституція, в якій громадянам "гарантується" право на мешкання.

Все це — наслідки праці КГБ. 22 квітня 1981 р. агенти КГБ впродовж двох днів переводили в мене обшук. Та й до цього вони не лишали мене в спокої. Заарештували в Калузі Олександра Гінзбурґа — мене викликають на допит; заарештували в Чернігові Левка Лук'яненка — знову я на допиті; арештовують в Києві Оксану Мешко — допитуються, хоча декого з тих людей я в житті ніколи не бачив, а з Лук'яненком зустрічався останній раз 1974 р., коли ми обоє знаходилися в одному таборі для політв'язнів.

У квітні 1981 р. в Львові заарештували Кандибу. Під час обшуку знайшли у нього мою поштівку —поздоровлення з Новим роком; цього вистачило, щоб перевести обшук і в мене. Під час обшуку забрали рукопис моєї праці — книжку "Виховувати людей добрими", яку мені повернуло видавництво "Карпати", статті, які я вислав до українського журналу *Філософська думка* й деякі газети. Забрали у мене і фотографію А. Сахарова і всі листи, писані мені державними, політичними, релігійними діячами і простими людьми США, ФРН, Швейцарії, Канади. Забрали книжки закарпатського письменника Ф. Потушняка, видані за чехо-словацької влади. Забрали всі листи суто особистого, інтимного змісту. І хоча нічого антирадянського у вилучених матеріялах не було знайдено — мені фактично нічого не повернули.

Якось вночі у мене з'явилися міліціонери Сюртік і Дурунда (я певен, що їх прислало КГБ). Вони виламали двері, забрали гроші (яких 60 крб) і пішли. Я телеграфував про це Брежнєву, та, звичайно, мою скаргу переправили в Ужгородську міліцію, звідки відповіли, що "факти не підтвердилися".

13 липня 1981 р. в мій будинок знову ввірвалися чотири головорізи, що назвали себе працівниками "угрозиска". Вони

перевели "обшук": хапали й ховали до кишень сторінки з моїми старими записками, із шафи забрали біля 200 крб. Потім повезли мене в міліцію, де між слідчим Райком і начальником міліції Метенковим відбулася така розмова: Метенков наказав Райкові арештувати мене, а коли Райко сказав, що для цього нема підстав, Метенков заявив йому, що це вже вирішено вищими інстанціями: начальством обласного КГБ (Яковенко і Малік), обл. МВД (Сірик), обл. прокурором Кравченком і місцевим прокурором Гукаловим. Усе узгоджено з першим секретарем обкому КПРС Бандровським. Хочу відмітити, що всі названі тут люди — не місцеві, а прислані на Закарпаття з Росії.

Ця історія нагадує мені про справу в 1970 р. Тоді мене запроторив за ґрати секретар обкому КПРС Дікусаров — той самий, якого пізніше, коли він був першим секретарем Чернівецького обкому КПРС, звинуватили в корупції (правда, не судили, а зняли з посади секретаря). Заарештувавши мене, КГБ влаштує нову експертизу. Лікарі, як чуми, бояться КГБ, — та все ж комісія визнає мене інвалідом 2-ої групи, а не першої, як попередньо. Тоді мене перевозять із тюрми в Дніпропетровське і там експертна комісія робить наступний висновок: я сліпий цілком на ліве око, праве око бачить погано, але що це не від хвороби, а від старости; що в мене хворі легені і серце, але, не дивлячися на це, я взагалі не є інвалідом.

Отже, за те, що я нібито незаконно діставав пенсію, мене засудили на 13 років в'язниці з конфіскацією майна — мого будинку, а моя дочка залишилася без даху над головою.

11 листопада 1981 р. в газеті *Закарпатська правда* була надрукована стаття, в якій було намагання знищити мене політично і скомпромітувати морально. Мене обвинувачували в тому, що я не задоволений економічним, соціальним і культурним розвитком Закарпаття. Я ніколи не торкався цієї теми, а в статті наводилися цитати із книжки *25 років надій і розчарувань* — книжки, яку писав не я. Та якщо вже говорити про те, то хто справді може бути задоволеним, коли десятки людей змушені виїздити із Закарпаття на "сезонові роботи", щоб якось прогледувати свою родину! На батьківщині нема для них праці, а в той самий час до нас із Росії привозять робітників. Закарпатська земля покалічена нафто- і газопроводами, але сама область не газифікована, люди терплять від браку палива. Із Закарпаття вивозять підприємства (ї область втрачає джерело фінансування): вивезено сірникову фабрику, нафтоперегінний завод.

Багатьом школам бракує вигідних приміщень, траплялося, що за нестачею шкільних приміщень дітей у віці 7-15 років вивозили на навчання на Донбас, а юнаків — в донбаські ФЗУ. Багато з

привезених туди тікали додому, за що їх судили: кожний третій юнак був засуджений за "дезертирство". Майже всі керівні посади в області займають приїжджі, ніби самі закарпатці не здатні до керівництва. Хто ж може бути з цього вдоволеним?

Тяжка доля припала закарпатській інтелігенції. Політичні провідники були репресовані. Андрій Бродій — знищений, єпископа Теодора Ромжу переїхала військова автомашина, прелат каноник Олександр Хіра висланий в Караганду, вернутися він не може, бо в Ужгороді йому не дозволяють мати прописку. А скільки священників було репресовано? Були репресовані також відомі лікарі Фонтон, Могильницький і багато інших.

Чим стала наша закарпатська земля? Плацдарм, з якого відправлялося радянське військо в Угорщину 1956 р., а 1986 р. — в Чехо-Словаччину. Радянський Союз проголошує мирні ініціативи, а наші діти зі шкільної лави вже повинні вивчати військові справи. Де в Радянському Союзі є без'ядерні зони?

Русифікація просочується у всі сфери нашого життя. Наших дітей з чотирьох років учать російської мови; більше, ніж половина шкіл на Закарпатті — російські. А літератури Закарпаття діти не знають. Змінюють назви вулиць в містах і селах, надаючи їм імена російських діячів, що не мають ніякого відношення до Закарпаття. Закарпатських в'язнів вивозять відбувати їхні роки заслання в табори і тюрми Росії.

Я не можу вважати все це нормальним і правильним. Так, усе це мені не подобається. Однак, я був засуджений двічі неправильно, незаконно, за фальшивим обвинуваченням. Тому я прошу Президію Верховної Ради СРСР скасувати незаконний і несправедливий вирок і реабілітувати мене. Прошу якнайшвидше повернути моїй дочці Вікторії мій будинок, що був конфіскований протизаконно. А якщо вже треба покарати мене матеріально, то нехай підрахують ті гроші, що їх виручили за мої конфісковані меблі та додадуть до них мої збереження (2,600 крб на рахунку ч. 24856 у ошадкасі). А будинок нехай повернуть дочці.

Павло Кампов

ПРО ЗАХОДИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ ВІД 1923 РОКУ

Ч. 126. ПРО ЗАХОДИ В СПРАВІ УКРАЇНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНО-ВИХОВНИХ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ УСТАНОВ

Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р.

З метою завершити ухвалені Радянською владою заходи в справі забезпечення українському народові виховання і навчання його рідною мовою і для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя — мови, літератури та мистецтва, що є могутнім засобом приєднання працюючих мас міста й села України до світової культури, Рада Народних Комісарів, в додаток до постанови "Про введення української мови в школах і радянських установах"* (Зб. Уз., 1920 р., 24, арт. 509) і пар. 23-26 основних положень Кодексу законів про народну освіту УСРР, постановила:

1. Закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох найближчих шкільних років і встановити планомірний перехід до викладання українською мовою в школах професійної освіти і до дальшого введення української мови в політосвітніх установах.

Примітка. Щодо шкільно-виховних і культурно-освітніх установ національних меншостей — керуватися розділом "Д" арт. 3-го цієї постанови.

2. Доручити Наркомосові провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до навчання його української мови, а також розвинути широкі заходи до підготовки нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами.

Примітка. Доручити Наркомосові розробити заходи до заохочування в успішному переході окремих педагогів до викладання українською мовою.

3. Доручити Наркомосові провести в наступному 1923-24 шкільному році такі заходи:

Культурне будівництво в Українській РСР. Державне Вид-во політичної літератури (УРСР Київ), 1959, стор. 239-247. Зберігаємо мову оригіналу. — Ред.

* Див. док ч. 65.

А. В СПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

а) провести в сільських місцевостях і селищах міського типу, де українські школи не дійшли до числа відповідного українському населенню, облік наявних педагогічних сил, здатних перейти до викладання українською мовою;

б) провести перегрупування педагогічного персоналу для найдоцільнішого використання його з метою українізації школи і приступити в згоді зі спілкою Роботос до переведення педагогів, що знають українську мову, в місцевості, де є в них недостача;

в) ввести з початку цього шкільного року викладання української мови і українознавства в неукраїнізованих школах як обов'язкові предмети навчання;

г) вжити негайних заходів до забезпечення всіх установ соціального виховання потрібним числом підручників, шкільних poradників і дитячої літератури українською мовою.

Б. В СПРАВІ ПРОФЕСІЙНОЇ І СПЕЦІАЛЬНО-НАУКОВОЇ ОСВІТИ

а) ввести відповідно до наявних педагогічних сил викладання українською мовою — на вищих 3-річних педагогічних курсах, факультетах соціального виховання — інститутів народної освіти, на факультеті профос, у Київському ІНО, в школах сільськогосподарської освіти (в профшколах, технікумах та інститутах), в школах соціально-економічної освіти в справі кооперації.

Примітка. В 1924–25 шкільному році, при прийманні до зазначених шкіл, ввести обов'язкові іспити для тих, що вступають, а також іспити для тих, що закінчують, зі знання української мови;

б) щодо медичної освіти — перевести в першу чергу на викладання українською мовою Київський медичний інститут і медичні школи, що обслуговують українське населення;

в) щодо художньої освіти — перевести на викладання українською мовою всі школи професійної освіти на Правобережжі, Полтавщині і, по змозі, в інших губерніях;

г) ввести в школах Профосу, де викладання провадиться російською мовою, викладання окремих циклів українською мовою, в залежності від наявного числа кваліфікованого педагогічного складу, не допускаючи, проте, заснування паралельних курсів і кафедр і зниження рівня викладання;

д) з наступного шкільного року в усіх, без винятку, школах професійної освіти ввести обов'язково навчання української мови і спеціальні курси українознавства;

е) при заміщенні вакантних кафедр і відповідальних адміністра-

тивних посад в установах Профосвіти, за винятком шкіл нацменшостей, при інших рівних умовах, надавати перевагу особам, що знають українську мову;

ж) запропонувати Наркомосові вжити заходів до видання українського академічного словника і вироблення наукової термінології українською мовою;

з) вжити заходів до підготовки науково-дослідними кафедрами нової професури, яка б досконало знала українську мову;

і) Головпрофосвіті виробити детальний план проведення в життя вищезазначених заходів як на наступний шкільний рік, так і на ближчі роки і дати всі потрібні інструкції.

В. В СПРАВІ ПОЛІТИКО-ОСВІТНІЙ

а) в усіх політико-освітніх установах (клубах, сельбудинках, хатах-читальнях, лікпунктах, школах для напівписьменних і ін.) навчання провадити обов'язково рідною мовою аудиторії;

б) вжити заходів до українізації радпартшкіл по всій Україні, за винятком окремих її районів, спеціально згаданих в списках, що їх складає Наркомос.

В Комуністичному університеті імені тов. Артема ввести викладання української мови, як обов'язкового предмета навчання, а також ввести викладання окремих предметів українською мовою з обов'язковим завданням заліків тією ж самою мовою;

в) для обслуговування українського населення і виявлення творчих здібностей його в галузі мистецтв: подавати всебічну матеріальну допомогу українським художнім колективам та установам для підготовки і перепідготовки працівників мистецтва;

г) організувати в м. Харкові Український державний театр і українські театри на місцях;

д) вжити заходів до створення українського революційного театального репертуару.

Г. У ВИДАВНИЧІЙ СПРАВІ

а) Зобов'язати Наркомос забезпечити всі школи соціального виховання підручниками, шкільними порадами і літературою для дітей українською мовою;

б) забезпечити підручниками і науково-шкільними порадами установи професійної освіти, в першу чергу педагогічні і сільськогосподарські;

в) забезпечити підручниками, порадами і допоміжними приладдями українською мовою політосвітні установи, в першу чергу радпартшколи, лікпункти і школи для малописьменних;

г) поширити видання марксистської літератури українською мовою;

д) видати популярну літературу українською мовою і вжити заходів до утворення її;

е) негайно приступити до видання керівного журналу в освітній справі українською мовою для масового вчителства.

Д. В СПРАВІ УСТАНОВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ

В усіх шкільно-виховних і культурно-освітніх установах неукраїнської мови (російських, єврейських, німецьких, польських, болгарських та інших), де мовою викладання мусить бути рідна мова учнів, ввести з наступного шкільного року, як обов'язковий предмет навчання, українську або російську мову, за вибором національної меншості.

4. Разом з введенням української мови лишити як обов'язковий предмет викладання в усіх шкільно-виховних і культурних установах російську мову, за винятком шкіл нацменшостей, як мову, що має загальнодержавне і загальносоюзне значення і приєднує український народ до культури Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

5. Наркомосові до початку шкільного року виробити відповідні плани та інструкції в справі проведення в життя цієї постанови.

"З. У. України" 1923, 29, стор. 430

Ч. 127 ПРО ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ МОВ І ПРО ДОПОМОГУ РОЗВИТКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р.

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки.

Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту і до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи і на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні і з народами всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високо-розвиненої, що має світове значення, — російської культури. Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською, — недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначеної мети, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить

українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російську.

5. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською.

6. В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з додержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка. 1. Національна меншість творить більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка. 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

7. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках і всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надається право вільно говорити своєю рідною мовою.

II. ДІЛОВОДСТВО

Відповідно до загальних засад, викладених в розділі 1-му цього декрету, діловодство держорганів реорганізується з додержанням таких правил:

8. Протягом року з дня оголошення цього декрету переводяться на українське діловодство такі відомства:

а) Керування справами ВУЦВК; б) Керування справами Раднаркому, центральні та місцеві установи; в) Наркомосу; г) Наркомзему; д) Наркомюсту; е) Наркомвнусправ, в першу чергу міліція (виняток може бути тільки для його органів комунального господарства); ж) Наркомпроду; з) Наркомсоцзабезу; і) місцеві податкові органи Наркомфіну; к) Уповнаркомпощтелю — в тій частині його органів, що обслуговує сільське населення безпосередньо; л) окружні органи Наркомздоров'я та установи сільської медицини; м) Військове відомство — його районні діловодства, окружні та губерніальні військові комісаріати.

Примітка. Порядок і календарний план переходу на українське діловодство установ кожного з перерахованих в цьому артикулі

відомств визначається спеціальною інструкцією, що її складає, з додержанням прав нацменшостей на підставі загальних правил, відомство в місячний з дня видання цієї постанови строк і затверджує Раднарком.

9. Губерніальні органи як в своїх зносинах між собою і центральними органами, а так само як і округи в своїх зносинах з районами, так і в зносинах з округами і округ з районами, вживають найбільш поширену в даній місцевості мову із двох найпоширеніших мов — українську або російську.

10. Діловодство в губерніальних і окружних органах провадиться переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності.

В такому випадкові діловодство провадиться одною з двох найпоширеніших мов.

11. Районні органи влади зносяться з вищими органами переважно одною з двох найпоширеніших мов, а з населенням тією мовою, якою провадиться діловодство району.

Примітка. Зносини районів з селами, де переважають різні національні угруповання, провадяться мовою переважаючого національного угруповання даного села.

12. Всі органи влади в міжсоюзних зносинах, а так само і в зносинах з тими державними органами та громадськими організаціями, де лишається діловодство російською мовою, провадять діловодство цією останньою мовою.

13. Всі центральні та місцеві органи на звертання окремих громадян тією чи іншою з мов нацменшостей мають відповідати мовою звертання.

14. Всі документи публічно-правного характеру (право на проживання, посвідчення, свідоцтво про освіту, випис з актів цивільного стану і ін.), що видають їх центральні губерніальні та окружні установи, виготовляються двома найбільш поширеними мовами. Документи, що їх видають в округах і районах, чинність яких обмежується даною адміністративно-територіальною одиницею, виготовляються двома мовами — українською і мовою нацменшості, що має більшість у даній окрузі чи районі.

15. Законодавчі акти та постанови центральних і губерніальних органів влади оголошуються двома найпоширенішими мовами і оригінали їх з відповідними підписами переходять в двох оригіналах — українському та російському.

16. В округах і районах законодавчі акти та розпорядження, а також обов'язкові постанови місцевих органів влади оголошуються двома мовами — мовою більшості даної місцевості і одною з двох найбільш поширених мов.

III. СУДОЧИНСТВО

17. В центральних і губерніяльних органах суду, слідства, доводу та розшуку і нотаріату вводиться мішане діловодство обома найбільш поширеними мовами — українською та російською.

18. В районах діловодство провадиться українською мовою. Виняток може бути для тих районів, де переважає одна з нацменшостей і де судочинство провадиться мовою даної нацменшості.

19. Говорити на суді належить тією мовою, якою провадиться судочинство, проте звинувачені, потерпілі, свідки, експерти і поняті мають право говорити рідною мовою.

Примітка. Суд має право дозволити й іншим особам, що беруть участь в процесі, говорити рідною мовою.

IV. ПРО СПІВРОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу.

Примітка 1. Приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою і знову вступають, можна виключно зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі — Народного комісара та керівників центральних установ, а в губерніях і округах — Голгубвиконкому й Голокрвиконкому, і при тому ж доконечним зобов'язанням для кожного, хто вступає знову, вивчити українську мову протягом 6 місяців з дня вступу на службу.

Примітка 2. В районах і селах вступати на державну службу особам, що не знають мови більшості населення даного району й села, а також одної з двох найбільш поширених мов, не дозволяється.

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові і не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчити їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установлений для них строк української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби. Звільнений не може бути прийнятий ні в один з державних органів без знання української мови.

23. Категорії особливо кваліфікованих осіб, а також осіб, що мають спеціальне призначення і можуть бути звільнені від обов'язкового вивчення української мови, встановлює Рада Народних Комісарів особливими постановами.

24. Залізничники, що служать на території України, за винятком

потягової бригади, що обслуговує потяги простого сполучення загальносоюзних магістралей, мусять володіти обома найбільш поширеними мовами.

V. ЗАХОДИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ЗНАННЯ НАЙПОШИРЕНІШИХ НА УКРАЇНІ МОВ

25. Доручити Наркомосові організувати при установах для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові з строком навчання на них не більш як 3 місяці і довготермінові (для кваліфікованих робітників) з строком навчання до 9 місяців.

26. Центральним, губерніальним і окружним органам надається право в установленому штатному порядку організувати апарати для обслуговування потреб різних національностей, крім української та російської, з достатнім числом перекладачів.

"З. У. України" 1923, 29, стор. 435 [...]

ЗЛОЧИН ПРОТИ ВІРМЕНСЬКОГО НАРОДУ

Лист 350 вірменів Генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову про наслідки індустріалізації Вірменії для населення та природи з пропозицією запобіжних заходів проти "біологічної загибелі та спустошення".*

Одна третя 3,5-мільйонного населення Вірменії, що мешкає на території завбільшки 29,8 тис. кв. км., живе в Ерівані, повітряний басейн якого отруєний на 80%. Димова завіса висить над містом 165 днів на рік. За міжнародними стандартами знищення довкілля, мешканців Ерівану, а зокрема його південної та західньої частини (приблизно півмільйона мешканців) вже давно треба було б евакуювати.

Понад 30% зелених поясів республіки знищено і приблизно 40% з них є під загрозою.

Деякі ріки Вірменії (Дебеч, Вохчі, Гетар) біологічно мертві, а інші (Раздан, Воротан) екологічно майже цілком непридатні.

З сімох найотруєніших міст СРСР (за типом і ступенем небезпеки токсичних речовин) п'ять знаходяться у Вірменії. Хемічні заводи Ерівану, Алаверди, Кіровакану, Кафану, Каджарану та інших міст, а також цементний комбінат Раздану знищили навколишні ліси, рослинність і тваринний світ. Шкідливі хемічні викиди з цих міст (наприклад, азотні окиси, оксиди вуглецю, сірчаний ангідрид, цемент, ртуть, свинець, хлоропрен та інші) в десять, сто, а іноді й тисячу разів перевищують дозволені норми.

Хемічні заводи, розташовані на цьому крихітному клаптику землі, викидають сотні видів різних отруйних відходів (один тільки Еріванський завод хемічних реактивів, другий за потужністю в СРСР, продукує 135 видів сильних отруйних хемікалій). Все це викликає, зокрема в Ерівані та на Араратській рівнині, де живе дві треті населення Вірменії, збільшення захворювань на десятки недуг: кишково-шлункові і серцево-судинні, недуги дихальних шляхів і легенів, а також випадки ненормальних пологів і неплідність. А якщо йдеться про рак легенів, стравоходу й шлунка, а також інші злоякісні пухлини, то захворювання ними набрало безпрецедентних, жахливих розмірів, при чому ці недуги поширюються вже й на молодих, виводячи республіку також під тим оглядом на перше місце в СРСР.

* Передрук з *Матеріялів Саміздата*, Архів Саміздата — Радіо Свобода, випуск 37/, 28 листопада 1986 р.

З російської переклала Ніна Ільницька.

Згідно з офіційними даними, які применшені щонайменше в 5 разів, кількість хворих раком на 10 тис. жителів зросла в період 1965-1985 рр. в чотири рази. За приблизними даними в сучасну пору у Вірменії з 10 тис. жителів кількість хворих раком за місцем проживання дорівнює: 190 — в Октемберяні, 170 — в Ерівані, в Ечміядзінському і Баграм'янському районах, 130 — в Аштаракському і Севанському районах.

За останні 15 років число розумово недорозвинених дітей збільшилося в 5 разів, у 6 разів — число психічнохворих, 4 рази — хворих лейкемією, в 7 разів збільшилася кількість ненормальних і передчасних пологів, у 8 разів — число серцевих інфарктів.

У промислових районах Ерівану і в районах, які прилягають до атомної станції, п'ятеро на десять, а в Севані й в Гугарці — троє на десять дітей народжуються або мертвими, або каліками, або з хворобами та дефектами; вони або вмирають на протязі перших 40 днів, або живуть і хворіють всілякими недугами. В Октемберянському, Ечміядзінському, Баграм'янському, Аштаракському районах і в Ерівані 2/3 усіх дітей у віці від одного до п'яти років хворіють кожних два-три місяці. Інакше кажучи, через брак природного імунітету вони кожних два-три місяці хворіють різними недугами. Майже половина жителів Араратської рівнини (включаючи Еріван) хворіють всілякими хворобами (всі види рака, анемія, цукриця, запалення легенів, гортані, стравоходу, той чи інший ступінь виразки шлунка та ін.). Деякі з цих даних, применшені в десять разів, можна знайти в книжці А. П. Айріяна *Про соціально-екологічне вогнище недуг людини*, яка вийшла російською мовою 1985 р. в Ерівані.

Це — *біологічне знищення*, в повному сенсі цього слова. Якраз тому, стараючися позбутися страшних умов в Араратській рівнині, 20 тис. мешканців мігрували в 1980-1985 рр. на Північний Кавказ і на південь Росії.

І ось на додаток до цього всього 27 з'їзд КПРС ухвалив побудувати на протязі п'ятирічки близько Мецаморської атомної станції, 24 км. прямої відстані від Ерівану, другу, ще потужнішу атомну станцію і збільшити в півтора рази обсяг хемічного виробництва. І це при тому, що протягом десятих років на Октемберянській атомній станції зареєстровано понад 150 серйозних аварій (в деяких випадках з витіком великої кількості радіоактивних газів і забрудненої води), а в 1980-1985 рр. Вірменія тричі чудом уціліла від, здавалося, неминучої катастрофи.

І це тоді, коли в Октемберянському, Ечміядзінському і Баграм'янському районах сотні гектарів землі, зрошуваної артезіанською водою, вже затруєні, а місцевому населенню радять не їсти деяких городин і овочів (полуниці, шовковиця).

Приховуючи від населення десятки таких і подібних випадків витіку радіоактивних речовин, державні органи притуплюють пильність населення і таким чином сприяють повільній смерті десятків тисяч невиліковно хворих.

Небезпека трагічних наслідків радіоактивного занечищення Вірменії примусила групу вірменських академіків вислати 14 травня і 5 жовтня 1985 р. листи до Президії Академії Наук республіки, в яких вони попереджали, що будівництво другої (черги) атомної електростанції на Араратській рівнині рівнозначне з перетворенням Вірменії в пустилю в найближчому майбутньому.

Справді, будівництво атомної станції на Араратській рівнині, де сконцентровані 70% орної землі республіки, яка розташована над артезіанським басейном, єдиним джерелом питної води й відновлення зрошувальних вод, на рівнині, де живе 2/3 населення Вірменської РСР і яка знаходиться в 5-9-бальній сейсмічній зоні з 40 вулканічними кратерами — безпрецедентне в міжнародній практиці використання атомної енергії і, шонайменше, є злочином проти вірменського народу.

Беручи до уваги надзвичайну серйозність такої ситуації, під час обговорення "Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1986-1990 рр. і на період до 2000 року" на партійних зборах промислових підприємств, у навчальних закладах, наукових і культурних установах, перед ЦК КПРС ставили питання про усунення цього пункту з "Основних напрямів". Одночасно пропонувалося усунути з республіки деякі хемічні підприємства і шкідливі цехи (Ериванський алюмінієвий завод, завод хемічних реакторів, завод вітамінів, науково-виробниче об'єднання "Наіріт" і виробниче об'єднання "Полівінілацетат", Разданський гірничо-хемічний кабінет, шкідливі цехи кіровоканського, алавердського, кафанського і каджаранського хемічних заводів).

Але цим життєво важливим пропозиціям не дали дороги. Пушено в непам'ять формальні постанови уряду СРСР і Вірменської РСР про усунення деяких хемічних підприємств з Вірменії, які були затверджені в останні роки, мабуть, тільки для того, щоб стримати незадоволення народу і ввести його в оману. Щобільше, заплановано будівництво другої (черги) атомної станції у віддалі 24 км. від Еривану і побіч неї — величезного сховища для заховання радіоактивних відпадків атомних станцій всього Кавказу.

В надії запобігти біологічній смерті та спустошенню Вірменії, напередодні 27 з'їзду КПРС і під час його роботи, вислано Вам особисто і на адресу з'їзду тисячі листів від окремих громадян, а також від десятків колективів промислових підприємств, наукових і навчальних закладів. Але вислідів покищо не видно.

Постійне, з року на рік, збільшення потужності хемічної промисловости і будівництва атомної електростанції на Араратській рівнині — є не тільки злочино́м з гуманітарного погляду, але також невинправдане економічно. Енергетичний потенціал усіх видів електростанцій республіки має 28 мільярдів кіловат-годин річно, з чого понад 2 мільярди 700 тис. експортують до сусідніх республік і Туреччини. За умови ошаджування сировин і енергії Вірменія і без атомних станцій здібна річно продукувати 25-30 мільярдів кіловат-годин електроенергії. Іншими словами, двічі більше, ніж їй насправді потрібно.

Започаткована в 1930 рр. нищівна політика перетворення Вірменії на хемічну республіку продовжується, таким чином, вже понад 50 років коштом сотень тисяч людських жертв і мільярдів розтрачених карбованців. Відомо, що сировина для хемічних і різних інших підприємств республіки в основному привозна, що коштує державі колосальні і цілковито безглуздо розтрачені ресурси. Понад 60% електроенергії Вірмені поглинають шкідливі підприємства, негайна ліквідація яких принесла б величезну економію електроенергії. Повне використання тільки самої заощадженої електроенергії може вже стати джерелом постійних прибутків.

Інший приклад. 60% водно-енергетичних ресурсів Вірменської РСР не використовується. Можна вже тепер збудувати в республіці щонайменше шість великих і понад 30 гідроелектростанцій середньої потужности, зрощуючи одночасно 40% безводної території. Ці життєво важливі питання вже десятки років залишаються "невирішені".

Невичерпаними і невикористаними джерелами енергії у Вірменії є сонце й вітер. Кількість тепла, яке республіка одержує безпосередньо від соняшних випромінювань, становить у середньому 250 річно, а в деяких районах навіть 350-400 кілокальорій на кв. сантиметр. Таким чином, розширення хемічних підприємств республіки та будівництво атомних станцій, які нищать природу і людей, не тільки не виправдано з гуманітарного погляду, що в даному випадку є *головне*, але також з економічного.

Це показує, що проголошене партією гасло "Усе для добра людини" має протилежне значення у Вірменії. Іншими словами, рішення ЦК КПРС і уряду в питанні екології до Вірменії не стосується.

На базі всього сказаного, ми просимо:

а) негайно зупинити реактори Мецаморської атомної електростанції, а на протязі найближчого року розмонтувати її повністю та не допустити до будівництва другої (чергової) атомної станції;

б) щоб запобігти біологічній смерті Вірменії, негайно

усунути особливо шкідливі цехи хемічних заводів Ерівану, Кірово-кану, Алаверди, Кафану та інших міст, а протягом найближчих двох років забрати зі столиці заводи "Полівінілацетат", "Наїріт", заводи алюмінієвих і хемічних реактивів;

в) беручи до уваги, що республіканські лікарні та інші лікувальні заклади переповнені хворими через швидке поширення десятків невиліковних недуг, призначити Вірменії в теперішній п'ятирічці додаткові кошти для збільшення щонайменше втриє кількості місць у лікарнях та інших лікувальних закладах;

г) створити під безпосереднім наглядом Політбюра ЦК КПРС міжнародну комісію експертів для дослідження екологічного стану Вірменії та подання відповідних рекомендацій;

г) за нехтування опінією спеціалістів, які багато разів попереджали про загрозовий екологічний стан у республіці та про небезпеку поширення радіації, за приховування від народу приголомшливих фактів трагічного стану, за оману й подання в ЦК КПРС і урядові фальшивої інформації проголосити державними злочинцями голову Комітету для використання атомної енергії Петросянца, міністра охорони здоров'я Вірменської РСР Габріляна, віцепрезидента Академії наук Вірменської РСР Йосифяна, директора Інституту геологічних наук АН Вірменської РСР члена-кореспондента Асланяна та інших службових осіб.

31 березня 1986 р.

Лист підписали 350 осіб: діячі науки й культури, письменники, інженери, робітники, студенти, музики.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ДО 131 РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА (З хроніки святкувань)

Марта Калитовська

Ми все ще в ювілейному році Івана Франка. Почнемо від варшавського *Нашого слова* від 9 листопада м. р.

У Львові 11-15 вересня відбувся міжнародний симпозіум "Іван Франко і світова культура" з участю 290 вчених, письменників і поетів. Організаторами були ЮНЕСКО, Інститут суспільних наук, Академія Наук України, Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО, Міжнародна асоціація вивчення та поширення слов'янських культур і Спілка письменників України.

Були присутні вчені і письменники з інших країн, серед них: Канади, США, Греції, Австрії та очевидно Польщі, Чехо-Словаччини, Югославії, Румунії та Болгарії.

Симпозіум працював у трьох секціях і двох обговореннях за "круглим столом". Обговорено такі теми: "Іван Франко і процес кінця 19 і початку 20 ст.", "Іван Франко і суспільно-політичне становище в країнах Центральної і Східньої Європи в другій половині 19 і початку 20 ст", "Іван Франко — письменник і вчений". Під час дискусій "за круглим столом" розглядали теми: "Художня майстерність Івана Франка і проблеми сучасного перекладу" і "Попередники і сучасники Івана Франка". Виголошено 150 доповідей.

Помітним був виступ представника генерального директора ЮНЕСКО поета Едуарда Меніка.

Відкрито симпозіум величавим концертом в Театрі опери і балету імені І. Франка. Брала участь відомі артисти львівських театрів, як також тринадцять колективів пісні та танцю.

Організовано виставки в львівському музеї Франка, як теж в музеї, недалеко рідного села, і в Дрогобичі, в старій гімназії, де вчився Франко.

Відвідано "Стежку Івана Франка". Тягнеться вона від тристолітнього дуба, під яким Франко сидів і писав. Стежка продовжується на 1700 м крізь ліс до пагорба, звідки видно село Нагуєвичі. Цю стежку прикрашено що кілька метрів барельєфами, які представляють героїв з творів Івана Франка. В 1984 р. вийшло окреме видання *Стежка Івана Франка*, співавтором видання є В. Л. Бонь.

З'явилося чимало статей і розвідок в українській радянській пресі, особливо в львівському журналі *Жовтень*. В своєму січневому числі журнал надрукував статтю Дмитра Павличка "«Зів'яле листя» Івана Франка". Автор подає обставини появи третього "Жмутка" *Зів'ялого листя*. Рік 1896. Франкові 40 років, він саме переніс важку хворобу. Рівночасно він щойно зазнав удару у висліді відмови в посаді викладача української літератури Львівського університету.

Серед перших відгуків на "Зів'яле листя" чи, скоріше, на перший "Жмуток", який з'явився у збірці *З вершин і низин*, була стаття В. Щурата, в якій він закинув Франкові декаденство, що викликало протест поета у вірші "Декадент":

Який я декадент. Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох;
Мій поклик — праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Перший визнає "Зів'яле листя" як твір надзвичайної й світлої сили М. Коцюбинський. Він пише: "Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові ліриков, співцеві кохання і настроїв"...

Автор статті аналізує постать героя "Зів'ялого листя" та любовні страждання непересічної, могутньої духом людини, ілюструючи це добром віршів та подаючи їхню аналіз. За його словами, в "Зів'ялому листі" представлені майже всі форми поезії, відомі європейській літературі з найдавніших до наших часів: вірш побудований за вишуканою схемою наголосів, як у Горация, сонет і терцина (ця остання — безперечно, найулюбленіша поетична стихія Франка), звичайні ямбічні, хореїчні, дактилічні строфи з різноманітною системою рим і кількістю складів у рядку, білий інтонаційний вірш і віртуозні наслідування народних пісень. Згадаймо чудовий романс А. Кос-Анатольського "Ой, ти дівчино — з горіха зерня".

Жовтень в 7 і 8 числах надрукував роман Р. Іваничука *Шрами на скалі*. В центрі сюжетних подій роману епізод з життя Франка: в 1913 р., коли підготовляли сорокрічний ювілей діяльності письменника, кілька його учнів вибралося до Урича і на камені вибили пам'ятний напис. Чому саме в Уричі? Автор старається відшукати відповідь і знаходить, що Франко цікавився історією Тустанської твердині, від якої є сліди на урицькому камені, задля *Захара Беркута*.

Щоб краще підійти до теми, автор вибирається з археологами

в експедицію до Урича. І тут, на тлі колишнього тустанського замка, оживають історичні події. Князь Данило Галицький шукає в тустанському замку захисту від татарської орди. Автор змальовує постать князя, його оточення, його конфлікт із співцем Матусою...

Й знову, на зміну, оживає перед читачами постать Франка, якому готують сороклітній ювілей. Постають одна за одною різні картини з життя поета та його прихильників, переважно письменників і мистців. Ось втомлений і вже хворий Франко, обтяжений гіркими думками та пакунками, начепленими на гудзики плаща, простує вулицею Зибликевича до свого дому на вул. Понінського. Там очікує його теж хвора дружина і син Андрій — єдиний, що вміє записати під диктування батька його думки.

Знову виринають близькі Франкові постаті деяких сучасників: В. Стефаник, М. Яцків, П. Карманський, В. Пачовський, С. Людкевич... Авторів вдається віддати атмосферу тодішнього мистецького Львова і великий авторитет Франка, перед яким схилилися голови всіх письменників і не тільки наших...

Жовтень в своєму 5 числі помістив статтю Романа Дідули "Перед появою нового «Захара Беркута»" у видавництві "Каменяр". З тієї нагоди автор статті провів розмову з ілюстратором книги мистцем-графіком Іваном Крислачем. Мистець твердить, що для клясичного і реалістичного твору вамагають точности. Попередньо мистець уже ілюстрував інші твори Івана Франка: повість *Лель і Полель*, казки *Лис Микита*, *Абу-Касимові капці*, книжку оповідань для шкільної бібліотеки, а тепер *Захара Беркута*. Доречно нагадати тут імена деяких мистців, які давніше ілюстрували твори Франка: Теофіл Копистинський, Олена Кульчицька, Ярослав Петрак, Василь Касіян, Валентина Литвиненко, а з сучасників: Григорій Якутович, Софія Караффа-Корбут, Євген Безніско та Іван Крислач.

Жовтень в своєму восьмому числі надрукував статтю Івана Білинкевича "Гуцульщина манила його". Перший раз був Франко на Гуцульщині 1880 р. у Нижньому Березові. Вдруге приїздив у 1885 р. і був кілька днів у Косові. Відтак аж в 1898 р. вибрався з родиною на відпочинок у Довгопілля над Білим Черемошем, де гостив у доброго знайомого священика Івана Попеля. Там Франко записував цікаві перекази, наприклад, про опришка Штолу, чи теж вишукував цікаві матеріали в книгах світських і духовних чинників. Там таки, в Довгопіллі, малював портрет Франка Іван Труш, на доручення Ювілейного комітету, очолюваного В. Гнатюком. Наступні роки виїздила до Криворівні тільки дружина Франка Ольга з дітьми, а сам Франко, перетяжений працею, приїхав вперше до Криворівні в 1901 р. Тоді відбулася там зустріч з Лесею Українкою. Відтак відвідав Франко поетку в Буркуті. Але третя

зустріч Лесі Українки з Франком відбулася в Криворівні і теж в тому самому році. Письменник перебував тоді в О. Волянського. На основі зібраних переказів і оповідань старих гуцулів написав Франко в 1903 р. повість "Як Юра Шикманюк брів Черемош". Перевантажений працею поет зміг виїхати до Криворівні тільки в 1907 р. і лише з дітьми, без дружини. В 1908 і 1909 роках через важку недугу він не зміг виїхати в гори. Зате приїздив Франко до Криворівні в 1910, 1911 та 1912 рр. Про це знаємо з листування з Коцюбинським. Тут він зрештою остаточно переклад п'єси Шекспіра *Венеціанський купець*. Був теж Франко у Криворівні в 1913 р., тоді закінчив поему "Терен у нозі".

Востаннє поет був у Криворівні в 1914 р. і саме тоді переклав 35 поетичних творів, у тому числі давньошотландську баладу "Смерть лорда Дугласа", 19 давньонорвезьких балад, 4 давньоісляндські пісні, 10 еспанських романсів та давньокитайську народну нісню "Дівчина-воячка". Затримався Франко у Криворівні довше ніж звичайно через початок війни, бо всі поїзди перевозили мобілізованих вояків. Використовував Франко свій відпочинковий час теж на прогулянки в гори, збирання грибів і рибальство, яке було його улюбленим заняттям.

Жовтень в шостому числі помістив статтю Ярослави Мельник "Особиста бібліотека Івана Франка", яка відкриває нам цікаві відомості про незвичайну увагу Франка до книжок.

Під кінець життя особиста бібліотека письменника нараховувала більше 8 тис. книг і була однією з найбільших приватних бібліотек у Львові, а за своєю цінністю переважала всі індивідуальні бібліотеки. Ця унікальна книгозбірня переконливо свідчить про глибину та різноманітність зацікавлень Франка і є відображенням неспокійного, бурхливого темпераменту письменника...

Найповніше представлено в бібліотеці Франка літературознавство, що нараховувало 1.300 томів, книжки з історії мали 1.200 томів, з фолкльору та етнографії — 750 томів, було також багато книг із соціології та економіки, природничих наук і медицини, мовознавства та мистецтвознавства і з багатьох інших ділянок.

Франко почав збирати книжки ще в гімназії в Дрогобичі і вже з закінченням студій його бібліотека нараховувала біля 500 томів українських і чужомовних книжок. Вона була своєрідним центром передової гімназіальної молоді. У Дрогобичі тоді не було ані однієї публічної бібліотеки, яка б формувала естетичні смаки та літературні уподобання. Тим центром була студентська бібліотека Франка у Львові. Не зважаючи на матеріальні нестатки, які супроводжували Франка все життя, його бібліотека постійно зростала. І, як пише в своїх спогадах Г. Величко: "Не раз було круто у Франка з грошми, нестало на прожиток, але на книжки мусило бути"...

Належне місце зайняла українська література. Жадне значне явище в розвитку літературного життя на Україні не пройшло повз увагу Івана Франка... З українських книжок в його бібліотеці можна скласти окрему велику бібліотеку. Там представлено всі імена авторів від раннього письменства до сучасників Франка. Серед них були громадські діячі М. Павлик, О. Терлецький, Гнатюк; велика когорта письменників, які пройшли через школу Франка й зберегли на все життя пієтет і пошану до нього: О. Маковей, Л. Мартович, В. Стефаник, М. Черемшина, Уляна Кравченко, К. Попович і Леся Українка.

Теж багата у Франковій бібліотеці періодика зо всіма комплектами. Там і *Киевская старина*, *Етнографічний збірник*, *Записки Наукового товариства імени Т. Шевченка*, *Літературно-науковий вістник* і багато інших.

Особливо цінні книжки, де виявлено записки письменника. Так на одному виданні єврейською мовою Франко записав цикл "Тюремних сонетів".

В архіві Івана Франка в Інституті імени Шевченка АН УРСР зберігаються три каталоги бібліотеки Франка, написані його рукою. Від 1908 р. Франко не міг сам писати, і каталогізацію книжок продовжують його сини, секретар Іван Лизанівський, знайомі: Ася Шехович, М. Деркач. На 23 серпня 1944 р. було 7.920 томів, стародруків — 410.

Франко розумів цінність зібраних книг і не вважав свою бібліотеку приватною власністю, а надбанням, національним доробком усього українського народу.

Тому в третьому пункті заповіту, складеного 9 березня 1916 р., Франко записав:

Мої спадкоємці є зобов'язані до слідуючих записів [легатів], западаючих сейчас по моїй смерті, а то: запис I — в хосен Наукового товариства ім. Шевченка у Львові цілої моєї бібліотеки, зложеної з оправлених і неоправлених книжок, з рукописів різних авторів і документів, з моєї і чужої переписки, із всякого роду записок, зокрема, всі мої власні рукописи мають мої спадкоємці передати Науковому товариству ім. Шевченка у Львові (НТШ) на його невідкличну власність, подібно, як мою бібліотеку зі згаданими вище її приналежностями.

В 1939 р. фонди НТШ, у тому числі бібліотеку і архів Івана Франка передано Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. 1950 р. науковий архів і бібліотеку Франка за постановою уряду перевезено до Києва в рукописний відділ Інституту літератури імени Шевченка АН УРСР, де вона була до 1972 р. Від 1972 до 1980 р. бібліотека

Франка перебувала в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР в Києві. З 1980 р. бібліотека зберігається в Інституті літератури.

Під кінець своєї статті Ярослава Мельник подає до відома, що до 130-ліття від дня народження Каменяра плянується відтворити меморіальну квартиру письменника, в тому числі і його особисту бібліотеку. Чи не простіше було б повернути первісну бібліотеку І. Франка до Львова, як це записав сам письменник у своєму заповіті?

КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН

Ліда Палія

Вже від кількох років за ініціативою Петра Потічного, голови міжфакультетського Комітету дослідження комунізму та Східної Європи при МакМастерському університеті в Гамілтоні, Канада, відбуваються наукові конференції з історії зв'язків українців із іншими народами. Досі вже проведено такі конференції на тему українсько-польських, українсько-російських та українсько-єврейських взаємин. Ці зустрічі та обміни думок цікаві особливо тим, що в них беруть численну участь також науковці-неукраїнці. Під час однієї з них Потічний домовився з професором Вільного університету в Берліні Гансом-Йоахімом Торке влаштувати також конференцію на тему українсько-німецьких взаємин.

Завдяки підтримці колишнього директора Канадського інституту українських студій в Едмонтоні Манолія Лупула та фінансовій допомозі цієї установи, як також дотації від компанії "Фольксваген" у Німеччині, вдалося здійснити ці пляни. Торке підібрав доповідачів з Німеччини, Потічний — з американського континенту.

Торке вклав також дуже багато праці в технічну організацію конференції, яка відбулася на долині Баварських Альп в Гарміш-Партенкірхені 12-17 жовтня 1986 р.

Участь брало 30 доповідачів та кілька гостей; серед них був професор Казуо Накаї з університету Такіта в Японії; представники "Радіо Свобода", "Голосу Америки", Радіо "Вільна Європа", "Німецька хвиля". Між слухачами були також діячі об'єднань буковинських та балтицьких німців.

Конференцію відкрили професори Торке та Лупул, які також чергувалися у веденні нарад. Торке привітав присутніх і висловив жаль, що досі в німецьких наукових колах було так мало зацікавлення українською проблематикою. Лупул після офіційного відкриття запропонував згадати двохвилинною мовчанкою пам'ять нашого визначного науковця історика Івана Лисяка-Рудницького.

Доповідачі читали свої праці однією з двох мов: англійською або німецькою. Цими двома мовами відбувалася також дискусія, не раз дуже палка. В цьому звіті я буду намагатися передавати зміст доповідей в кількох параграфах. Це, однак, нелегке завдання, тому заздалегідь вибачаюся за якісь неточності чи коли не зумію підхопити точно суті певних наукових праць.

Доповіді подам в порядку їхнього відчитання.

I. РАННІ ЗВ'ЯЗКИ ДО 19 СТОЛІТТЯ

Омелян Прицак (Український дослідчий інститут при Гарвардському університеті, Кембрідж, США). Тема доповіді: "Зв'язки між Руссю та Німеччиною від 9 до 15 століття".

Перша згадка про Русь знаходиться у німецькому документі, що описує приїзд делегатів з Константинополя в 839 р. до двору царя Людвика Побожного. В делегації були люди, звані "Rhos". Також з німецьких джерел знаємо про безуспішне намагання княгині Ольги християнізувати Русь за допомогою місіонерів саксонського короля Оттона.

В 10 та 11 століттях торговельний шлях з Німеччини до Русі вів з Надренії через Дунай. Особливо відомо про торгівлю з містом Регенсбург.

В 11 столітті відкрився й інший шлях крізь Краків, Бреслав до Магдебургу і саксонських міст. Для галицько-волинських князів став дуже важливим зв'язок з містом Німецького ордену Торунем, з Ганзою, яка тоді була осередком міжнародної торгівлі. Династичні зв'язки руських князів були в більшості з саксонськими та тюрінгськими княжими родами. Взаємини Ярослава Мудрого з королями Генриком II, Конрадом II та Генриком III вже без сумніву мали політичний характер (мілітарні договори, особливо проти польських князів). Знаємо про релігійні зв'язки, як наприклад прийняття Володимиром Великим у Києві німецького місіонера. Київська Русь толерувала західні Церкви, аж до часу упадку Царгороду. Західні епоси були відомі в Русі невдовзі після їхньої появи. Деякі мешканці Русі вивчали і викладали в західних університетах. Існують документи, адресовані до гохмайстра Німецького ордену від галицько-волинських князів. У них ідеться про охорону Ордену від татар і інших напасників (початок 14 століття).

Теодор Мацьків (Акронський університет США) виступив на тему "Зборівський договір в німецькій пресі з 1649 р."

Хоч Європа в цей час робила всі зусилля, щоб закінчити 30-літню війну, західня преса відгукнулася на події в Україні. Вперше Україна стала предметом політичної дискусії на Заході. Наприклад, у двох гамбурзьких газетах, як також в одній французькій і одній нюрнберзькій, точні звіти про повстання Хмельницького та особливо про причини повстання. Повний текст Зборівського договору помістила гамбурзька «*Europäische Mitwochentliche Zeitung*». Це важливе тому, що Зборівський договір був державним актом, який підтвердив появу автономної української військової республіки.

Орест Субтельний (Йоркський університет, Торонто, Канада) виступив на тему "Політичні зв'язки німецьких володарів з Україною в час козаччини".

Через далекі віддалі між обидвома країнами контакти не були безперервними. Вони мусіли бути також таємні, тому, що зовнішньою політикою України в той час займалися Польща та Росія. Імператор Рудольф II Габсбург робив кілька спроб контактів із козаками. Найзнанішим, найуспішнішим був його посланець Еріх Лясотта, який уклав договір із запорожцями в 1594 р. Найважливішим аспектом переговорів було те, що німецькомовні володарі були згодні визнати легально-правовий політичний статус Козацької держави в той час, як Польща цього не зробила.

Намагання курфюрста Фрідріха Вільгельма I з Бранденбургу нав'язати контакт із Хмельницьким, а опісля його спроби укласти договір з Іваном Виговським мали виразно протипольський характер. Конкретних користей від цього не було, а вартість цих спроб була виключно тактична.

За часів Мазеви була справжня співпраця. 10 тис. козаків служило в саксонському війську Августа II протягом Великої північної війни. В час своєї еміграції Пилип Орлик шукав протиросійських альянтів в Західній Європі. Його проєкти вважали нереалістичними. Капніст, правдоподібно шляхтич, автономіст із колишнього Гетьманату, звернувся по допомогу до курфюрста Вільгельма II в 1791 р. Він твердив, що говорить від імени всіх козаків, що вони бажають скинути російське ярмо. Німці прийняли його спершу тепло, але коли Пруссія наладнала зв'язки з Росією, справа стала неактуальною. До сьогодні історики дискутують про важливість ролі Капніста.

Едгар Геш (Edgar Hösch) (Інститут східноєвропейської та південноєвропейської історії, Мюнхен, Західня Німеччина), мав доповідь на тему "Один епізод із німецько-українських наукових контактів на переломі 19 ст."

Великий відсоток професорів, запрошених до нового університету, заснованого в Харкові, творили німці. Доповідач згадав кількох таких науковців. Найбільшої уваги він присвятив історикові Дітріхові-Христофові фон-Роммелеві (Dietrich-Christoph von Rommel) з Гессену. Він викладав у Харкові в 1810-1812 рр., однак, за цей короткий час заприятелював з колами "малоросійської" шляхти й ознайомився з українською культурою. У своїх спогадах він бачить Україну очима романтика як країну, що "пливе медом і молоком". У нього трафаретний як на той час, погляд: українці, на відміну від росіян, дуже гостинні, гарно співають, селяни чесні та релігійні. Історія України, як і в інших його сучасників, починається в нього з

козацької доби. В Харківському університеті Роммель залишив кілька академічних праць про клясиків та німецьку хрестоматію.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ ТА ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ

Тема доповіді Детлефа Бардеса (Берлін) була "Німецькі меншості в Південній Україні від початків поселення до другої половини 19 ст."

Цар Павло I поселив у Південній Україні перших німців-менонітів під кінець 18 століття. Масова іміграція німців відбулася за панування царя Олександра. Поселенці спершу зазнавали труднощів, однак, російський уряд дав їм незабаром незвичайні привілеї, податкові полегші, звільнення від служби в війську, етнічну автономність шкіл і тому подібне. У 1830 р. вже існує 31 менонітське село і 175 церков. Колоністи в першу чергу були хліборобами, а тоді й ремісниками. Контакт із українським навколишнім населенням був мінімальний, обмежувався малими торговельними трансакціями чи винаймаванням місцевих робітників.

Андреас Каппелер (Семинар для східноєвропейської історії при Кельнському університеті) виступив на тему "Українці і німці в південній Україні на кінець 19 і початок 20 століття".

Доповідач говорив про німецькі поселення на Катеринославщині, Херсонщині і в Таврії, подав демографічні таблиці. Українське населення домінувало в тих околицях. Німців на Катеринославщині було 3,8%, в Таврії 5,4%, а в околиці Перекопу — 22%. В містах їх було мало, вони, як і українці, були в більшості хліборобами, дещо більше було їх в торгівлі, в ремісництві та індустрії. У німців був найвищий відсоток грамотности з усіх народів у південній Україні (українців, росіян і євреїв).

Німці творили "культурні острови". В них було середньоевропейське аграрне знання. Соціальна структура, мова, ментальність відрізняла та відчужувала їх від оточення, і в них витворилося певне почуття "вишости". В українців, однак, не було до них ненависти. Доповідач не знає ні одного випадку, коли б селяни вбивали німецьких землевласників під час революції 1905 р.

М. Бухсвайлер (Бібліографічний інститут Мошад Кібуцу BEERI, Негев, Ізраїль) говорив на тему "Німецьке населення в Україні між двома світовими війнами та на початку Другої світової війни".

Доповідач роздав присутнім мапи з розміщенням і статистичними даними про німецьке населення цієї доби, як також копії документів і законів УРСР з 1929 р. (українською мовою). Між тим було і кілька відбиток обкладинок харківських видань німецькою мовою з 1927 р.

Німці на центральних землях України жили в ізольованих поселеннях, тоді, коли волинські німці були розсіяні між українським населенням. Економічно волинські німці були менш заможні та через близькість границі радянський уряд почав їх раніше переселювати (1935-1936 рр.).

Під час громадянської війни всі німецькі колонії потерпіли від різних загонів (банд). Німецько-австрійська окупація 1918 р. принесла безпеку німецьким поселенцям, це, однак, спричинило пізніше антагонізм.

В час голодів 1919, 1921 та 1932-1933 рр. в Німеччині створилася допоміжна акція "Brüder in Not", яка допомагала землякам, що голодували на Україні. Під час колективізації німці, через свої великі посілости, потерпіли найбільше. В 1920-их і з початком 1930-их років радянський уряд ставився приязно до національних меншостей. З'явилися навіть видання німецькою мовою. В час "чисток" німецькі інтелігенти потерпіли, як і інші національності. З вибухом німецько-радянської війни, чверть німецького населення вивезли, і німецькі колонії практично перестали існувати. Немає дослідів про те, щоби устійнити наскільки німці симпатизували чи ототожнювали себе з комуністичним режимом.

Марта Богачевська-Хом'як (Меклейн, США) говорила про "Жіноче питання в німецько-українських взаєминах".

Для українок Німеччина до Першої світової війни була передовсім джерелом культури і соціальних вартостей, і вже після цього йшлося про політичну реальність. Німеччина та Австрія були для українців прямим зв'язком з Заходом, з його прогресом, порядком, лібералізмом та соціалізмом.

Леся Українка, Ольга Кобилянська і Наталя Кобринська були добре обізнані з німецькою культурою і зазнали певною мірою її впливу. Українські жіночі організації мали також прямий зв'язок з німецькими організаціями. Німецький жіночий рух не мав, однак, ніякого впливу на український, тут можна радше говорити про співпрацю.

Відень, як столиця Австро-Угорщини, був космополітичним осередком і форумом для скарг і петицій. Це вповні використовувала Наталя Кобринська, організовуючи збирання петицій на дозвіл для вступу жінок до вищих шкіл. Вона також помішувала в українських виданнях переклади статей німецьких жінок. Австрійські жінки вживали аналізу Кобринської про становище жінки на своїх нарадах у Відні.

Під час Першої світової війни українські жінки зверталися по гуманітарну допомогу до європейських жінок. Після війни, на відміну від німецьких і австрійських жінок, українки більше об'єд-

налися. Такі діячки, як Мілена Рудницька та Надія Суровцева студіювали тоді у Відні. Завдяки своєму членству "International Council of Women" і "WILPF" українські жінки мали змогу на тих форумах піднести такі українські проблеми як голод у 1932-1933 роках, і їм вдалося внести важливі резолюції. Такого форуму наші чоловіки тоді не мали. Завдяки праці Мілени Рудницької українки мали успішне "лоббі" в Женеві.

Під час Другої світової війни після певних експериментувань жінки зайнялися справами, які традиційно вважалися жіночими: поліпшенням життєвих умов населення і освітою.

III. ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ

Іван Павло Химка (Албертський університет, Едмонтон, Канада), виступив на тему "Німецька культура та національне пробудження в Західній Україні перед революцією в 1849 р."

В час, коли західноукраїнські землі опинилися під владою Австрії в 1770 р., німецька культура почала безпосередніше й сильніше впливати на мешканців тієї території. Це були часи австрійського просвітництва, коли Габсбурги Марія Тереза та Йосиф II впровадили великі культурні та соціальні реформи. В Західній Україні почалося безпрецедентне поширення освіти. Українська інтелігенція, що вийшла з тих нових шкіл, стала носієм національного усвідомлення. Ці люди студіювали німецькою мовою й були "надихані" німецькою культурою.

Відень був особливо важливим, бо молодь там зустрічала студентів інших східноєвропейських народів. Типовим представником віденського виховання був священик Йосиф Левицький, який опублікував першу західноукраїнську граматику (німецькою мовою) і переклав твори Гете та Шіллера українською мовою.

Павло Магочі (Катедра українознавства при Торонтському університеті, Канада) говорив на тему "Українці та Габсбурги".

Взаємини між Габсбургами та західними українцями, попри нерівності сил і впливів, були корисними одне одному. Українці були лояльні не тільки з політичних чи опортуністичних мотивів, вони також оцінювали нову можливість для досягнення політичних і культурних прав у Австрії. На думку доповідача, симпатії до Австрії були також вислідом питомої для українців австрійської "патріархальної системи" (Христос, цар і т. д.).

Габсбурги вважали себе оборонцями прав меншостей. Навіть національне відродження не перешкоджало українцям почувати себе лояльними до свого народу та до австрійської держави.

Через брак секуляризації та індустріалізації не було суспільних верств, які цьому протиставилися б.

Певною мірою австрійський уряд підтримував змагання українців до національної та культурної ідентичности, щоб протиставити її польському націоналізмові.

З реформ Габсбургів користали як інтелігенція, так і селяни (краща освіта, рівноправність Української Католицької Церкви, звільнення селян із кріпацтва). Після революції 1848 р., в якій українці були лояльні державі, з'явилися дальші привілеї: постання "Головної руської ради", перша газета *Зоря галицька*, створення організації "Галицько-руська матиця", катедра "руської" мови в Львівському університеті, перші мілітарні з'єднання. Українські народницькі та москвофільські рухи не змінили лояльного ставлення західньоукраїнських мас до Габсбургської імперії. З вибухом Першої світової війни українці підтвердили свою лояльність створенням легіону Січових стрільців. Проголошення незалежности 1 листопада 1918 р. відбулося тільки після зречення цесаря. На жаль, провідники українського народу були зовсім не приготовані до розвалу австрійської держави.

Олег Федішин (Факультет політичних наук CUNY колеж Статен Айленд, США) говорив на тему "Політична орієнтація української еліти в Першій світовій війні (з особливим наголосом на німецький фактор в українських національних визвольних змаганнях)".

Перед війною центральні землі України, які були два з половиною століття під російською окупацією, мали слабо розвинену національну свідомість та низьку освіту. Міста були сильно зрусифіковані, нечисленні свідомі українці мусіли стерегтися брутальної царської поліції. Освічені українці часто ставали членами російських політичних партій і організацій. Через малу репрезентацію українців центральних земель у вищих і середніх класах мало освічених українців емігрувало закордон, щоб стати "амбасадорами" національних інтересів, як це робили поляки чи чехи. Три чолові українські провідники — М. Грушевський, С. Петлюра і В. Винниченко заявили про свою лояльність до Росії. Щойно в 1917 р. Центральна Рада під проводом Грушевського виявила зацікавлення в співпраці з Центральними державами. На це передусім вплинула політика Леніна.

Ернст Людеман (Нусльох, Німеччина) говорив на тему "Німецько-австрійський фактор з погляду провідних українських націоналістів у Першій світовій війні".

В час Першої світової війни український народ ділився на два табори солідарности з двома ворожими собі великодержавами. На

східніх землях соціал-демократи та соціал-революціонери не мали коцепції політичної автономії чи державної незалежності. Інтелігенція була приязна до Антанти. На західніх землях народ був політично розвиненіший і всі партії, за винятком малої кількості русофілів, мали проавстрійську орієнтацію. "Союз визволення України" співпрацював із Центральними державами з метою створення автономної України.

Радянські історики твердять, що незалежності УНР сприяло тільки зовнішнє втручання. Українські науковці на Заході вважають, що цей рух був спонтанний.

Доповідач точно проаналізував розвиток політичної думки таких окремих діячів як Петлюра, Винниченко, Грушевський, в яких спершу було дуже вороже наставлення до Німеччини.

IV. ВІД ПЕРШОЇ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Петер Боровський (Історичний семінар при Гамбурзькому університеті, Німеччина) виступив з темою "Німецька політика в українському питанні в Першій світовій війні та в час революції".

Доповідач не згідний з теорією, що Берестейський договір був тільки "хлібним миром" ("Brotfrieden"). На підставі німецьких джерел він бачить дві такі причини для цього договору:

- 1) Середник боротьби проти комуністичної Росії;
- 2) Створення держави-буфера між Німеччиною та Росією.

В травні 1918 р. в Україні знаходиться вже 500 тис. німецького та 250 тис. австрійського війська. З військом до Києва прибули дипломати й торговельні експерти. В той самий час німці, не маючи довір'я до Центральної Ради, вважали її надто соціалістичною. Німецька армія в квітні пішла "понад голови" уряду прямо до сіл і реквізувала збіжжя. Це призвело до конфлікту між українським урядом та німецькими військовими чинниками. В квітні, за підтримкою німців, владу перебрав гетьман Скоропадський.

Представник німецького державного економічного міністерства у Києві виявив зацікавлення в існуванні української держави з таких причин: 1) забезпечення армії харчами; 2) розбудова залізничної мережі в Україні; 3) розбудова копалень вугілля та важкої індустрії; 4) урухомлення банкової системи з новою українською владою.

В січні 1919 р. останній німецький вояк покинув територію України. В той час німці далі ще думали, що робити на випадок незалежності України, плянували навіть доставляти зброю. І шойно після договору Петлюри з Пілсудським німецьке Міністерство зовнішніх справ залишило контакти з Україною.

Борис Майснер (Інститут східнього права при Кельнському університеті, Німеччина) виступив на тему "Україна в договорі в Бересті".

Не могу нічого сказати про цю доповідь, бо не була присутня на ній.

Темою доповіді Богдана Кравченка (Канадський інститут українських студій при Албертському університеті, Канада) було "Радянська Україна і Німеччина в 1920-1939 рр. Огляд їхніх зв'язків у світлі радянських джерел".

Праць на цю тему майже немає. Доповідач простудіював тільки радянські джерела.

Першою метою СРСР було признання Української РСР і тим самим позбавлення статусу УНР за кордоном. Другою метою було нав'язати економічні зв'язки з Заходом. Тут вага України, яка перед війною грала величезну роль в експорті Росії (особливо збіжжя) і тепер лишилася важливою. Для влади торгівля з Німеччиною була на одному з перших місць. До Берліну виїхала торговельна делегація Української Республіки в складі 33 чоловік. Харків наполягав на усуненні зі столиці амбасадора УНР, і німці це зробили. Доповідач залучив таблиці експортованих продуктів та таблиці торгівлі України в крб. в 1921-1922 рр. (За один рік Україна експортувала до Німеччини збіжжя на 20 млн. крб, а одержала 100 млн марок позички). Він також подав статистику експорту та імпорту на весь СРСР за 1929-1940 рр.

Крім економічних зв'язків, у 1920 рр. Німеччина мала великий вплив на радянську Україну також у галузі культури та науки, особливо в галузях математики, астрономії, техніки, соціальних наук і мистецтва. 95% українських науковців, що відвідали закордонні країни, були в Німеччині.

В 1922 р. Народний комісаріат освіти вислав до Берліну "Закордонну редакційну комісію" для контакту з видавництвами, педагогів, науковців, як також для нагляду над закупом літератури та спорядження для шкіл. Це був фактично культурний і освітній голос України за кордоном та намагання сприяти поширенню української літератури. Створено німецьке товариство "Приятелів освіти в Радянській Україні", яке видавало «Proletarische Schule» Nachrichtenblatt der Freunde des Erziehungs- und Bildungswesens in der Soviet-Ukraine". Всі ті зв'язки скінчилися в 1930-их рр., коли в обидвох країнах запанував цілковитий тоталітаризм.

Ярослав Пеленський (Історичний факультет Айовського університету, Айова-Сіті, США) говорив на тему "Гетьман Павло Скоропадський і Німеччина".

Доповідач мав можливість досліджувати повні мемуари Скоро-

падського, написані в Берліні коротко по упадку Гетьманату в 1918 р. (досі тільки уривки поміщено в *Хліборобській Україні*). Доповідач критикував припущення радянських істориків, що Скоропадський був пронимецьки наставлений від самого початку, що його уряд був виключно витвором німецького війська і політичних чинників. Як високопоставлений офіцер імперіялістичної Росії, Скоропадський навіть ще в 1917 р. був за продовження війни. Про Німеччину він не мав виробленої opinii. Перші його зв'язки з німцями були під час переговорів у справі утворення Гетьманату. Тоді він високо оцінив німецьке військо, хоч критикував їхню поведінку на українських землях. Німецьких дипломатів Скоропадський уважав компетентними, однак не був доброї думки про науковців та журналістів.

Скоропадський не був прихильником Берестейського договору, але респектував його, коли перебрав владу. Владу він перебрав тому, що вірив, що краще впорається з мілітарним свавіллям окупаційних військ. Особливо засуджував австрійців і ерцгерцога Вільгельма фон-Габсбурга ("Вишиваного"), якого уважав своїм суперником.

У мемуарах Скоропадський підкреслює, що він увесь час вірив, що альянти виграють війну. Від перших днів влади він вирішив дотримуватися нейтральності. Він уважав, що Україна заплатила занадто велику ціну за "оборону" німцям. Скоропадський був федералістом і його турбувало німецьке зобов'язання до незалежності України. Відомо, що шойно після скінчення мемуарів з кінцем 1919 і початком 1920 рр. він змінив свою думку про незалежність України, мабуть, під впливом В'ячеслава Липинського.

ПОЛІТИКА І ГОСПОДАРСТВО

Джон Армстронг (Сент Огастін, США). Темою його доповіді було "Україна — колонія чи партнер".

У 1917-1919 рр. та в Другій світовій війні німці трактували Україну на коротку мету як базу економічного постачання та як територію для військової окупації, а не як колонію. Натомість, коли йшлося про дальшу мету, на політику Німеччини вже від початку цього століття мала великий вплив теорія соціального дарвінізму. Деякі німецькі науковці вважали слов'ян нижчою расою, Україну — економічно відсталою країною. Тому в процесі Другої світової війни короткотермінова експлуатаційна німецька політика мусіла перетворитися в політику постійної колонізації після остаточної перемоги нацистів. Українська еліта спершу не усвідомлювала всього жахиття цих плянів. Шойно брутална експлуатаційна

політика Райхскомісаріату Україна наставила українців вороже до колоніального окупаційного режиму.

Коли йдеться про майбутні зв'язки Німеччини з Україною, стає ясным, що самі економічні зв'язки тепер не можуть бути базою для співпраці. Соціяльний дарвінізм явно зазнав краху у Федеративній Республіці Німеччини. Ця держава довела можливість "економічного чуда" без агресивної політики.

Доповідач передбачає на майбутнє об'єднання німецькомовних держав, як також після евентуального розвалу СРСР певну співпрацю України з Росією та іншими східноєвропейськими державами. Таку Україну підтримувала б європейська спільнота ("European Community") економічними зв'язками. Виникнення сильного парламенту було б гарантією від маніпуляції з боку майбутньої російської держави з більшою кількістю населення — свого роду "об'єднання рівних". З різних причин німецькі держави, як сучасні та майбутні члени Європейської спільноти стали найближчими партнерами України. На думку доповідача, найбільшою проблемою для України після розвалу СРСР було б створення стабільної та ефективної юридично та адміністративно правової системи. Тут, у легальній ділянці, допомогло б партнерство з Англією, а в адміністративній — зв'язки з Францією.

Ігор Каменецький (Факультет політичних наук, Університет центрального Мічигену, США) розповідав про "Німецькі колонізаційні пляни в Україні під час Другої світової війни".

До війни в південній Україні було велике зосередження німецьких колоністів числом біля 400 тис. В Берестейському договорі не було мови про долю цих колоністів, бо Українська Центральна Рада проводила дуже ліберальну політику до національних меншостей. З приходом німецького війська в Україну в 1918 р. справа ускладнилася. Колишній німецький державний секретар Фрідріх фон-Ліндеквіст пропонував створити на півдні України і в Криму німецький протекторат, який був би частиною української території. Шеф Генерального штабу, генерал Еріх Людендорф висловив ідею створення незалежної німецької держави на тих територіях у федерації з Україною. Німецьке Міністерство зовнішніх справ відкинуло обидва проєкти.

Ще в 1920 роки псевдонауковці — представники напряду "фолькш" у філософії — проповідували поворот до землі, до етнічної німецької "чистоти". Їх турбував брак землі, особливо після втрати заморських колоній. Чимраз більше говорилося про брак "життєвого простору" та можливість поширення на Схід. Цю ідею перейняли націонал-соціялісти.

Альфред Розенберг спершу (1927) говорив про створення

української держави в союзі з Німеччиною для створення "життєвого простору" в Польщі та Прибалтиці. Опісля 1933 р. він вже передбачав співпрацю з Польщею для спільного походу на території СРСР. В 1944 р. він пропонував створення української держави, як "буфера" проти російської експансії.

Гімmlер в 1940 р. вперше згадав про Україну. Він уважав, що слід вибирати "надійних" польських і українських дітей і їх онімеччувати. Дорослих інтелігентів, які не дають себе онімеччувати, слід ліквідувати.

З хвилиною походу німців на СРСР теорії Розенберга стають неактуальними, а теорію Гімmlера поширено на всю територію України. Він став авторитетом в справі переселень. В 1941 р. Гітлер вирішив, що Східню Галичину та Крим потрібно суцільно заселити німцями протягом наступних 20 років. В 1941-1942 рр. Гімmlер у своєму генеральному пляні "Ост" додав ще такі території для тієї мети: Житомирщина, Рівенщина, Дніпропетровщина, Криворіжчина, околиця Кам'янця-Подільського, Запоріжчина, Миколаївщина і частинно Вінничина. Додатково Гімmlер плянував ще німецькі поселення в місцевостях уздовж важливих комунікаційних шляхів.

Німці почали поселявати своїх громадян вже в Надбужанщині, виселивши звідти населення з кількох українських і польських сіл, але плян не вдався через опір населення. Також біля Житомира Гімmlер поселив 10 тис. німців, виселивши звідтам українських жителів.

Давні німецькі колоністи на українських землях з приходом німецької влади одержали особливі привілеї, їм віддали колективізовані землі, приділили кращі харчі. Після повернення радянської влади на території України залишилося тільки 23 тис. німців. Велику їх частину виселили радянські органи влади ще до приходу німців, інші відступили з німецьким військом.

Ральф Бартолет (Історичний семінар при Гамбурзькому університеті, Німеччина) доповідав про "Проведення «Нового аграрного порядку» в Україні: можливість переоцінки важливості господарства та ідеології під час війни проти Радянського Союзу. Літо 1941 — літо 1942".

Через свою відсутність на цій доповіді авторка цього звіту не мала змоги вислухати цієї доповіді і тому не змогла подати жадної інформації про неї.

Далі буде

МИКОЛА ГОРБАЛЬ — ПО-НІМЕЦЬКИ

Анна-Гая Горбач

У гамбурзькому видавництві "Gerold und Appel", яке вже попередньо випустило низку видань з українською самвидавною тематикою, вийшла минулої осені, саме до ярмарку книжки, невеличка збірка, що містить деякі документи українського самвидаву, що стосуються до правозахисника та члена Української гельсінкської групи (УГГ) Миколи Горбала. Подібні видання виходили вже минулими роками і були присвячені померлим у таборі українським в'язням сумління Василеві Стусові та Валерію Марченкові.

Крім вступу авторки цих рядків, що переклала та подбала про видання цієї збірки, вона містить шість самвидавних документів, один — пера Стуса, а п'ять документів — Горбала. Крім цього матеріалу, в книжці біля 20 віршів в перекладі німецькою мовою зі збірника *Деталі пішаного годинника*, що з'явився 1983 р. у видавництві "Сучасність".

Збірка, що має німецьку назву Hier wartet man auf das Ende (Тут чекають кінця), взята з останнього рядка вірша "Тут не чекають літа", призначена в першу чергу для інформаційної праці амністійних груп, що для ілюстрації становища в'язнів сумління в Радянському Союзі, потребують німецькомовний матеріал, який віддзеркалював би ті механізми, які застосовують органи безпеки та судові інстанції супроти критично наставлених громадян і правозахисників. Якраз група амністії, що адоптувала Горбала, старается про якнайширше розповсюдження цього видання. Щодо самвидавних документів, які знаходимо в збірці, то тут є заява Василя Стуса з осені 1979 р., що він її написав до київської прокуратури з приводу арешту Миколи Горбала, який тоді був жертвою грубої провокації. Ми знаємо, що саме ця заява Стуса стала безпосереднім приводом до його власного арешту в травні 1980 р. Далі йдуть самвидавні тексти самого Горбала: його останнє слово на суді в січні 1980 р., коли його за так звану "спробу згвалтування" засуджено на п'ять років суворого режиму. Далі йде довший документ "Як зфабриковано моє діло", в якому автор описує своє особисте становище літом 1979 р. в Києві, спроби виїхати з родиною закордон і провокацію, жертвою якої він став восени того ж року. Розпач і втрата надії вирватися з замороженого кола забріханої системи — це загальний настрій цього

документу, писаного з протокольною точністю, яка дає можливість яскраво висвітлити способи, якими користуються каральні органи, щоб заломати неvigідну їм людину. Далі йде розмова-інтерв'ю з Горбалем 1980 р., яка проводилася письмово й у якій він оцінює своє становище в таборі на півдні України, де переважали асоціальні, духово zdeформовані люди. Перебування між цим зденационалізованим, до всього українського нігілістично чи байдуже наставленим елементом, як в адміністрації, так і серед в'язнів, де переважали кримінальні злочинці, вимагало від Горбала неймовірної внутрішньої сили, щоб самому не зневіритися в глузді життя. Такі думки знаходимо в наступному документі, що має назву "Просимо сили, щоб не втратити віру". Справді, тільки релігійна людина, якою є Горбаль, в стані викресати в собі стільки сили, щоб мужньо й твердо витримати такий важкий іспит долі. Тут пригадується другий відомий в'язень совісти, журналіст В'ячеслав Чорновіл, що на другому кінці великої імперії відбував за подібну провокацію так само гіркі 5 років ув'язнення серед злочинців.

І, врешті, з поетичної збірки Горбала вибрано біля 20 поезій. У своєму вступі до збірки цих матеріалів перекладачка звернула увагу на становище правозахисників в Україні, де репресивні органи в свої акції, спрямовані проти неvigідних їм громадян, втягають широке кола людей і тим самим їх деморалізують. На це деморалізування суспільства вказав головно Стус у своїй гострій заяві, в якій він засудив провокаційні заходи, що довели до арешту Горбала. Перекладачка в своєму вступі представила також становище УГГ, члени якої зазнали всілякі провокації та нищівні удари. Вона знайомить також з дальшою долею Горбала, якого напередодні закінчення п'ятилітнього терміну покарання, в каменоломні на півдні України, втретє заарештовано й засуджено за "антирадянську агітацію та пропаганду", як рецидивіста, на дальші 8 років особливого режиму та 5 років заслання. Саме ця дика нелюдськість репресивної системи супроти незламної української людини спонукала авторку вступу й перекладачку присвятити цьому правозахисникові дещо більше уваги та ознайомити німецькомовного читача з його суворою долею. Малу частину цього матеріалу друкували вже в швайцарських та німецьких збірках самвидаву.

Історія Горбала відома не тільки Міжнародній Амнестії, але також окремій комісії Міжнародного ПЕН-Клубу "Письменники в ув'язненні", Міжнародному товариству людських прав та іншим організаціям. На прохання німецької групи Амнестії справою Горбала займався видатний соціал-демократичний політик під час візиту в Москві. Йому, між іншим, сказано, що його погано поінформовано, що Горбаль не в'язень сумління, а кримінальний зло-

чинець... Подібні відповіді дістали й інші західні діячі, що, відбуваючи офіційні візити в Радянському Союзі, старалися полегшити долю того чи того правозахисника, що карається в неволі. Однак, на прикладі київської поетеси Ірини Ратушинської бачимо, що саме такі старання західних організацій та зацікавлених політиків, письменників, мистців можуть мати й позитивні наслідки. Тому можемо тільки бажати, щоб це видання змобілізувало опінію на користь цієї мужньої людини, що досі не піддалася довголітнім репресіям і залишилася вірною своїм принципам.

АНУМ — У ЧОМУ СПРАВА?

Чим є (і чого варте) мистецтво без мистецьких об'єктів? Чим є (і чого варта) історія мистецтва без фактів, які можна б перевірити й оцінити? Такі (парадоксальні, але в нашому побуті нормальні) питання турбують під час читання споминів Святослава Гординського про програму, діяльність і творчість членів Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ) в тридцятих роках у Львові (Святослав Гординський, "АНУМ", *Сучасність*, березень, квітень 1987). Не зважаючи на обширний матеріал, яким автор наділив читача, і його натяків про архів анумівських матеріалів в його бібліотеці, стаття вельми скупо ілюстрована прикладами творчості анумівців (Ковжун і Осінчук — по одній репродукції). Така публікація була б більш на місці, супроводжуючи відповідну виставку або ілюстровану монографію; про це саме буде мова далі. В цьому поданні висновків і тез автора критичного читача нескоро й нелегко покинуть різні думки, ба навіть сумніви...

Після української культурної (і остаточно політичної) катастрофи 1930-их років на Східній Україні діяльність АНУМ є безперечно позитивним культурно-історичним феноменом: АНУМ — суцільно, а Гординський — зокрема, відіграли в нашому культурному процесі того часу значну організаційну роль, справедлившу оцінку якої, правда, лише сторонні фахівці досягнуть дорогою всебічної аналізи та переконливіших аргументів. Спомини Гординського є розповіддю (культурної та патріотичної) людини, до того ж активно заангажованої, тому його бачення й оцінка вийшли в ключі надмірного оптимізму й перебільшення значення самих творчих досягів, а коли мова про "великі справи", наприклад, українського стилю, стаття пропонує поверхово-спрошену інтерпретацію. Зрештою, АНУМ не створив жадної творчої ідеологічної плятформи; навіть перенесені насіння (паризького кубізму, з якого по дорозі до Львова "вивітрилася" вся програма, а залишилася лише стилістична манера геометризації об'єктів) не вибуляли; заслуга АНУМ полягає в намаганні імпортувати західноєвропейський тогочасний творчий дух до Галичини. В цих рамках треба простудіювати теж суцільний спадок цього руху, що повинна започаткувати виставка творів анумівців у супроводі каталога з документальним текстом періоду (критика, полеміка, заяви мистців, їхні програмові й загальні роздумування тощо).

Організатори виставки мусять стикнутися з чималими труднощами, збираючи експонати малярства, скульптури, графіки,

прикладного мисецтва й тому подібного. Тут доведеться застосувати подібну техніку, запропоновану для виставки нашого авангарду початку 20 ст. (Юрій Соловій, "Погляд з іншої перспективи", *Нові дні*, липень-серпень 1986), доповнюючи картину цього періоду допоміжним матеріалом — хоч би чорно-білими фотографіями: якщо фахівці з кількох фрагментів кісток можуть відтворити цілого власника — навіть найскромніші відбитки оригіналів, якщо немає доступу до оригіналу чи ближчої до оригіналу кольорової репродукції, дослідникові безпосереднє відображення буде ціннішим матеріалом для студій, ніж однобічні коментарі.

Іншою, нескладною, чи пак менш складною справою була б — теж у цьому пляні (АНУМ) — виставка мистецьких праць самого Гординського, виставка своєчасна й конечна для створення думки про Гординського-мистця; його організаторська заангажованість відставила на задній плян творчу працю й осяги, що треба б висвітлити й оцінити. В новіший, "американський", період він сконцентрувався чи не виключно на розмальовуванні наших церков, але до цього часу були інші етапи (паризький, львівсько-анумівський, краківсько-львівський, післявоєнний переамериканський...), у віці, коли мистець переживає найекспансивнішу творчу насагу та енергію.

■ Подібної уваги заслуговує інший мистецький рух новішої дати (мова про "Нову групу", або "Групу десятиох": Богдан Божемський, Микола Бутович, Яків Гніздовський, Любослав Гуцалюк, Михайло Дзіндра, Любомир Кузьма, Іван Курах, Мирослав Радиш, Юрій Соловій, Михайло Черешньовський; місце й час: Нью-Йорк — початок другої половини біжучого століття — див. Юрій Соловій, "Нова група", *Сучасна Україна*, 1954, 7, 11). Але коли головна заслуга АНУМ полягала в намаганні створити в Галичині культурну атмосферу з міжнародним потенціалом, на еміграції це стало неактуальним, поскільки країни нашого нового поселення від сторіч культивують такі традиції, й зацікавлені культурними справами можуть пригоршами звідси черпати. Частина мистців з "Нової групи" ремствувала й була більш зацікавлена зміною (й, може, захопленням) проводу в щойно посталій організації Об'єднання мистців українців в Америці (ОМУА), ніж ідеологічними питаннями, які, проте, були головними в плянах інших мистців у цій групі. Останнім ішлося про впровадження в наш мистецький побут актуальних (світових) проблем на місце тирад про українське мистецтво, а особливо українського стилю, який мав би скристалізуватися з орієнтації на традиції в нашому мистецтві (на традиції вислідами скромного, яке б не мало в собі забагато стимулів, мистецтва), що є хиткою плятформою особливо в настирливому й

лаконічному поданні з патріотичною, а не творчо-проблематичною характеристикою представників цього погляду, що доводило й доводить до (творчих) катастроф (з візантійкою та нарбутівством включно) дорогою спрощеного процесу, який в дійсності є (анти-академічний) залежний і годований насамперед динамічним і різними за характером подіями в поточному духовому житті.

■ Зауваги, які стосуються до АНУМ, базовані на фрагментарних джерелах, які якоюсь мірою і в якомусь напрямі можуть (але не конче) змінитися під час конфронтації з повнішим оглядом матеріалів цього періоду.

Квітень 1987 р.

Юрій Соловій

ЗА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МИСТЕЦЬКІЙ КРИТИЦІ

Лист Ю. Соловія з критикою моїх спогадів про АНУМ кінчається заміткою його автора, що його "зауваги, які стосуються до АНУМ, базовані на фрагментарних джерелах, якоюсь мірою і в якомусь напрямі можуть (але не конче) змінитися під час конфронтації з повнішим оглядом матеріалів цього періоду". Тобто, Соловій сам признає, що не має в руках потрібних фактів і дезорієнтує читача, сугеруючи йому, що в своїй статті я дав перебільшену і поверхово упрощену інтерпретацію діяльності АНУМ.

АНУМ не потребує з мого боку оборони, за нею в самому Львові 13 виставок, удокументованих ілюстрованими каталогами, в тому й 80-сторінковими; далі — низка монографій (Глушенко, Грищенко, Андрієнко, Кульчицька, Ковжун, Сахновська, Гец, збірник *Екслібрис*); участь у збірних виставках українського мистецтва за кордоном (Прага, Варшава, Берлін, Рим, Неаполь, Лос-Анджелес і ін.). Мистецька програма АНУМ є достатньо з'ясована у п'ятьох випусках журналу-альманаха *Мистецтво*, 1932-1936 рр. Тому Соловієвий запит: "Чим є (і чого варта) історія мистецтва без фактів, які можна б перевірити й оцінити?" — не має ґрунту і свідчить тільки про те, що автор лінувався запізнатися з даними фактами. Соловій твердить, що факти, які я подаю у своїх (як він пише, "патріотичних") спогадах про АНУМ, викликають сумніви, тобто, вони можуть бути вигадані. Про те, що я у своїй статті скрізь подавав місця і дати виставок, як теж назви французьких, німецьких, англійських, польських і ін. мистецьких журналів, де були статті і репродукції анумістів, він не згадує.

Твердження Соловія, що АНУМ не створила ніякої ідеологічної платформи, зайво свідчить про те, що він ніколи не читав видань асоціації, провідною ідеєю яких завжди було: вивчення нашої мистецької традиції і, рівнобіжно, течій новочасного мистецтва, щоб створити їх українську синтезу.

Соловій пише, що згадана в моїй статті візантика в новому українському мистецтві є "катастрофою". Це дуже особистий його погляд, боюся, що його знання мистецтва, завершене 1944 р. у львівській Мистецько-промисловій школі, не вистачає йому зрозуміти проблему неовізантики (бойчукізму), що є найвидатнішим явищем нового українського мистецтва. Сьогодні передові мистці в Україні, такі як Гуменюк і Заливаха, йдуть у цьому напрямі, даючи твори, які багатством своєї проблемності можуть бути зразками для багатьох мистців Заходу, які часто не знають куди йти.

Соловієві кавалерійські (на карусельному коні) атаки проти ОМУА і його мистців, з яких чимало має за собою 6-8 років студій у передових академіях Європи, виглядають шонайменше дивно. ОМУА було професійною спілкою мистців, де ніхто нікому не накидав, що і як хтось має творити. Ніхто з управи ОМУА не протестував, коли Соловій виставив свою картину "Розп'яття", де Христос мав на одній руці 4, а на другій 6 пальців. Протестували глядачі, які мають уже вироблені традицією (так!) ідеали і яким не імпонують антиестетичні і часто дегенеративні проблеми чужих мистецтв. На жаль, у писаннях Соловія скрізь вилазить наверх його почуття української меншевартості. Ще у своїй книжці статтей *Про речі більші ніж зорі* (В-во "Сучасність", 1978) він впевняв, що "Нарбута не можна брати поважно". Але ось французи брали Нарбуту поважно. Коли їм набридли французькі державні папери, оформлювані академістами, вони репродукували Нарбутову графіку, як зразок для наслідування (див. журнал модерністів *Ль'Амур де ль'Ар*, квітень, 1929). В тій самій книжці Соловій твердить, що довоєнне культурне життя Галичини "досягає лише рівня провінційної культури". Але він не вияснює, чому передові мистці Києва, Харкова та західніх столиць Європи й Америки тягнулися до тієї "провінційної" культури. Йому заболіло, коли я це тепер пригадав, і він пробує переконати читача, що цього не було, а якщо й було, то мало що варт.

1954 р. Соловій zorganizував у Нью-Йорку "Нову групу", з десяти мистців, що розлетілася після першої і останньої виставки, яку він сам у своїй книжці називає "поразкою". І цю групу він протиставить АНУМ з її 9-річною міжнародною діяльністю! Де ж тут пропорція? У Львові йому сказали б: "А ви з чим до пані графині?"

Святослав Гординський

Про авторів

Юрій Коломиєць — автор збірки *Гранчасте сонце*. Живе в Чикаго.

Віталій Бендер — автор повісти *Станція Пугаловська*. Живе в Англії.

Р. Личаківський — псевдонім довголітнього співробітника *Сучасности*.

Юрій Шевельов — відомий філолог і літературний критик. Професор-емерит Колумбійського університету (Нью-Йорк). Автор численних книг і статтів у ділянці слов'янської і української лінгвістики та філології англійською, німецькою, французькою, українською і ін. мовами. Живе в Нью-Йорку.

Дарія Даревич — закінчила студії мистецтва і історії мистецтва в Канаді. Автор монографії про Мирона Левицького.

Клавдія Буревій-Сапоровська — дружина письменника Костя Буревія. За фахом вчителька. Живе в Нью-Йорку.

Василь Витвицький — музиколог і композитор. Автор праць з історії української музики, серед них — *Українські впливи в Музиці Шопена* та монографія про М. Гайворонського. Постійний співробітник *Сучасности*.

Дарія Маркусь — доктор педагогічних наук у ділянці філософії та історії освіти. Викладач Овктонського колежу. Активна в професійному і громадському житті в Чикаго.

Люїс С. Фоєр — автор праць англійською мовою *Спіноза та винекнення лібералізму, Інтелектуал-науковець і Конфлікт поколінь*.

Ізраїль Шагак — Професор Єрусалимського університету, публіцист.

Олександр Воронин — знавець історії Української Православної Церкви. Працює в "Голосі Америки".

Давид Таксер — псевдонім автора, який раніше друкувався в *Сучасності*.

Анна-Галя Горбач — живе в Західній Німеччині, перекладає німецькою мовою багато творів української літератури й самвидаву.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, авторитетні та репрезентативні, просимо кожного шановного автора зокрема ласкаво подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе.

Усім, хто погодиться виконати це прохання, складаємо вже наперед нашу подяку. — *Редакція*

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ
1987

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, і тим показує не лише як розвивалася мова, але чому саме так, а не інакше. Заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо, що впливали на вжиток і оформлення мови.

Книжка написана дуже прозоро, доступна для кожного читача.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIŠT
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIŠT
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina llyntzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809